

**Biblioteka
LingVariów**

Tom 30

Maciej Rak

**Jan Karłowicz
w świetle
materiałów archiwalnych**

**Dialektologia, etnolingwistyka
i lituanistyka**

Uniwersytet Jagielloński
Wydział Polonistyki

JAN KARŁOWICZ
W ŚWIEŹLE MATERIAŁÓW ARCHIWALNYCH
DIALEKTOLOGIA, ETNOLINGWISTYKA
I LITUANISTYKA

Biblioteka „LingVariów”

T. 30

Redaktor naukowy serii

Maciej Rak

Maciej Rak

JAN KARŁOWICZ

W ŚWIECIE MATERIAŁÓW ARCHIWALNYCH

DIALEKTOLOGIA, ETNOLINGWISTYKA

I LITUANISTYKA

Z prac Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego

Biblioteka „LingVariów” T. 30

Maciej Rak

JAN KARŁOWICZ

W ŚWIECIE MATERIAŁÓW ARCHIWALNYCH

DIALEKTOLOGIA, ETNOLINGWISTYKA

I LITUANISTYKA

**Księgarnia Akademicka
Kraków 2021**

Recenzenci
dr Rolandas Kregždys
prof. dr hab. Jerzy Reichan
prof. dr hab. Swietłana M. Tołstojowa

Redakcja
Justyna Wójcik

Skład i łamanie
Małgorzata Manterys-Rachwał

Okładka
Paweł Sepielak

Publikacja dotowana
przez Wydział Polonistyki UJ

ISBN 978-83-8138-419-3 (druk)
ISBN 978-83-8138-420-9 (on-line, pdf)
<https://doi.org/10.12797/9788381384209>

© Wydział Polonistyki UJ oraz Maciej Rak

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel./faks: 12 431-27-43, 12 421-13-87
e-mail: publishing@akademicka.pl
Księgarnia internetowa: <https://akademicka.com.pl>

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	7
1. Cel i zakres opracowania	9
2. Podstawa materiałowa	11
3. Tło historyczno-społeczne działalności naukowej Jana Karłowicza	15
4. Niektóre terminy	18
5. Kompozycja opracowania	21
<i>Słownik gwar polskich</i> oceniony na nowo	23
1. Historia powstania i druku <i>Słownika gwar polskich</i>	23
2. Kartoteka a wydrukowany <i>Słownik gwar polskich</i> – zamiar a ostateczna realizacja	40
3. Wkład Jana Łosia do <i>Słownika gwar polskich</i>	46
4. Recenzja <i>Słownika gwar polskich</i> przygotowana przez Kazimierza Nitscha czytana na nowo	50
„Pierwsze narodziny” etnolingwistyki – <i>Słownik mitologii polskiej</i> Jana Karłowicza	73
1. Inspiracje – od Zoriana Dołęgi-Chodakowskiego do Edwarda Burnetta Tylora	73
2. Historia powstania <i>Słownika mitologii polskiej</i>	81
3. Próba rekonstrukcji <i>Słownika mitologii polskiej</i>	85
4. <i>Słownik mitologii polskiej</i> a współczesna etnolingwistyka i słowniki etnolingwistyczne	135
5. Co dalej?	144
<i>Słowniczek mitologii litewskiej</i> , czyli Jan Karłowicz jako Litwin z urodzenia	147
1. Litwin z urodzenia	147
2. Inspiracje – od pieśni gminnej po krytykę książki Edmunda Veckenstedta	152
3. Historia powstania <i>Słowniczka mitologii litewskiej</i>	155
4. Próba rekonstrukcji <i>Słowniczka mitologii litewskiej</i>	157
5. Co dalej?	177
Podsumowanie	179
Aneks	183

Literatura	215
<i>Jan Karłowicz in the Light of Archival Materials – Dialectology, Ethnolinguistics and the Study of Lithuanian Language and Culture. Summary</i>	239
<i>Ян Карлович в свете архивных материалов – диалектология, этнолингвистика и литуанистика. Резюме</i>	241
<i>Janas Karłowiczius archyvinės medžiagos perspektyvoje – dialektologija, etnolingvistika ir lituanistika. Santrauka</i>	243
Indeks osób	245
Indeks nazw geograficznych	259

Znajomość dziejów uprawianej przez siebie dyscypliny nauki nie jest dla uczonego żadnym luksusem, lecz kwestią elementarnego przygotowania teoretycznego [...]. Cokolwiek chce on głosić, będzie nieuchronnie pozostawał na gruncie jakiegoś dziedzictwa. Jeśli niczego o nim nie wie, jest zwyczajnym ignorantem.

(Szacki 1981/2003: 14)

WPROWADZENIE

Olga Gajkowa i Stanisław Urbańczyk w biogramie Jana Karłowicza umieszczonym w *Polskim słowniku biograficznym* (PSB XII: 53–57) wymienili trzy dziedziny, w których miał on największe dokonania: etnografia, językoznawstwo i muzykologia. Marian Massonius (1903) zwrócił uwagę na jeszcze inny aspekt jego działalności – folklorystykę: „W zakresie językoznawstwa był Karłowicz jednym z niewielu, w zakresie etnografii jednym z bardzo niewielu, [a] w zakresie folkloru – jedynym” (s. 406).

Z kolei w książce *Życie i prace Jana Karłowicza (1836–1903)* (Życie i prace) szczegółowo omówiono publikacje i aktywności redaktora „Wisły” w dziedzinie:

- 1) historii dziejów (Korzon 1904) – Karłowicz studiował historię na Cesarskim Uniwersytecie Moskiewskim (1853–1857), w paryskim Collège de France (1857/1858), na Uniwersytecie Ruprechta i Karola w Heidelbergu (jeden semestr roku 1858/1859) i na Uniwersytecie Fryderyka Wilhelma w Berlinie, gdzie doktoryzował się w 1866 r. na podstawie pracy z mediewistyki *Quaestiones ex historia polonica saeculi XI. I. De Boleslai Primi bello Kijoviensi* (polski przekład – *Wyprawa kijowska Bolesława Wielkiego* (Karłowicz 1872)).
- 2) językoznawstwa (Brückner 1904a; Kryński 1904), w tym dialektologii (Łoś 1904), lituanistyki (Baudouin de Courtenay 1876/1904) i etymologii (Baudouin de Courtenay 1904a) – Karłowicz studiował językoznawstwo równoległe z historią w Moskwie (być może zetknął się z Fiodorem I. Busłajewem), a później także w Heidelbergu (m.in. u Adolfa Holtzmanna).
- 3) ludoznawstwa (Łopaciński 1904a) – tu był w zasadzie samoukiem, jednak bardzo cenionym. W 2. numerze „Ludu” z 1896 r. po karcie tytułowej została

umieszczona strona z dedykacją o następującej treści: „Janowi Karłowiczowi, jednemu ze swych założycieli, pierwszemu swemu członkowi honorowemu, pierwszemu swemu członkowi założycielowi w dowód uznania dwudziesto-pięcioletniej pracy na polu ludoznawstwa polskiego ofiaruje rocznik drugi *Towarzystwo Ludoznawcze we Lwowie*”.

- 4) muzyki (Starczewski 1904)¹ – w roku akademickim 1859/1860 w konserwatorium muzycznym w Brukseli Karłowicz doskonalił się w zakresie gry na wiolonczeli u Adriena-François Servais’go, później też koncertował w Wilnie, Pskowie, Warszawie i Częstochowie. Wykształcenie muzykologiczne okazało się szczególnie ważne podczas badań terenowych nad folklorem pieśniowym. Warto w tym miejscu dodać, że muzykę studiował także Oskar Kolberg.
- 5) krytyki literackiej (Łopaciński 1904b).
- 6) pedagogiki (Łopaciński 1904c).
- 7) filozofii (Massonius 1904).
- 8) publicystyki (Włodek 1904).

Autorzy tego najdokładniejszego z opracowań dotyczących działalności naukowej J. Karłowicza skupiali się na jego wydrukowanych pracach. Nie ma tam właściwie mowy o archiwaliach (poza fragmentami listów do Karola Appla, Adolfa Černego, Michała Federowskiego, Henri Gaidoza, Friedricha S. Kraussa, Hieronima Łopacińskiego, Erazma Majewskiego, Mykoły Sumcowa, Lucjana Uziębły i Čenka Zíbrta), gdyż w roku publikacji tej książki (1904) rękopisy były intensywnie wyzyskiwane, wydawano przecież z kartotek kolejne tomy słowników – „trzech piramid” (*Słownika języka polskiego* (SW), *Słownika gwar polskich* (SKarł) i *Słownika wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim* (SWOKarł)²), które – oddając głos Karłowiczowi – „pełzły jak raki” (Appel 1904: 62).

Podobnie podczas sesji zorganizowanej 13 I 1979 r. przez Instytut Języka Polskiego Uniwersytetu Warszawskiego, Zakład Językoznawstwa Instytutu Języka Polskiego PAN i Towarzystwo Kultury Języka w 75. rocznicę śmierci Karłowicza skupiono się na tym, co pozostawił w druku (por. Cienkowski 1979; Kepełuś 1979; Kutrzeba-Pojnarowa 1979; Pankowski 1979; Perzowa 1979). Także inni – m.in. Stanisław Szober (1928), Olga Gajkova (1959), Elżbieta Koniusz (2001, 2005b),

¹ Sto lat później dorobek muzyczny Karłowicza na podstawie wileńskich materiałów archiwalnych omówiła Agata Wągiel (2005).

² Jak wynika z listu Mieczysława Karłowicza do Hieronima Łopacińskiego z 1 X 1903 r. (sygn. Bibl. Nauk. PAU i PAN, Rkps 2270), planowano, by druk tego słownika ukończył Aleksander Brückner (posłano nawet do niego kartotekę SWOKarł). Jak wiadomo, Brückner nie przyjął tej propozycji, lecz przygotował własny *Słownik etymologiczny języka polskiego* (SEBr). Pewien udział w powstawaniu SWOKarł miał również Jan Baudouin de Courtenay (por. Rak 2020).

Joanna Okoniowa (2003, 2012, 2013), Magdalena Majdak (2008) i Halina Karaś (2011: 93–105, 2015) – ujmowali jego opublikowany dorobek. Tak zresztą jest w wypadku oceny osiągnięć zdecydowanej większości językoznawców. Sięganie do archiwów, aby sprawiedliwiej ująć czyjeś dokonania, jest praktykowane przede wszystkim przez historyków dziejów. Na wkład badacza do lingwistyki patrzemy niemal zawsze przez pryzmat jego publikacji, dzięki którym może on oddziaływać na następne pokolenia. Poza tym nie wszyscy mieli to szczęście, by pozostawić po sobie bogate zbiory archiwalne i wierne grono uczniów, którzy – jak w wypadku słuchaczy wykładów Ferdinanda de Saussure’a – zajęliby się popularyzowaniem spuścizny naukowej mistrza.

1. Cel i zakres opracowania

Celem niniejszej książki jest włączenie w obieg naukowy brulionowych, niedokończonych *de facto* prac J. Karłowicza z zakresu etnolingwistyki i lituanistyki, przechowywanych w Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie (AN PAN i PAU)³, oraz ponowne przyjrzenie się *Słownikowi gwar polskich*, którego kartoteka też znajduje się w tym archiwum. Poza różnymi materiałami dotyczącymi życia i twórczości badacza jako kontekst, a czasem też jako dopełnienie zaprezentowanych tu rozważań potraktowano jego korespondencję zarówno wydaną drukiem, jak i przechowywaną w rękopisach w: AN PAN i PAU, Bibliotece Naukowej PAU i PAN w Krakowie, Archiwum Muzeum Etnograficznego im. Seweryna Udzieli w Krakowie oraz w Oddziale Zbiorów Specjalnych Biblioteki Jagiellońskiej.

Tak postawione cel i zakres wymagają z jednej strony pewnego uściślenia, a z drugiej – wskazują, czego w książce czytelnik nie znajdzie. Jeśli idzie o pierwszą kwestię, to można odnieść błędne wrażenie, że monografia dotyczy archiwistyki. Ze względu na przyjętą metodologię mamy tu jednak do czynienia z opracowaniem mieszczącym się w obrębie historii nauki, które może być uzupełnieniem nie tylko prac dotyczących Karłowicza, ale też szerzej – polskiego językoznawstwa (np. Urbańczyk 1993; Heinz 1978), etnologii (np. Jasiewicz 2011) i folklorystyki (np. Kapełuś, Krzyżanowski 1970, 1982; Kapełuś 1982a). Zdaję sobie sprawę z tego, że operując na spuściznie naukowej Karłowicza, nie mogę jej zawłaszczyć tylko do lingwistyki, ponieważ materiał archiwalny, który stanowi podstawę niniejszej książki, pochodzi z czasów, gdy podział na znane nam współcześnie

³ Można zadać pytanie: dlaczego w tej książce nie zostały omówione także wileńskie archiwalia Karłowicza? Obecnie są one systematycznie opracowywane przez Krystynę Rutkowską i jej współpracowników. Nieetyczne naukowo byłoby więc wchodzenie w drogę badaczom z Wilna.

dziedziny nie był jeszcze wyrazisty, a parametry ważne dla wyznaczenia granic poszczególnych nauk, czyli: instytucje, ludzie, cele, czynności, metody i wytwory (Zamecki 1988: 129), w dużej mierze się zazębiały⁴.

Jeśli idzie o drugą kwestię (czyli czego w książce nie ma), to skupienie się na materiałach archiwalnych precyzuje, że nie znajdziemy tu charakterystyki całego dorobku naukowego J. Karłowicza. Wydane prace tego badacza były już bowiem wielokrotnie analizowane, oceniane, krytykowane... Weźmy dla przykładu „trzy piramidy”, działalność redakcyjną w „Wiśle” i publikacje z zakresu folklorystyki.

SW, jego koncepcja, realizacja, a także recepcja doczekały się szczegółowego omówienia w monografii M. Majdak (2008), która zgromadziła i twórczo wykorzystała bardzo bogatą bibliografię dotyczącą tego słownika. W książce *Polska leksykografia gwarowa* dużo miejsca SKarł poświęciła H. Karaś (2011). Z kolei E. Koniusz (2001) scharakteryzowała leksykę pochodzącą z historycznej Litwy umieszczoną w tym słowniku. Znacznie mniej prac dotyczy SWOKarł (Koniusz 2005c; Rutkowska, Praškevič 2016), którego kartoteka jest przechowywana w Wilnie (Karaś 2014). Jest to słownik nieukończony i jednocześnie najmniej znany. W związku z tym mniej czytani językoznawcy żyją w przekonaniu, że autorem pierwszego słownika etymologicznego polszczyzny był Aleksander Brückner (SEBr).

Co prawda, miesięcznik „Wisła” nie doczekał się opracowania w postaci osobnej monografii, jednak taką rolę odgrywa bardzo dokładne jego omówienie autorstwa Heleny Kapeluś (1982b), obejmujące siedemdziesiąt trzy strony (przypomnę, że według *Encyklopedii wiedzy o książce* (Birkenmajer, Kocowski, Trzynadłowski 1971) książka to „wydawnictwo zwarte o objętości powyżej 64 stron” (s. 1260)), umieszczone w *Dziejach folklorystyki polskiej 1864–1918* (Kapeluś, Krzyżanowski 1982). W tym obszernym rozdziale znalazły się informacje o dziejach czasopisma (s. 264–275), jego zawartości (s. 275–303) i współpracownikach (s. 304–337). Skromniejsze uwagi o „Wiśle” sformułowała Krystyna Rutkowska (2012a).

Dokonania Karłowicza w zakresie folklorystyki omówił H. Łopaciński (1904a). H. Kapeluś (1979, 1982b) ten aspekt działalności redaktora „Wisły” rozszerzyła o ocenę (czasem krytyczną) jego publikacji na tle prądów europejskich. Kolejne omawianie folklorystycznego dorobku Karłowicza, zwłaszcza przez kogoś, kto nie jest folklorystą (napisałem tę książkę z perspektywy językoznawczej, w której czuję się w miarę pewnie), mogłoby przynieść więcej szkody niż pożytku.

⁴ Dla przykładu Izydor Kopernicki, z wykształcenia lekarz, publikował prace z zakresu antropologii fizycznej, etnografii, dialektologii polskiej i cyganologii (por. Karłowicz 1892a).

2. Podstawa materiałowa

J. Karłowicz mimo starań (wydał pracę *Don Karlos królewicz hiszpański* (1867), która miała być podstawą jego habilitacji) nie uzyskał docentury, do czego przyczyniła się też nieprzychylna postawa Józefa Plebańskiego, i tym samym nie miał możliwości objęcia katedry historii powszechnej w Szkole Głównej Warszawskiej. Jednak właściwie przez całe swoje dorosłe życie zajmował się nauką, a sprzyjała temu jego sytuacja materialna. Jako właściciel majątków ziemskich w okolicach Grodna (w Podzittwie (dziś Подзітва na Białorusi), Bratomierzu i Wiszniewie (dziś Вішнева na Białorusi)) nie musiał podejmować pracy zarobkowej. Po sprzedaży Wiszniewa (w 1882 r.) wraz z rodziną mieszkał kolejno w Heidelbergu (1882–1885), Pradze (1885), Dreźnie (1886–1887) i na koniec (od 1887 r. do śmierci) w Warszawie (przy ul. Jasnej 10). Jego dzień wyglądał następująco: przed obiadem pisał rozprawy naukowe, po obiedzie czytał prace innych badaczy i odpowiadał na listy, a wieczorem przyjmował gości. W ostatnich kilkunastu latach życia podzielił tydzień na cztery części: dwa dni pracował nad SKarł, dwa dni przeznaczał na SWOKarł, kolejne dwa dni poświęcał zagadnieniom z zakresu ludoznawstwa i mitologii, a ostatni dzień zajmowały mu drobne sprawy naukowe (Majewski 1904: 27). Tylko dzięki systematycznej pracy mógł tak wiele napisać. Nie wszystko jednak ukazało się drukiem.

Księgozbiór i rękopisy Karłowicza, na które składało się 3627 dzieł w 6435 tomach, Irena Karłowiczowa za pośrednictwem Tadeusza Korzona i Henryka Mościckiego przesłała w 1909 r. z Warszawy do biblioteki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie (Ilgiewicz 2017: 142). Po II wojnie światowej zbiory Towarzystwa zostały podzielone między różne instytucje, rękopisy Karłowicza trafiły do Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego (LPAH, lit. Lietuvos valstybės istorijos archyvas; Fond 1135, dział 10, Teki Jana Karłowicza), a książki i niektóre dokumenty do Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich (lit. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka). Zasób przechowywany w pierwszej instytucji obejmuje 264 teczki (Fedorovič 2012: 197).

Eksplorację wileńskich materiałów Karłowicza w okresie międzywojennym prowadził Adolf Chybiński. Przygotowując książkę *Mieczysław Karłowicz (1876–1909). Kronika życia artysty i taternika* (Chybiński 1949), sięgnął do dziennika J. Karłowicza. Po wojnie wspomnianymi archiwaliami zajmowali się m.in. Kazys Grigas (1958) i Anna Kaupuž, od 1961 r. związana z Wileńskim Instytutem Pedagogicznym. Grigas skupił się na materiałach litewskich, z kolei Kaupuž w 1984 r. wspólnie z Elżbietą Smułkową przybliżyły w formie artykułu nieznane prace Karłowicza o języku polskim na Wileńszczyźnie (Kaupuž, Smułkowa 1984). Smułkowa przygotowała też do druku odnaleziony przez Kaupuž *Podręcznik czystej polszczyzny dla Litwinów i Petersburszczan* (Karłowicz 1984), który był postawą

monografii *Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania potocznej polszczyzny północnokresowej*. Słownictwo Zofii Sawaniewskiej-Mochowej (1990b). Ostatnia z wymienionych badaczek dokładnie zapoznała się z wileńskim archiwum redaktora „Wisły” nie tylko przy okazji przygotowywania rozprawy doktorskiej, czyli *Poradnika Jana Karłowicza...*, ale także na potrzeby innych prac (np. Sawaniewska-Mochowa 1990a, 1994). Z kolei H. Karaś (2014) porównała SWOKarł z jego przechowywaną w Wilnie rękopiśmienną wersją. Zasoby wileńskie penetrowali ponadto członkowie zespołu realizującego w terminie 1 VI 2012 – 30 XI 2013 projekt Uniwersytetu Wileńskiego pt. „Jan Karłowicz jako animator życia naukowego i kulturalnego przełomu XIX i XX w.”: Mirosław Dawlewicz, Irena Fedorowicz, H. Karaś, K. Rutkowska, Birutė Gudelienė i Danguolė Mikulėnienė. Mnie udało się przeprowadzić kwerendę w wileńskich materiałach Karłowicza w lutym 2019 r., a jej efektem jest m.in. publikacja dziewięciu listów i dziewięciu kart pocztowych wysłanych przez Jana Baudouina de Courtenay do J. Karłowicza w 1894 r. (Rak 2020).

Pewien zasób dokumentów związanych z SKarł przechowywanych w AN PAN i PAU w Krakowie (sygn.: PAU KSG 3604/1899; PAU KSG 3599/1899; PAU KSG 3251/1898; PAU KSG 3312/1904) omówiła E. Koniusz (2001) w przywoływanej już książce. Wydano też korespondencję Karłowicza z: Vatroslavem Jagiciem (zbiór przechowywany we Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece Ukrainy im. Wasyla Stefanyka (Dzendzelivskij 1997, 2002)), J. Baudouinem de Courtenay (trzydzieści osiem listów, Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. Wasyla Stefanyka (Dzendzelivskij 2003)), O. Kolbergiem (dwadzieścia listów z lat 1877–1890, Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie (Jabłoński 1956; Kolberg 1966, 1969)), H. Łopacińskim (pięćdziesiąt trzy listy z lat 1888–1903, Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie (Starnawski 1967)), Elizą Orzeszkową (Orzeszkowa 1938, 1956: 7–120) i Sewerynem Udziłą (dziesięć listów i dwie karty pocztowe z lat 1888–1900, Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie (Rak 2012)). A. Chybiński w książce o M. Karłowiczu (1949) sięgnął do dwudziestu trzech listów J. Karłowicza wysłanych do Samuela Adalberga, Leopolda Méyeta, Adolfa Romera, Aliny Świdorskiej i Zygmunta Wasilewskiego.

Jednak dopiero w połowie 2017 r. okazało się, że w Krakowie znajduje się ważna część archiwum naukowego Karłowicza. Mamy więc do czynienia z dwoma zasobami – wileńskim i krakowskim. Różni je przede wszystkim zawartość i typ dokumentów. W Wilnie, jak można się przekonać z ksiąg inwentaryzacyjnych, znajdują się dokumenty dotyczące całego życia redaktora „Wisły”, od notatek sporządzonych w Gimnazjum Wileńskim, do którego uczęszczał w latach 1847–1852, po komentarze i listy napisane i otrzymane w ostatnich tygodniach i dniach życia. Są w tym zasobie materiały bardzo zróżnicowane tematycznie, obok naukowych

(np. kartotek SW i SWOKarł oraz notatek etnograficznych i folklorystycznych z różnych terenów w granicach I Rzeczypospolitej) zupełnie prywatne, w tym korespondencja z wieloma osobami. Zespół krakowski jest nieporównywalnie mniejszy, ale za to *stricte* naukowy, dokładniej rzecz ujmując, składają się na niego kartoteki SKarł, *Słownika mitologii polskiej* (SMP) oraz *Słowniczka mitologii litewskiej* (SML).

Jak to się stało, że część archiwum J. Karłowicza znalazła się w Krakowie? Na mocy umowy zawartej w grudniu 1904 r. między Mieczysławem Karłowiczem a Janem Łosiem (sygn. PAU KSG 3312/1904), dotyczącej dokończenia SKarł, przywieziono z Warszawy do Krakowa kartotekę słownika gwarowego i inne bezpośrednio z nią powiązane materiały, w tym około 200 książek, do których odsyłały fiszki. J. Łoś zgodnie z ustaleniami wydał kolejne tomy SKarł. W tym dokumencie umieszczono też informację, że po ukończeniu druku zwróci on książki M. Karłowiczowi, o zwrocie materiałów rękopiśmiennych nie było tam mowy. Jak się okazało, kartotekę wydanego słownika gwarowego i inne rękopisy Łoś zdeponował po ukończeniu druku SKarł w Bibliotece Akademii Umiejętności. W 1953 r. Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności (czyli następczyni Akademii Umiejętności) została przekształcona w Bibliotekę Polskiej Akademii Nauk, a ta z kolei w 1999 r. w Bibliotekę Naukową PAU i PAN. Z tej instytucji w 2008 r. przekazano do AN PAN i PAU depozyt opisany jako *Materiały do słownika języka polskiego* (sygn. PAU W I–191a). W maju 2017 r. dyrektor AN PAN i PAU Rita Majkowska zwróciła się do Mirosława Skarżyńskiego z pytaniem, o jaki słownik może chodzić. Prof. Skarżyński przypuszczał, że jest to kartoteka SKarł, aby się jednak upewnić, 31 V 2017 r. posłał zdjęcia fiszek z hasłem BYĆ do H. Karaś i do mnie. Obydwoje potwierdziliśmy słuszność jego przypuszczeń. W toku dokładnej kwerendy przeprowadzonej w czerwcu i lipcu 2017 r. ujawniłem poza kartoteką SKarł także inne rękopiśmienne materiały naukowe Karłowicza.

Archiwalia – jak wiadomo – można opisywać na różne sposoby. W artykule *On the Limits of „Presentism” and „Historicism” in the Historiography of the Behavioral Sciences* George W. Stocking (1968) zaprezentował dwa podejścia w badaniach nad materiałami z przeszłości dotyczącymi zachowań naukowych: prezentyzm (studiowanie przeszłości dla teraźniejszości) i historyzm (studiowanie przeszłości dla zrozumienia przeszłości) (Jasiewicz 2011: 15). Każda z tych perspektyw zastosowana w czystej postaci niesie zagrożenia interpretacyjne, jednak Stocking był szczególnie krytyczny w stosunku do prezentyzmu, który jest podstawą ahistoryczną (pomijającą kontekst historyczny), promującą analizę i ocenę dawnych zjawisk i postaw ze stanowiska współczesnego:

Faced with the massive complexity of historical particularity, the general historian falls victim to the historian's pathetic fallacy, abstracting things from their historical

context and judging them apart from their context-estimating them and organizing the historical study by a system of direct reference to the present (Stocking 1968: 3).

Because it wrenches the individual historical phenomenon from the complex network of its contemporary context in order to see it in abstracted relationship to analogues in the present, it is prone to anachronistic misinterpretation (s. 4).

Mimo tej krytyki Stocking stał na stanowisku, że badania utrzymane w duchu prezytyzmu mają uzasadnienie w opisie dziejów zachowań naukowych. Dalej poszedł Stefan Zamecki (1988), który zdyskwalifikował historyzm jako nieprzydatny „antykwaryzm”, uważając, że dla historyka nauki odpowiednią metodą badawczą jest umiarkowany prezytyzm. W takim właśnie ujęciu (umiarkowany prezytyzm w połączeniu z umiarkowanym historyzmem) powstały książki Jerzego Szackiego *Historia myśli socjologicznej* (1981/2003) i Zbigniewa Jasiewicza *Początki polskiej etnologii i antropologii kulturowej (od końca XVIII wieku do roku 1918)* (2011).

W niniejszym opracowaniu za radą Jerzego Reichana zrezygnowałem z zastosowania omawianych metod, podstawą opisu powinien być bowiem obiektywizm. Połączenie prezytyzmu i historyzmu jest zbyt subiektywne i przez to dyskusyjne. Niepotrzebnie narażałoby też czytelnika na rozważanie, w których twierdzeniach stoję na stanowisku prezytyzmu, a w których – historyzmu, gdzie zaś mamy do czynienia z konglomeratem tych podejść.

Kolejna dychotomia, jaką operują historycy nauki, to ujęcie internalistyczne i eksternalistyczne:

[...] do pierwszego należą wyłącznie wytwory pracy uczonych, które weszły na trwałe do dziedziny nauki (ściślej: uznane zostały w jakiejś fazie dziejów dziedziny nauki za prawdziwe). To, w jaki sposób uczeni doszli do owych wytworów i w jakich okolicznościach, należeć ma do eksternalistycznych dziejów nauki (Zamecki 1988: 188).

Z uwagi na materiał omawiany w niniejszej książce zastosowałem tu (podobnie jak Z. Jasiewicz w *Początkach polskiej etnologii...* (2011)) połączenie perspektyw internalistycznej i eksternalistycznej. Prace J. Karłowicza powstawały bowiem nie tylko jako wyraz ogólnych trendów naukowych (zainteresowania gwarami i folklorem ludowym w drugiej połowie XIX w.), ale także jako odpowiedź na zagrożenie dla polszczyzny i polskiej kultury ze strony państw zaborczych.

3. Tło historyczno-społeczne działalności naukowej Jana Karłowicza

Na działalność naukową J. Karłowicza wpłynęły nie tylko jego wykształcenie uniwersyteckie, lektura różnojęzycznych opracowań i kontakty z innymi badaczami, ale także kondycja naszej nauki bezpośrednio powiązana z sytuacją historyczno-społeczną ziem polskich pod zaborami.

Bezspornie działania państw zaborczych ograniczały polską naukę i miały na nią bardzo negatywny wpływ. Jednak pomimo całego zła tej sytuacji można znaleźć jej jeden pozytywny aspekt: ograniczenia wymusiły mobilność i wielojęzyczność polskich badaczy, sprawiły, że normą było studiowanie na zagranicznych uniwersytetach i znajomość kilku języków, co z kolei umożliwiało bezpośredni dostęp do najnowszych idei naukowych i udział w nich, a nawet ich inicjowanie (jak pokazał przykład J. Baudouina de Courtenay (por. np. Pajdzińska 2020)). Świetnie skorzystał z tego Karłowicz, który – jak już to zostało przybliżone wyżej – studiował w Rosji, Niemczech, Francji i Belgii. W różnym stopniu posługiwał się też językami: niemieckim, francuskim, włoskim, angielskim, litewskim i wszystkimi słowiańskimi, uzyskując w ten sposób bezpośredni dostęp do obcojęzycznych dzieł naukowych.

Początek działalności Karłowicza, czyli lata 60. XIX w., przypadł na dominację pozytywizmu i rozwój ewolucjonizmu⁵, był też naznaczony klęską powstania styczniowego, która pociągnęła poważne represje (m.in. zamknięcie Szkoły Głównej Warszawskiej, wzmożenie rusyfikacji, zniesienie autonomii Królestwa Polskiego).

Pozytywizm spod znaku Auguste’a Comte’a, Johna Stuarta Milla i Herberta Spencera (czytanych i komentowanych w Szkole Głównej), zakładający doskonalenie się społeczeństw w wyniku ewolucji (tu inspiracją był Charles Darwin), w polskich warunkach miał nieco inne oblicze, dostosowane do sytuacji. Głównym ośrodkiem polskiego pozytywizmu była Warszawa, stąd też mówi się o pozytywizmie warszawskim. Zazwyczaj ten nurt jest kojarzony z Aleksandrem Świętochowskim, Julianem Ochorowiczem, Bolesławem Prusem i Piotrem Chmielowskim oraz w szkolny sposób łączony z epoką literacką. Miał on jednak również doniosłe znaczenie dla polskiej lingwistyki. Zawdzięczamy mu bowiem pobudzenie językoznawców do podjęcia wielkich przedsięwzięć leksykograficznych w ostatnim trzydziestoleciu XIX w. Mowa tu o „trzech piramidach” Karłowicza, których celem było zachowanie Polski utrwalonej w języku w sytuacji, gdy nie było jej na mapach. Była to w pewnym stopniu realizacja pracy u podstaw, słowniki miały bowiem utrwalić dla potomnych polszczyznę wolną od ger-

⁵ Ewolucjonizm zastosowany w etnologii przez Edwarda Burnetta Tylora oddziaływał także na prace Karłowicza, o czym piszę w rozdziale 2.

manizmów i rusycyzmów oraz „stymulować akty autoidentyfikacji narodowej”⁶ (Chlebda 2010: 17). Pamiętamy, że językoznawcy i publicyści działający w drugiej połowie XIX w. niepokoiли się o rozpad polszczyzny na trzy odmiany, charakterystyczne dla każdego z zaborów. A stąd już była – jak się obawiano – prosta droga do trzech języków polskich (Sagan-Bielawa 2014: 22). „Trzy piramidy” (SW, SWOKarł i SKarł) miały temu przeciwdziałać, z kolei „czwarta piramida” (SMP) miała opisać (i dzięki temu zachować dla przyszłych pokoleń) polską kulturę ludową, również narażoną na obce wpływy. Z ostatnią „piramidą” współgrały decyzje Karłowicza, który po objęciu redakcji „Wisły” szczególnie dbał o dokumentację folkloru słownego z terenów najbardziej narażonych na germanizację – Śląska, Pomorza, Mazur i Warmii (Kapełuś 1982a: 253). Podobnie w 1901 r. swoją drogę dialektologiczną rozpoczął w kaszubskim Luzinie Kazimierz Nitsch. Sześć lat później ruszył na Śląsk. Kierowały nim te same pobudki – potrzeba utrwalenia gwar polskich tam, gdzie najszybciej zanikały.

Działalność naukowa kilku pokoleń badaczy, którym przyszło pracować w czasach zaborów, była zdeterminowana następującą sytuacją:

Naród, spokojny o swój byt polityczny, może spokojnie też badać ludoznawstwo swoje ze strony czysto naukowej; ale plemiona, wyzute z samoistości, wystawione na nieustanną groźbę pognębienia i zatury, gdy się zastanawiają nad naturą i warunkami bytu swego skupienia narodowego, muszą do badań takich koniecznie mieszać pytania praktyczne: gdy bowiem mowa jest o właściwościach i odrębnościach narodowych, nasuwa się im bez ustanku pytanie: być albo nie być? Czy te zagrożone właściwości i odrębności utrzymają się, czy też skazane są na zagładę? Nie trzeba nawet się dziwić, jeżeli te pytania praktyczne więcej uwagi od teoretycznych zajmują: inaczej być nie może (Karłowicz 1906: 213–214).

Myślenie pozytywistyczne, w którego ramach mieścił się rozwój nauki w duchu najnowszych osiągnięć europejskich, odpowiada za zorganizowanie odpowiedniej do tego bazy. W ostatnim trzydziestoleciu XIX w. pojawiło się więc prawdziwie naukowe czasopiśmiennictwo językoznawcze i etnograficzne. Od 1876 r. w Warszawie wychodziło „Ateneum”, rok później założono w Krakowie „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” (organ Komisji Antropologicznej AU), którego redaktorem był Izidor Kopernicki. Od roku 1885 do dziś wychodzą w Warszawie „Prace Filologiczne”, a dwa lata później powstała „Wisła”. Karłowicz w 1888 r. został redaktorem naczelnym (po Arturze Gruszeckim) ostatniego z wymienionych pism i sprawił, że stało się ono najważniejszym, *stricte* etnologicznym polskim periodykiem przełomu wieków (w ZWAK oprócz prac etnograficznych publiko-

⁶ Tę rolę leksykografii Wojciech Chlebda omówił w artykule *Leksykografia w aktach i procesach autoidentyfikacji narodowej* (2008).

wano rozprawy z zakresu antropologii fizycznej), z którym od 1895 r. konkurował lwowski „Lud”. Akademia Umiejętności wydawała „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności” (1880–1894) i „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” (od 1874 r.), które w 1901 r. zostały przekształcone w „Materiały i Prace Komisji Językowej AU”.

Finansową bazę do pracy naukowej współtworzyła przede wszystkim założona w Warszawie w 1881 r. Kasa im. Józefa Mianowskiego, która – mimo różnych perturbacji (dokładniej czytaj o nich w: Majdak 2008: 80–87) – była najważniejszym opiekunem finansowym SW. W 1903 r. wychowankowie Szkoły Głównej Warszawskiej ustanowili fundusz wspierający publikacje naukowe, przede wszystkim ten właśnie słownik (ibid.: 82). Wyobrażenie o tym, jak przebiegała nad nim praca, oddaje fragment listu J. Baudouina de Courtenay do J. Karłowicza z 27 II 1894 r.:

Gorąco on [Florian Czepliński]⁷ pragnie, aby jego praca zasilila nowy słownik, ale niepodobna mu zgodzić się na wynagrodzenie 150 rubli za 22-miesięczną ciągłą pracę źródłową. „Toż drwał więcej zarabia”. Zwraca się więc Czepliński do owego mojego kolegi z prośbą: „czy nie zechciałby kto z bogatych panów galicyjskich czy podolskich zrobić ofiary i nabyć ode mnie kartki dla wcielenia ich do nowego słownika, przynajmniej po 2 kopieiki od sztuki, albo może Akademia Krakowska ma na to fundusz?” (Rak 2020: 227).

Jak więc widać, pewną rolę odgrywał mecenat prywatny. Wydawanie SKarł finansował sam Karłowicz, ale też część środków pochodziła z funduszu Edwarda Czabana, który w testamencie z 1897 r. przekazał Akademii Umiejętności 50 tys. rubli na druk prac dialektologicznych, a kolejne 30 tys. zapisał Uniwersytetowi Jagiellońskiemu, Uniwersytetowi Warszawskiemu (dokładniej Cesarskiemu Uniwersytetowi Warszawskiemu) i Uniwersytetowi Franciszkańskiemu we Lwowie na fundusze stypendialne.

Z kolei zaplecze kadrowe dla rozwoju polskiej nauki stwarzały: Szkoła Główna Warszawska, Akademia Umiejętności oraz wymienione w poprzednim akapicie uniwersytety, a w zaborze pruskim – Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk (założone w 1857 r.) i Towarzystwo Naukowe w Toruniu (założone w 1875 r.), obydwa działające do dziś. Studentami pierwszej uczelni, choć działała ona krótko (1862–1869), byli z językoznawców J. Baudouin de Courtenay, Adam A. Kryński i Lucjan Malinowski. Tu też chciał podjąć pracę wykładowcy Karłowicz. Założona w 1872 r. Akademia Umiejętności, jako następczyni Krakowskiego Towarzystwa Naukowego, ściśle współpracując z Uniwersytetem Jagiellońskim,

⁷ Tu i w całej książce dodatkowe informacje podawane w nawiasie kwadratowym każdorazowo są moimi uzupełnieniami. Podobnie jest z wytłuszczeniami fragmentów cytowanego tekstu. Aby nie utrudniać lektury, zrezygnowałem z umieszczania inicjałów *M.R.*

stworzyła warunki do podjęcia istotnych przedsięwzięć naukowych, przede wszystkim dzięki temu, że dysponowała możliwościami wydawniczymi. Nieprzypadkowo Karłowicz właśnie do AU zwrócił się z propozycją druku SKarł. Ważnym pomysłem Akademii był konkurs leksykograficzny im. Samuela Bogumiła Lindego, który odbywał się w latach 1876–1922 (Horodyska 1989). Karłowicz nie zasiadał co prawda w jury, ale jego prace słownikowe były w tym konkursie oceniane – w 1879 r. nagrodę otrzymał SWOKarł (Horodyska 1986: 153), a w 1901 r. SW (ibid.: 151). Uniwersytet Jagielloński i Uniwersytet Franciszkański we Lwowie, w odróżnieniu od Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego, dzięki autonomii galicyjskiej były polskimi uczelniami (z polszczyzną jako językiem wykładowym). W utworzonych w nich katedrach sławistyki pracowali m.in.: Malinowski, Baudouin de Courtenay i Łoś (UJ), Antoni Kalina i A.A. Kryński (uniwersytet we Lwowie).

Co prawda pierwsza katedra polonistyczna na ziemiach polskich powstała we Lwowie (4 XI 1817 r. cesarz Franciszek I wydał rozporządzenie o utworzeniu Katedry Historii Języka i Literatury Polskiej na niemieckojęzycznym wówczas Uniwersytecie Franciszkańskim (Kozyckij 2009)), jednak w powszechnej opinii najbardziej polską uczelnią był Uniwersytet Jagielloński. To właśnie jemu zostały zadedykowane SW i SKarł.

4. Niektóre terminy

Na ostatnie czterdzieście lat XIX w., czyli na okres działalności naukowej Karłowicza, przypadło nie tylko kształtowanie się samodzielnych dyscyplin naukowych, ale także ich nazewnictwa. Karłowicz (1894: 14) zaliczał siebie do ludoznawców, jako autor SKarł jest uważany za dialektologa, inne dokonania (Karłowicz 1875; SW; SWOKarł) sytuują go w szeroko pojętym językoznawstwie, z angielszczyzny przeniósł do polszczyzny słowo *folklor*⁸ (Karłowicz 1888d), od którego utworzył *folklorystykę* (Karłowicz 1898a), zajmował się też (czy dokładniej – był jej pre-

⁸ Nie obyło się to bez sprzeciwu. Oskar Kolberg w liście do Karłowicza z 2 IX 1888 r. stwierdził: „Przyznam się otwarcie, że wyraz (neo-angielski?) »folklore« (»Wisła«, II str. 84), oznaczający właściwie u nas ludogadactwo, ludowiedztwo (a po dawnemu: guślarstwo), lubo w innych krajach już przyjęty – jest mi dosyć wstrętnym, już dla tego samego, że nie da się on gładko adaptować (przyswoić) do organizmu naszego języka, a nawet u Francuzów, Włochów, Hiszpanów itd. użyty, sprawia wrażenie jakiejś niemiłej kakofonii, jakiegoś gwałtu. Natomiast głosowałbym chętnie za wyrazem *demotyka*, proponowanym przez portugalskiego autora Braga” (Kolberg 1966: 530). Podobnie z przekąsem o terminie *folklor* wypowiadał się Lucjan Malinowski (Federowski 1904: 78–79).

kursorem) etnolingwistyka⁹, która swoją nazwę zawdzięcza Bronisławowi Malinowskiemu. Wgląd w sposób rozumienia tych terminów przez Karłowicza i jemu współczesnych daje SW (na dobór wyrazów, umieszczone tu definicje i cytaty użycia współredaktor tego słownika miał przecież wpływ), por.:

Dialekt ‘język właściwy pewnej miejscowości danego kraju, narzecze, gwara’ (I: 457).

Dialektologia ‘nauka o właściwościach narzeczy pewnego języka’ (ibid.).

Etnografia ‘nauka mająca za przedmiot opisanie narodów z ich zwyczajami i obyczajami, ludoznawstwo’ (I: 703).

Etnologia ‘nauka o ludach pod względem ich pochodzenia, zwyczajów i obyczajów, cech, ras itp.’ (ibid.).

Folklor 1. ‘rzeczy ludowe, literatura niepisana ludu, wiedza ludowa, prawiedza ludowa, prawiedza, tj. pieśni, podania, baśni, legendy, zamawiania, zabobony, przysłowia, zagadki itp.’, 2. ‘a. **folklorystyka** nauka o rzeczach ludowych’ (I: 758).

Gwara 1. ‘człowiek wielomówny, paplacz, gaduła’, 2. staropolskie ‘mowa, rozmowa, język’, 3. ‘narzecze, dialekt, idioma’ (I: 946–947).

⁹ W polskim językoznawstwie termin *etnolingwistyka* właściwie zamiennie jest używany z *lingwistyką kulturową*, choć Janusz Anusiewicz (1994: 10–16) próbował dokonać różniczenia, opierając się na twierdzeniu, że etnolingwistyka ogranicza się do badania gwar ludowych, folkloru i kultury ludowej, a lingwistyka kulturowa jest od tego wolna. Kilku badaczy podważyło tę opinię (np. Dąbrowska 2005: 100; Tyrpa 2006; Bartmiński 2008, 2018: 32; Czachur 2017; Niebrzegowska-Bartmińska 2020), a Jerzy Bartmiński wprost stwierdził, że pewnego typu odmienności między omawianymi terminami wynikają z różnego hierarchizowania trzech komponentów: języka, człowieka i kultury, por.: *lingwistyka kulturowa* = język + kultura; *lingwistyka antropologiczna* = język + człowiek; *lingwistyka antropologiczno-kulturowa* = język + człowiek + kultura; *etnolingwistyka* = człowiek (wspólnota ludzka) + język (Bartmiński 2008: 21). Wskazane różnice wynikają m.in. z tego, że choć obydwa ośrodki etnolingwistyczne (wrocławski Anusiewicza i lubelski Bartmińskiego) inspirowały się osiągnięciami Edwarda Sapira i Benjamin Lee Whorfa, to badacze z Wrocławia (zwłaszcza sam Anusiewicz) częściej i obficie korzystali z opracowań niemieckich, podczas gdy lubelscy etnolingwiści sięgali zwłaszcza do rosyjskich (Bartmiński 2018: 31). W tej książce posługuję się terminem *etnolingwistyka* m.in. ze względu na jego poręczność, a także na to, że podobnie jak w wypadku szkoły lubelskiej, zainteresowania Karłowicza zależnościami języka i kultury miały swoje inspiracje w dialektologii, folklorystyce i ludoznawstwie.

Gwaroznawstwo ‘nauka o gwarach, narzeczach, dialektologia’ (I: 947).

Językoznawstwo ‘nauka języka a. języków, lingwistyka, glotyka, glotologia’ <Język + Znanstwo> (II: 181).

Lud 1. ‘ludzie’, 2. ‘naród (szczeg. nieucywilizowany); plemię’, 3. ‘niższe warstwy społeczeństwa, pospólstwo, gmin’, 4. ‘nieprzyjaciół, nieprzyjaciele, wrogi, wojsko nieprzyjacielskie’ (II: 772).

Ludoznawstwo ‘nauka mająca za przedmiot opisanie narodów z ich zwyczajami i obyczajami, etnografia’ <Lud + Znanstwo> (II: 774).

Narzecze ‘gwara, dialekt’ (III: 154).

W XIX w. w trosce o polszczyznę i polskość terminologii naukowej unikano bezpośrednich zapożyczeń z języków obcych (wyjątkiem jest *folklor*), ustalając rodzimy zasób terminów albo dbając przynajmniej o ich polską formę, stąd *ludoznawstwo* i *językoznawstwo* jako kalki niemieckich *Volkskunde* i *Sprachkunde*. Mając do wyboru *dialekt* i *gwarę*, *dialektologię* i *gwaroznawstwo*, *lingwistykę* i *językoznawstwo*, *etnografię* i *ludoznawstwo*, które właściwie znaczyły to samo, Karłowicz częściej posługiwał się drugim elementem z tych par (słownik gwarowy równie dobrze mógł być zatytułowany *Słownik dialektów polskich*).

Dziś – jak wiemy – ta terminologia uległa zmianie: *dialekt* i *gwara* pozostają w relacji hiperonimii – hiponimii, *gwaroznawstwo* i *ludoznawstwo* są traktowane jako wyrazy przestarzałe, a *ludoznawstwo* dodatkowo służy określeniu XIX-wiecznych amatorskich badań nad folklorem i kulturą ludową. Jako całkowite synonimy funkcjonują współcześnie jedynie *lingwistyka* i *językoznawstwo*. Traktowanie dawnych terminów w dzisiejszym ujęciu prowadzi do tak kuriozalnych sytuacji, jak powracające próby zmiany historycznej już przecież nazwy Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego na „lepiej” albo „bardziej naukowo” brzmiące Polskie Towarzystwo Etnologiczno-Ludoznawcze (taki pomysł pojawił się w 2001 r.). W odniesieniu do działalności Karłowicza, mając na uwadze historyzm, używam w tej książce terminu *ludoznawstwo* bez deprecjonujących konotacji, w takim znaczeniu, w jakim był stosowany w XIX w.

Osobnego omówienia wymaga znaczenie słowa *mitologia*. Jak się bowiem okazuje (dokładniej piszę o tym w 2. i 3. rozdziale książki), Karłowicz pojmował je na dwa sposoby – tradycyjnie i nowatorsko. W pierwszym ujęciu mitologia to zbiór podań o bogach i bohaterach, w których kluczowe znaczenie, patrząc z perspektywy językoznawczej, zajmują teonimy i mitonimy (z tak określonym materiałem mitologicznym mamy do czynienia w SML). W drugim ujęciu (repre-

zentuje je SMP) mitologia jest całokształtem życia ludzkiego odzwierciedlonym w folklorze, wierzeniach i zwyczajach.

5. Kompozycja opracowania

Kompozycję niniejszej książki – podobnie jak jej cel – wyznaczył nie tyle cały dorobek naukowy J. Karłowicza, ile spuścizna tego badacza przechowywana w AN PAN i PAU.

Pierwsza część monografii dotyczy dialektologicznych osiągnięć Karłowicza, przede wszystkim SKarł. Odnalezienie kartoteki tego słownika oraz dotarcie do rękopiśmiennych dokumentów towarzyszących jego powstawaniu rzuciły nowe światło na to dzieło i pozwoliły podjąć rzeczową polemikę z recenzją przygotowaną przez K. Nitscha. Właściwie dopiero teraz okazało się, jaki faktycznie wkład do SKarł wniósł J. Łoś.

W drugiej części książki rękopiśmienną kartotekę *Słownika mitologii polskiej* (SMP) potraktowano jako przyczynek do badań etnolingwistycznych. Okazuje się bowiem, że zainteresowania Karłowicza skupiały się nie tylko oddzielnie na słownictwie polskim (czego wyrazem są „trzy piramidy”) i oddzielnie na ludoznawstwie, lecz także dotyczyły ludowej wizji świata i człowieka przejawiającej się w materiale językowym, czyli tego, co dziś nazywamy ogólnie etnolingwistyką.

Trzecia część książki mieści się w obrębie lituanistycznych badań Karłowicza, który opracowywał zarówno język, jak i folklor litewski.

Ponieważ dorobkiem redaktora „Wisły” interesuję się już od pewnego czasu, w niektórych częściach tej książki sięgnąłem do moich artykułów, w których zawarłem wstępne wyniki prowadzonych przeze mnie badań (Rak 2017, 2018a, 2019a).

* * *

Serdeczne podziękowania składam dyrekcji Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie – dr. Adamowi Górskiemu i jego poprzedniczce, dr Ricie Majkowskiej, dzięki którym mogłem swobodnie korzystać ze spuścizny po J. Karłowiczu. Bardzo jestem też wdzięczny recenzentom – prof. dr hab. Swietłanie M. Tołstojowej z Instytutu Sławistyki Rosyjskiej Akademii Nauk w Moskwie, prof. dr. hab. Jerzemu Reichanowi z Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk i dr. Rolandasowi Kregždysowi z Instytutu Badań Kultury Litwy w Wilnie. Ich uwagi pozwoliły mi lepiej ująć niektóre kwestie i uniknąć różnych potknięć. Największe, ale niestety spóźnione podziękowania składam Mirosławowi Skarżyńskiemu,

który zmarł 23 VIII 2019 r. To dzięki Niemu zetknąłem się z kartoteką SKarł, a później już samodzielnie odnalazłem kartoteki SMP i SML. To prof. Skarżyński zainspirował mnie do badań nad historią polskiego językoznawstwa¹⁰. Niestety nie zdążyłem Mu pokazać żadnej z części niniejszej książki.

¹⁰ Miał On w tej dziedzinie bardzo poważne osiągnięcia. Poprzez edycje prac i wspomnień Jana Baudouina de Courtenay (2007; Skarżyński 2016a) i Henryka Ułaszyna (2009, 2010), a także korespondencji tych badaczy oraz kolejnych – Kazimierza Nitscha, Jana Łosia, Antoniny Obrębskiej-Jabłońskiej i Jana M. Rozwadowskiego (Skarżyński, Smoczyńska 2007; Czelakowska, Skarżyński 2011; Skarżyński, Smułkowa 2018) pokazał Skarżyński losy językoznawców, koncepcji naukowych i badań. W oddzielnych artykułach omówił także dzieje instytucji: Polskiego Towarzystwa Językoznawczego (Skarżyński 2016b), Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego (Skarżyński 2018) i Studium Słowiańskiego UJ (Skarżyński 2019). Ogląd dorobku naukowego prof. Skarżyńskiego przekonuje, że mamy tu do czynienia ze spójnym opisem (choć nie ujętym w jednej pracy) dziejów polskiego językoznawstwa (dokładniej o tym pisze Anna Czelakowska (2020)).

SŁOWNIK GWAR POLSKICH OCENIONY NA NOWO

Teraz, gdy dzieło skończone, ocenić je trzeba bezstronnie...
(Nitsch 1911/1958: 195)

1. Historia powstania i druku *Słownika gwar polskich*¹

Historia powstania SKarł jest bezpośrednio powiązana z planami leksykograficznymi Akademii Umiejętności. Jak wiadomo, wraz z utworzeniem tej instytucji pojawił się pomysł, by koordynowała ona (a dokładniej działająca w jej obrębie Komisja Językowa Wydziału Filologicznego) prace nad słownikiem języka polskiego (roboczo nazywanym *Słownikiem Akademii Umiejętności*), wykorzystującym rozwiązania leksykograficzne francuskie (DLF) oraz niemieckie (DWB) i znacznie poszerzonym w porównaniu ze słownikiem Samuela B. Lindego (SL) i *Słownikiem wileńskim* (SWil):

Przewodniczący [Fryderyk Skobel] uzupełnia swoją wzmiankę na poprzednim posiedzeniu uczynioną o b[yłej] Komisji Językowej w b[yłym] Towarzystwie Naukowym Krakowskim, która swoje powstanie zawdzięczała myśli podanej przez prof. dra J. Kremera, a istniała od października 1869 do czerwca 1871. **Jeżeli poprzednia Komisja zajmowała się głównie oczyszczaniem błędów w potocznej i piśmiennej mowie, to zadaniem obecnej jest uprawa języka, a jak na ten raz zbieranie materiałów do słownika na podstawie Lindego i zgodnie z dzisiejszymi wymaganiami** (Posiedzenie 11 IV 1874: XLVIII).

¹ Do części z przywołanych w tym rozdziale dokumentów archiwalnych dotarła wcześniej Elżbieta Koniusz (2001). Omawiałem je również w artykule *Z dziejów „Słownika gwar polskich” Jana Karłowicza. Kartoteka i działania wydawnicze* (Rak 2017). W niniejszej książce, po pierwsze, prezentuję materiały źródłowe (zwłaszcza archiwalia) w ich postaci pierwotnej (poprzez cytowanie, z kolei Koniusz często streszczała treść archiwaliów), a po drugie, sięgam do nieznanych wcześniej dokumentów, które po części pozwalają zweryfikować ustalenia badaczy dorobku naukowego J. Karłowicza.

Określając zadania Wydziału Filologicznego AU, Antoni Małecki (1874) wypowiedział się także na temat słownictwa gwarowego. Jego stanowisko było jednoznaczne – „powiatowszczyzny” powinny wejść do *Słownika AU* podobnie jak wyrazy przestarzałe:

Inne prowincje, jak Wielkopolska, Prusy, Mazowsze, Szląsk, Litwa itd., przyjęły z czasem w użyciu literackim już ten język piśmienny, a używały miejscowych swoich wyrazów i wyrażeń tylko w kole domowym i w ustnej, potocznej mowie. Owoż, konieczną widzi mi się być rzeczą, zwrócić raz przecie zbiorową skuteczną bacność i na tę ze wszech miar uprawnioną, żyjącą jeszcze, jeżeli nie połowę, to pewnie trzecią część materiału prawej polszczyzny; spisać go, zestawić, **pooznaczać powiatowszczyzny tak co do miejsca, jak znaczenia – i w taki sposób uzupełnić dzieło,** jakie już posiadamy [...]. **Niezadługo, może to przez komisję, umyślnie w tym celu zawiązaną, zostać ujęte w porządną całość i wyjść razem z wyrazami przestarzałymi, wydobytymi z pomników, o których wyżej mówiłem, w kształcie słownika, będącego uzupełnieniem Lindego.** W swoim czasie, kiedy przyjdzie znowu kiedyś do ponownego przedrukowania całego *Słownika* Lindego, wcieli się ten materiał nowo zebrany integralnie do tej wielkiej całości (ibid.: 15–16).

Odmiennego zdania niż A. Małecki byli J. Baudouin de Courtenay i Józef F. Nowakowski:

Prezes Akademii dr Majer odczytuje list przez p. Baudouina do Sekretarza Akademii pisany, a układania zamierzonego słownika dotyczący. P. Baudouin radzi podzielić całą pracę Akademii na kilka części, na szczegółowe mianowicie frazeologie; zachowywać wszędzie pisownię zabytków, na którą Linde nie zważał; **wyłączyć z zakresu *Słownika* język ludowy i prowincjonalizmy (co mogłoby osobne znów stanowić dzieło),** wreszcie porozumieć się z kilku uczonymi, którzy pracy słownikarskiej się poświęcają.

Dr Nowakowski przedstawia swój sposób zapatrywania się, jak do pracy nad *Słownikiem* przystąpić należy [...]: ***Słownik* bowiem powinien objąć cały zasób wyrazów języka polskiego (z wyjątkiem prowincjonalizmów)** (Posiedzenie 11 IV 1874: XLVIII–XLIX).

Na posiedzeniu Komisji Językowej AU 12 VI 1874 r. Adam Belcikowski (1875) odczytał ułożony przez siebie w porozumieniu z komitetem słownikowym *Program słownika Akademii Umiejętności*. W tym dwunastostronicowym tekście znajdziemy w miarę dokładne omówienie: zakresu planowanego słownika, typu definicji (wybrano definicję „opisową”, a nie synonimiczną jak w DWB), kolejności znaczeń (najpierw znaczenie pierwotne wyrazu, na które wskazuje etymologia, następnie kolejne znaczenia – tu wzorem był DLF), zasadności użycia cytatów (zwrócono uwagę, że cytaty mają uzupełniać definicję i pokazać bogactwo

języka), udziału informacji chronologicznych (cytaty mają też pokazywać rozwój znaczeniowy wyrazu) i etymologicznych. Z zawartych tu ustaleń wynika, że „prowincjonalizmy” miały być integralną częścią nowego słownika:

Obszar słownika

Jednakże pod tym względem od zasady przez nich [leksykografów zachodnioeuropejskich] przyjętej bardzo łatwo możemy odstąpić i:

- 1) wciągnąć do słownika język całej naszej literatury od najdawniejszych także czasów aż po chwilę obecną [...].
- 2) **prowincjonalizmy, pomimo niektórych głosów, jakie przeciwko nim się odzywają, zdaniem komitetu powinny wejść także do słownika, można je bowiem uważać za źródło języka odżywiające, i w istocie wiele wyrazów dziś w piśmiennej mowie używanych, przedtem było prowincjonalizmami; trudno także jest często rozróżnić, co jest prowincjonalizmem, a co literackim wyrazem.**
- 3) terminologia naukowa i techniczna (rzemieślnicza), do której gotowe materiały w wielu już istniejących pracach znaleźć można.
- 4) rozmaite gwary: żebrackie, łowieckie, rybackie, flisów, kurpiów itp.
- 5) byłoby także do życzenia, ażeby słownik mógł obejmować synonimikę; to jednakowoż należy już do pracy, którą przyszłości zostawić należy (Bełcikowski 1875: XVII–XVIII).

Jak wynika z przytoczonych opinii i planów wydawniczych, sprawa włączenia leksyki gwarowej do *Słownika AU* nie była przesądzona. Józef Majer na posiedzeniu Komisji Językowej AU 17 II 1875 r. stał na stanowisku konieczności osobnego opracowywania *Słownika prowincjonalizmów*, *Słownika starej polszczyzny* i obejmującego współczesny język polski.

Na temat planów leksykograficznych AU wypowiedział się także Karłowicz w *Przyczynkach do projektu wielkiego słownika polskiego* (1876c), które odczytano na posiedzeniu Komisji Językowej AU 19 VII 1876 r. (Posiedzenie 19 VII 1876)². W podrozdziale *Pogląd na słowozbiór polski* (s. XV–XVIII) podzielił on słownictwo na trzy podgrupy: 1) wyrazy *czystopolskie* i obce, 2) powszechne (*wszechpolskie*) i mniej powszechne (prowincjonalne oraz techniczne), 3) dawnopolskie i nowopolskie, a także zdefiniował „wyrazy prowincjonalne” poprzez określenie zakresu ich użycia:

[są one] używane w niektórych tylko okolicach kraju, po większej części przez lud niepiśmienny; wyrazy te można nazwać ludowymi, niepiśmiennymi, nieksiążkowymi, lub, jak chcą niektórzy, powiatowszczyznami (Karłowicz 1876c: XVI).

² Karłowicz konsultował ten tekst także z J. Baudouinem de Courtenay (por. list Baudouina do Karłowicza z 12 IV 1877 r. (Dzendzelivskij 2003: 180)).

Definicja ta jest mniej dokładna niż umieszczona w *Poradniku dla zbierających rzeczy ludowe* (Karłowicz 1871)³:

Prowincjonalizmami są: brzmienia, formy, wyrazy i zwroty pewnym okolicom właściwe, w mowie piśmiennej wcale nie, lub mało używane. A zatem: a) Co do brzmień: właściwe pewnym okolicom wymanianie pewnych głosek, stała ich zamiana innemi, niewymawianie, dodawanie innych, odmienny iloczias itd. b) Co do wyrazów: używanie słów w mowie drukowanej nie spotykanych; znanych w druku, ale mających różne od powszechnie używanego znaczenie lub odcień znaczenia; mających formy grammatyczne (przypadki, liczby, czasowanie itd.) właściwe. c) Co do składni: niezwyczajne zgadzanie, rząd, porządek, rodzaj itd. d) Co do imion własnych: odmienne nazywanie miejscowości i ludzi; właściwe zdrobnienie imion chrzestnych itp. (s. 7).

Ponieważ Komisja Językowa AU coraz częściej wyrażała opinię o konieczności opracowania oddzielnego słownika staropolskiego⁴, Karłowicz nie wypowiadał się jednoznacznie na temat tego, czy słownictwo gwarowe rzeczywiście wejdzie do *Słownika AU*:

Rozstrzygnięcie zasady, czy prowincjonalizmy mają wejść w skład *Wielkiego Słownika*, radzę odłożyć także do tegoż trzylecia. Tymczasem zaś nikt nie wątpi, że prowincjonalizmy gromadzić należy; jeżeli zaś ostatecznie postanowiono będzie, iż nie wejdą do *Słownika*, to się ogłoszą oddzielnie, a czas użyty na ich zbieranie z pewnością nie będzie stracony (Karłowicz 1876c: 5).

Nie znajdziemy też w *Przyczynkach...* deklaracji Karłowicza, że przygotuje słownik gwarowy albo że opracuje słownictwo dialektalne do *Słownika AU*, jeśliby oczywiście ten typ leksyki miał być w nim umieszczony. Wszystko jednak wskazywało na to, że powstaną osobne słowniki. Na posiedzeniu Komisji Językowej AU 5 I 1877 r. (Posiedzenie 5 I 1877), które zwołano po śmierci jej pierwszego przewodniczącego, F. Skobla (25 XI 1876 r.),

Prezes Majer jako obejmujący przewodnictwo w Komisji, przypomniał Członkom najbliższe przedmioty pracy Komisji, a mianowicie z pominięciem na teraz Słownika ogólnego, **przygotowanie słownika języka staropolskiego, słownika prowincjonalizmów, tudzież szczegółowe słowniki terminologii naukowej** (s. XI).

³ Akcentując odniesienia do materiału litewskiego, pracę tę omówiła Krystyna Rutkowska (2012b).

⁴ Do pracy nad tym słownikiem zgłosili się: Władysław Nehring, Roman Pilat, Franciszek Piekosiński, Jan Rymkiewicz (Posiedzenie 15 XI 1875: XII), Adam A. Kryński, P. Radziukinas, Tadeusz Włoszek, Piotr Chmielowski, Stanisław Mieczysławski (Posiedzenie 16 X 1877), Miklaszewski, Stołągiewicz, Pleniewicz, Rybarski, Matulewicz, Bem i Bronisław Grabowski (Posiedzenie 17 XII 1877).

W żadnym ze sprawozdań z posiedzeń Komisji Językowej AU nie ma wzmianki o Karłowiczu jako o osobie, która pracuje nad słownikiem gwarowym. Co więcej, od 1880 r. na posiedzeniach komisji właściwie była mowa jedynie o słowniku staropolskim, nadal jednak materiały gwarowe gromadzono i publikowano w „Rozprawach i Sprawozdaniach z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” (piętnaście tomów, wyszły w latach 1874–1891) i w „Sprawozdaniach Komisji Językowej Akademii Umiejętności” (pięć tomów, wyszły w latach 1880–1894).

Jak się okazuje, sprawa słownika gwarowego była z kilku powodów dość skomplikowana. Głównym ośrodkiem badań dialektologicznych był w tamtym czasie Kraków. W 1873 r. L. Malinowski opublikował książkę *Beiträge zur slavischen dialectologie. I. Ueber die Oppelnsche Mundart in Oberschlesien (1. Heft: Laut- und Formenlehre)*, od której datujemy początek naukowej dialektologii w Polsce. W 1876 r. Malinowski uzyskał profesurę nadzwyczajną na Uniwersytecie Jagiellońskim, a rok później (po śmierci Henryka Sucheckiego) objął Katedrę Filologii Słowiańskiej. 30 VI 1877 r. przyjęto go do AU, wtedy też został sekretarzem Komisji Językowej. Wokół Malinowskiego powstała pierwsza w polskiej nauce prawdziwa szkoła językoznawcza. Należący do niej badacze (Jan Bystroń, Stanisław Dobrzycki, Wojciech Grzegorzewicz, Władysław Kosiński, Szymon Matusiak, Roman Zawiliński) zajmowali się dialektologią i publikowali swoje prace w „Rozprawach...” (Bystroń 1885; Dobrzycki 1898; Kosiński 1884; Matusiak 1880) oraz „Sprawozdaniach...” (Grzegorzewicz 1894a, 1894b).

Dzięki szkole Malinowskiego

zaczęto doceniać postać fonetyczną wyrazów, w rozmaity zresztą sposób; oddaje się ją początkowo przy pomocy pisowni literackiej, później zaś wprowadza nowe odpowiednie znaki. Od tego też czasu możemy mówić o nowoczesnej dialektologii, a więc i o leksykografii gwarowej (Karaś 1961: 359).

W publikacjach przedstawicieli tej szkoły opis faktów dialektalnych miał charakter atomizujący – unikając syntez, skupili się oni na cechach gwary jednej wsi bądź niewielkiego obszaru. Swoje analizy, zwykle określane jako studia dialektologiczne (to niemal obowiązkowy podtytuł tych opracowań), wzbogacali o słowniczki. Taki też charakter miała pierwsza ważniejsza praca najwybitniejszego z uczniów Malinowskiego – K. Nitscha (1904). Dorobek szkoły Malinowskiego w zakresie leksykografii gwarowej znacznie różnił się od okresu przednaukowego. Z tego też względu H. Karaś (2011), charakteryzując polskie słownictwo dialektalne w ujęciu historycznym, wydzieliła osobny, drugi okres, który zaczyna się na początku lat 80. XIX w., a kończy wraz z drukiem I tomu SKarł.

Wtedy, gdy decydowały się losy *Słownika AU*, materiały dialektalne gromadziła Komisja Językowa AU. Na posiedzeniu, które odbyło się 14 XI 1874 r., Józef

Szujski przedłożył *Zbiór niektórych prowincjonalizmów mazowieckich* Stanisława Mikuckiego (Posiedzenie 14 XI 1874). Z kolei Józef Bliziński na kolejnym spotkaniu zadeklarował listownie chęć opracowania do słownika gwarowego „wielkiego zbioru prowincjonalizmów, przysłów itp. kujawskich” (Posiedzenie 22 XII 1874: XXVI). Majer na posiedzeniu 15 I 1875 r. przekazał zgromadzonym list Emiliana Wojewódzkiego zawierający niektóre prowincjonalizmy podlaskie z ziemi drohickiej, z kolei na zebraniu 12 II 1877 r. (Posiedzenie 12 II 1877) omówił materiały do słownika prowincjonalizmów, które planowano wydać w I tomie „Zbioru Wiadomości do Antropologii Krajowej”.

W latach 70. XIX w. wszystko wskazywało na to, że autorem słownika gwarowego będzie L. Malinowski. Był przecież wykształconym językoznawcą dialektologiem (a Karłowicz historykiem dziejów), autorem w pełni naukowej pracy dialektologicznej o gwarach Opolszczyzny (Malinowski 1873) (Karłowicza w tym czasie znano z prac folklorystycznych, ludoznawczych oraz lituanistycznych), profesorem UJ (Karłowicz poprzestał na doktoracie i nie pracował na uczeni wyższej), czyli najważniejszego wtedy polskiego ośrodka naukowego (Karłowicz mieszkał w Wiszniewie), członkiem rzeczywistym AU (Karłowicz od 12 XI 1877 r. był członkiem korespondentem), a także sekretarzem Komisji Językowej AU.

Obydwa badacze spotykali się m.in. na posiedzeniach tej właśnie komisji. Czy wtedy coś ustalali na temat słownika gwarowego? Trudno stwierdzić, w dostępnych sprawozdaniach (opublikowanych lub pozostających w rękopisie) nie mamy bowiem żadnych informacji, które by na to wskazywały. Spotkania te miały zresztą różny charakter, oczywiście przede wszystkim naukowy, ale nie brakowało też akcentów nieco humorystycznych:

[...] przy stole siedział Karłowicz, Dickstein, Bohuszewicz i, jeżeli mię pamięć nie myli, Bystroń. Ossowski opowiadał nam o wycieczce do Ryżanówki i o zdobyciu w niej wspólnie z Talko-Hryncewiczem cennych bardzo zabytków, które są ozdobą zbiorów Akademji. W czasie tej rozmowy wchodzi Lucjan Malinowski, a siadłszy obok Karłowicza, zaczął z nim coś mówić. Po chwili, szorstkie słowa z ust Malinowskiego stawały się coraz głośniejsze i zwróciły ogólną uwagę. ...*Już prędzej – mówił – zgodziłbym się na waszą pisownię, niż na owe dziwolągi, któremi masakrujecie piękną naszą mowę...* – *Hm, może i w czym zawiniłem, ale domyślić się nie mogę, o co chodzi sz[anownemu] koledze?* – *Alboż ten ohydny folklor, co go kolega przeszczepił nad Wisłę, nie jestże szpetotą?* A na to z minką niewiniątka Karłowicz: *Ależ wybacź, drogi, szanowny kolego, nigdy bym tej zbrodni nie popełnił, gdybym nie zaufał uchu memu, które na starość widocznie szwankuje...* – *Jak to?* – *A bo wyrazik ten wydał mi się takim cacanym, takim dźwięcznym, tak łatwo z ust wypływającym...* I w samej rzeczy, niech tylko szanowny kolega posłucha. – I tu, z filuterną miną, nieco wydawszy usta, przechylił charakterystycznie głowę i ze słodziutkim uśmiechem wydmuchnął, robiąc przy tym odpowiedni giest ręką: –

Folklor! Zaśmialiśmy się wszyscy, a z nami i Malinowski, całkiem już otrząśnięty z puryzmu i udobruchany (Federowski 1904: 78–79).

Świadectwem tych spotkań jest także m.in. rysunek przedstawiający L. Malinowskiego, przygotowany przez Alfreda Römera 13 II 1893 r. (fot. 1).

Fot. 1⁵.

⁵ Ze zbiorów Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie, Fond 1135, dział 10 (Teki Jana Karłowicza).

Niewątpliwie między Karłowiczem a Malinowskim panował pewnego rodzaju dystans, ale nie wiadomo dokładnie, co było tego przyczyną:

Niestety, nie mam obecnie nikogo w Krakowie, kto by mię w porozumieniu się z Szanownym Panem mógł zastąpić. Jedynym by był ku temu prof. Malinowski, ale ważne względy zmuszają mię nie uciekać się do jego pośrednictwa (list J. Karłowicza do Józefa Bliźnińskiego z 2 XII 1889 r. (sygn. BJ 6702 III, k. 150)).

Jak się jednak okazało, Malinowski ostatecznie poświęcił się *Słownikowi staropolskiemu* (SSStp)⁶, z kolei Karłowicz zaczął urzeczywistniać plan przygotowania „jak najobszerniejszego słownika prowincjonalizmów (powiatowszczyzn)”, który wyłożył w *Poradniku...* (Karłowicz 1871: 4). Umieścił tam też instrukcję⁷, jak gromadzić i zapisywać „prowincjonalizmy”:

Każde takie brzmienie, formę lub wyraz zapisać trzeba na półwiarce papieru oddzielnie, a to dla tego, iż przy układaniu znaczniejszej ilości wyrazów w słowniczek, tak spisane najłatwiej będzie w porządku abecedłowym ułożyć [...]. Tu w oddziale A. z lewej strony u góry napisać A duże, co będzie znaczyło, że kartka należy do zbioru prowincjonalizmów; pod A wymienić powiat, a na prawo u góry parafię lub wieś skąd wyraz pochodzi. Po środku z lewej strony sam wyraz, brzmienie lub formę, z prawej zaś dokładne objaśnienie z dodatkiem przykładu obszernego i wskazaniem czy oświeceńsi, czy mniej oświeceni ich używają; a jeżeli słoworód (etymologia) wyrazu jest ciemny, to z wymienieniem, jak lud ten wyraz sobie tłumaczy, etymologizuje, jeżeli to ma miejsce (s. 7–8).

We wstępie do I tomu SKarł czytamy: „Słownik ten jest owocem starań przeszło trzydziestoletnich” (s. 1). Można więc wnioskować, że Karłowicz zaczął gromadzić materiały do słownika gwarowego w drugiej połowie lat 60. XIX w. Potwierdza to również fragment jego listu do O. Kolberga z 8 IX 1888 r.: „*Lud* Wasz czytam, a raczej studiuję powoli, czyniąc notatki lingwistyczne i mitologiczne;

⁶ Losy SSStp były jeszcze bardziej skomplikowane niż dzieje SKarł. Lucjan Malinowski – w związku z rozmaitymi funkcjami, które pełnił na UJ i w AU – właściwie dorywczo zajmował się redagowaniem tego słownika. Prace nabrały tempa dopiero w 1895 r., gdy włączył się do nich przybyły rok wcześniej do Krakowa Jana Baudouin de Courtenay. Po śmierci Malinowskiego (15 I 1898 r.) skontrolował on przygotowaną kartotekę, uznał ją za mało wartościową i kazał zniszczyć, a następnie – razem ze współpracownikami – przystąpił do ponownej ekscerpcji zabytków, samodzielnie rozpisując *Psalterz floriański*. Gdy Baudouin opuścił w 1900 r. Kraków, prace znów uległy zahamowaniu. Ich wznowienie nastąpiło w 1902 r. po przybyciu Jana Łosia. Po jego śmierci (10 XI 1928 r.) redagowaniem SSStp zajął się Kazimierz Nitsch, a później Stanisław Urbańczyk. Druk słownika ciągnął się niemal przez 50 lat (1953–2002).

⁷ Dopiero 33 lata później J. Baudouin de Courtenay opublikował dokładniejsze *Wskazówki dla zapisujących materiały gwarowe na obszarze językowo polskim* (1904b).

układał bowiem od lat dwudziestu obszerny słownik gwar polskich” (Kolberg 1969: 536).

SKarł powstawał bez rozgłosu – Karłowicz przed 1898 r. nie ujawniał publicznie, na jakim etapie są prace, w swoich publikacjach nie zdradzał też, że pisze słownik gwarowy⁸. Co innego prywatna korespondencja, w niej zwykle utyskiwał na brak czasu i trudności w opracowaniu dostępnego materiału:

Pracuję dalej nad ciągiem dalszym słownika i w ciągu tej zimy spodziewam się wydać zeszyt 2-gi. Jednocześnie przygotowuję obszerny słownik gwar polskich; będzie obejmował więcej niż 5000 wyrazów (list J. Karłowicza do Mykoły T. Sumcowa (Sumcow 1904: 55)).

Słownik mój, a raczej słowniki (wyrazów obcych, prowincjonalizmów, pni i pochodnych) pełzną jak raki [...]. Drugiej [pracy] póty nie spisuję porządnie, póki nie wyczerpię leżącego pod oczami i co dzień, przez nowe publikacje, rosnącego materiału, a jest tego na lat kilka pracy (list J. Karłowicza do Karola Appla z 19 I 1885 r. (Appel 1904: 62)).

Moją pomoc obiecuję, ale nie na wiele, bo cały mój czas poświęcam dwom słownikom (wyrazów obcych i ogromnemu gwar polskich), które nie wiem, czy dokończyć zdolam, gdyż za późno do kodyfikacji notat się zabrałem (list J. Karłowicza do Vatroslava Jagicia z 7 II 1895 r. (Dzendzelivskij 1997: 332–333)).

Do SKarł w odróżnieniu od SW nie powołano wieloosobowych komitetów redakcyjnego i gospodarczego⁹. Karłowicz przygotował słownik gwarowy samodzielnie¹⁰ we wszystkich aspektach – organizacyjnym, naukowym i finansowym. Bardziej nawet niż SWOKarł (hasła do tego słownika Karłowicz konsultował m.in. z J. Baudouinem de Courtenay) jest to jego w pełni autorskie dzieło.

5 V 1898 r. (czyli niedługo po śmierci L. Malinowskiego – 15 I 1898 r.; czy to następstwo dat było przypadkowe? Trudno na to pytanie udzielić odpowiedzi) Karłowicz zwrócił się do AU z oficjalną prośbą (sygn. PAU KSG 3251/1898) o opublikowanie w Krakowie *Słownika gwar polskich*:

⁸ Co prawda, materiał gwarowy omawiany w artykułach dotyczących np. zawołań na zwierzęta gospodarskie (Karłowicz 1890–1891) oraz nazw krów i wołów (Karłowicz 1890b) znalazł się w SKarł, ale nie ma w nich żadnej wzmianki o słowniku, choć prace nad nim były już wtedy bardzo zaawansowane.

⁹ Więcej o tym, jak przebiegało finansowanie SW i prace redakcyjne nad tym słownikiem, znajdziemy w książce Magdaleny Majdak (2008: 35–49, 89–87).

¹⁰ Co prawda, w *Poradniku*... pojawiła się deklaracja, że słownik gwarowy „nie inaczej da się ułożyć, jak tylko zbiorowym współudziałem wszystkich mieszkańców oświeconych” (Karłowicz 1871: 4), jednak ten współudział mógł być rozumiany jedynie jako dostarczanie autorom/redaktorom słownika materiałów z poszczególnych regionów.

Do Przświetnej Akademii Umiejętności w Krakowie

Od lat kilkunastu zbierałem wyrazy gwar polskich, przeważnie ze źródeł drukowanych i obecnie posiadam ich około 50 tysięcy. Przed kilku laty rozpocząłem układanie ich w słownik szczegółowy, zawierający przytoczenia frazesów i wskazanie dzieła, tomu i strony, skąd frazes został wypisany. Doprowadziłem obecnie robotę do połowy głoski *K* i jeżeli los da mi pożyć jeszcze 3 do 4 lat, mam nadzieję dzieło ukończyć. Na wypadek wcześniejszej śmierci mojej, sporządziłem wskazówki dla osób, które by mogły dokończyć pracę moją i obmyśliłem sposoby ku zabezpieczeniu lokalu i książek, niezbędnych ku temu celowi. Obecnie pragnąłbym rozpocząć druk gotowej części rękopisu, lecz nie posiadam środków na to, postanowiłem udać się do Akademii z zapytaniem, czyby nie raczyła wyłożyć kosztów na ogłoszenie *Słownika gwar polskich*, który w całości objąć może około stu arkuszy w ósemce większej. Honorariów nie pragnę, korektę sam bym prowadził, własność dzieła przekazałbym Akademii, prosząc dla siebie tylko o kilkanaście egzemplarzy *Słownika*. Jeżeli prośba moja okaże się wykonalna, a Akademia tego zażąda, gotów jestem nadesłać częśćkę pracy mojej na okaz. Druk można by niezwłocznie rozpocząć.

Oczekując łaskawej odpowiedzi, zasýlam wyrazy głębokiego poważania

Jan Karłowicz

5 maja 1898 r., Warszawa, Jasna, 10.

Rok później Karłowicz dołączał do *Objaśnień do słownika gwarowego* (PAU KSG 3604/1899) wypis ze swojego testamentu:

W razie, gdyby śmierć przerwała mi dokończenie *Słownika*, pragnąłbym, aby inna osoba lub inne osoby tem się zajęły, zachęczone do tego przez Akademię. Zdaje mi się, że dokonanie dzieła poszłoby bez trudności, bo cały materiał aż do końca abecadła mam zgromadzony, potrzeba więc tylko obrobić go aż do końca, trzymając się wskazówek, które 1) powyżej podałem, 2) które wynikają z porównania wydrukowanej już części *Słownika* z kartkami pierwotnymi i 3) których dopełnienie podaję w dołączonym tu zapisie moim testamentowym.

Jeżeli Akademia raczy się zgodzić na niezwłoczne rozpoczęcie druku *Słownika*, to pośpieszę nadesłać jej formalnie podpisany i poświadczony zapis mój testamentowy, z którego poniżej główny ustęp tymczasem wypisuję.

...Przewidując możebność niedokończenia pracy mojej nad *Słownikiem gwar polskich* za życia mojego, proszę spadkobierców moich, ażeby dołożyli wszelkich starań, iżby rozpoczęty *Słownik* został ukończony.

W tym celu rozporządzam, aby:

1. Zaraz po śmierci mojej zapytali Akademię Umiejętności w Krakowie, komu mają wręczyć wyrażone poniżej przedmioty i ażeby po otrzymaniu odpowiedzi, osobie lub osobom wskazanym przez Akademię wręczyli: a) skrzynkę blaszaną z napisem *Do Słownika gwarowego*, zawierającą rękopisy odnoszące się do *Słownika* z wypisaniem na każdym przeznaczeniem jego; b) dwa pudła z kartkami pierwotnymi, formatu jak trzy, posłane do Krakowa; na pudłach znajduje

się napis *Kartki do Słownika gwarowego*; jest tam ich około 60 000 w 85 prze-
gródkach pięciopiętrowych; c) książek około dwuchset, których spis zawiera się
w zeszytach in 4to¹¹ zatytułowanym: *Wskazówki do ukończenia Słownika gwa-
rowego*; książki te, mieszczące w sobie źródła *Słownika*, mają być zwrócone
spadkobiercom moim po ukończeniu rękopisu *Słownika*; d) paczki z gotowymi
do druku kartkami, formatu 8-ki mniejszej, ile ich się znajdzie w szufladach
biura mojego, z napisem na każdej: *Słownik gwarowy*.

2. Jeżeliby osoba lub osoby mające wykańczać *Słownik* zamieszkiwały w Warsza-
wie, w takim razie może by najwłaściwiej było umieścić kartki i książki w loka-
lu, w którym się opracowuje i opracowywać będzie wydawany przez nas *Słown-
ik języka polskiego*, co zresztą do woli i uwagi Akademii ma być zostawione.
3. Mam nadzieję, że Akademia własnymi środkami ukończy obrobienie reszty
i druk *Słownika gwarowego*, ponieważ posiada na to specjalny fundusz Czaba-
na¹²; jeżeliby jednak dla jakichkolwiek powodów zachodziły w tym względzie
trudności lub przeszkody, polecam spadkobiercom moim, aby na żądanie Aka-
demii wypłacili jej sumę rubli trzy tysiące, lecz nie inaczej jak ratami w ciągu
trzech lat od śmierci mojej.
4. Wybór osób, mających być wezwanymi do ukończenia *Słownika gwarowego*
pozostawiam zupełnie uznaniu i woli Akademii.

Jan Karłowicz

4 marca 1899, Warszawa.

Co ciekawe, w krakowskiej korespondencji J. Baudouina de Courtenay do
J. Karłowicza (LPAH, Fond 1135, dział 10 (Teki Jana Karłowicza), nr 98) nie
ma nawet wzmianki o SKarł, choć Baudouin był wtedy (zwłaszcza po śmierci
Malinowskiego) najważniejszym językoznawcą na Uniwersytecie Jagiellońskim
i mógł ewentualnie poprzeć prośbę Karłowicza. Dlaczego tę korespondencję zdo-
minował temat haseł do SWOKarł przy jednoczesnym pominięciu SKarł? Na to
pytanie nie sposób dziś udzielić odpowiedzi.

SKarł (podobnie jak SW) został poświęcony Uniwersytetowi Jagiellońskiemu
na 500-lecie jego odnowienia. Na pierwszej stronie widnieje dedykacja „Almae
Matri Cracoviensi MCD–MCM” (bardzo podobną, różniącą się jedynie zapisem
dat, znajdziemy na pierwszej stronie SW – „Almae Matri Cracoviensi MCCC–
MDCCC”). We wstępie do SKarł Karłowicz umieścił też następującą dedykację:

Chwila wydania tomu I Słownika przypada w pięćsetną rocznicę odnowienia
Wszechnicy Jagiel[ł]ońskiej. Ośmielam się więc skromny dar mój poświęcić Uni-
wersytetowi Krakowskiemu, temu starożytnemu rozsądnikowi wiedzy polskiej, tej
gwieździe przewodniej oświaty naszej i najdroższych naszych nadziei (SKarł I: 2).

¹¹ Łac. *quarto* – format książki o wymiarze jednej czwartej arkusza drukarskiego.

¹² Chodzi o 50 tys. rubli, przekazane AU w testamencie przez Edwarda Czabana (trochę do-
kładniej piszę o tym we *Wprowadzeniu*).

Jak wiadomo, za życia Karłowicza wyszły drukiem dwa z sześciu tomów SKarł, zdołał on też przygotować większość haseł do III tomu. Po jego śmierci (14 VI 1903 r.) sprawa druku SKarł pozostawała przez półtora roku w zawieszaniu. Proponowano to zadanie kilku osobom. Jak wynika z dokumentów, początkowo brano pod uwagę udział A. Brücknera. Dotyczy tego fragment listu M. Karłowicza do H. Łopacińskiego (sygn. Bibl. Nauk. PAU i PAN, Rkps 2270) z 29 VII 1903 r., w którym mamy wypis z korespondencji Brücknera z poprzedniego dnia (28 VII 1903 r.):

Przyczynię się chętnie do wydania spuścizny leksykograficznej. Rzec przedstawia się jednak, ile z listu Pańskiego wnosić mogę, bardzo fatalnie, to znaczy, że od litery O (czy nie już i wcześniej) są tylko wypisane gołe pozycje, a nie ma tego, co najważniejsze, tj. wyjaśnień, za czym nie przez kwadranse tylko, lecz przez całe miesiące na darmo się szuka [...]. Gdybym się i zgodził dokończyć pracę, to cały rok 1904 i 1905 zejdą mi na wygotowaniu dwu wielkich prac, do którychem się już (i kontraktem formalnym) zobowiązał: obszernego dzieła o Mikołaju Reju dla Akademii Krakowskiej i obszernej historii literatury rosyjskiej, którą po niemiecku dla nakładcy literatury polskiej piszę. Przed ukończeniem tych dwóch dzieł do żadnej pracy wprzągać się nie mogę i tak nie wiem, jakim cudem z[e] zobowiązań się wywinę.

A. Brückner w tym liście prosił też o przesłanie do Berlina kilku fiszek słownika gwarowego. Ostatecznej odpowiedzi, jak się okazało – negatywnej, udzielił M. Karłowiczowi w październiku 1903 r. Po tej odmowie zwrócono się do H. Łopacińskiego i Wacława Taczanowskiego (Kryński 1904: 127). Pierwszy z wymienionych miał już pewne doświadczenie w leksykografii gwarowej (za *Przyczynki do nowego słownika języka polskiego (słownik wyrazów ludowych przeważnie z Lubelskiego, mniej z innych okolic Królestwa Polskiego)*¹³ (Łopaciński 1893–1899) otrzymał w 1892 r. nagrodę w konkursie leksykograficznym im. Samuela Bogumiła Lindego (Horodyska 1986: 164, 1989)). Z kolei drugi badacz był mało znany w środowisku naukowym, zwłaszcza krakowskim, o czym świadczy m.in. przekręcenie jego nazwiska w liście Łosia do Łopacińskiego:

Słownik gwar polskich podobno dalej ma wychodzić pod Waszym nadzorem; wybór doskonały, a p. **Trojanowski** czy jest specjalistą filologiem? Nic o nim nie słyszałem (list J. Łosia do H. Łopacińskiego z 23 XI 1903 r. (Starnawski 1965: 53–54)).

Łopaciński i Taczanowski ukończyli III tom SKarł (od wyrazu *otręta* do *ó*), a dalsze prace już samodzielnie miał prowadzić drugi z badaczy (por. *Życie i pra-*

¹³ Tytuł tego słownika wskazuje, że opublikowane w nim leksemy miały wejść do SW, który – jak wiadomo – zawiera też (rzecz jasna w wyborze) leksykę gwarową (por. Żmigrodzki 2003: 142; Majdak 2008: 90).

ce: 173, przypis od redakcji). M. Karłowicz zagwarantował dla niego lokal (Taczanowski jesienią 1903 r. przychodził codziennie do gabinetu J. Karłowicza i pracował nad SKarł) i wynagrodzenie w wysokości 20 rubli za opracowanie i korektę każdego arkusza słownika, które następnie miały być wysyłane do Krakowa (por. listy M. Karłowicza do H. Łopacińskiego z 7 X 1903 r., 10 X 1903 r. i 20 XII 1903 r. (sygn. Bibl. Nauk. PAU i PAN, Rkps 2270)). Ponieważ w dalszym ciągu wydawaniem SKarł zajmowała się AU, M. Karłowicz poinformował listownie Bolesława Ulanowskiego (sekretarza generalnego AU i jednocześnie dyrektora Drukarni C.K. Uniwersytetu Jagiellońskiego) o tym, że słownik ma być redagowany przez Taczanowskiego. M. Karłowicz w liście do Łopacińskiego z 20 XII 1903 r. (sygn. Bibl. Nauk. PAU i PAN, Rkps 2270) w taki sposób relacjonował odpowiedź Ulanowskiego:

Akademia godzi się na wydawcę p. Taczanowskiego pod warunkiem, że p. H. Łopaciński naczelną redakcję i odpowiedzialność na siebie weźmie [...]. Postawienie warunku tego motywuje p. Ul[anowski] tem, że nazwisko p. Taczanowskiego nie jest Akademii znane.

Ponieważ wcześniej, w liście do Ulanowskiego z 5 XI 1903 r. (sygn. PAU KSG 2341/1903), Łopaciński wypowiedział się o Taczanowskim w sposób jednoznacznie pozytywny, tym bardziej dziwi informacja, że „nazwisko p. Taczanowskiego nie jest Akademii znane”:

Lublin, d. 5 XI 1903

Czcigodny Panie Profesorze!

Śpieszę odpowiedzieć na list dziś otrzymany z dnia 2 XI r.b.

Pan Wacław Taczanowski, pomocnik bibliotekarza w Bibl[iotece] Głównej w Warszawie, od lat kilku pracuje w redakcji *Słownika języka polskiego* i dał się poznać ze strony najlepszej jako bardzo sumienny i uzdolniony filolog. Śp. Jan Karłowicz wyrażał się o nim z wielkim uznaniem i dał dowód najlepszy, że uważa go za odpowiedzialnego do prowadzenia w dalszym ciągu *Słownika gwar*, skoro wymienił go w swym testamencie, z którego wypis złożony jest w Akademii Umiejętności.

Charakter *Słownika gwar* i przygotowane przez śp. Karłowicza materiały do niego są tego rodzaju, że wymagają tylko pilności w zestawieniu tych cytat, jakie na kartkach swych K[arłowicz] zebrał. Twórczości żadnej tu nie potrzeba, tylko dbać należy o jak najściślejsze zastosowanie się do wskazówek, pozostawionych przez śp. K[arło]wicza w rękopisie oraz do układu *Słownika* w wykończonej przez autora połowie pracy. Że p. Taczanowski umiejętnie to wykona, ręczyć mogę z pewnością, gdyż razem z nim przygotowywałem do druku koniec litery *O*; niedawno też miałem tu przesłane przez niego kartki z wyrazami na literę *P* i znalazłem, że są wyrazy opracowane zupełnie dobrze.

Cieszyć się należy, że Akademia nie pozwoli dziełu utknąć w połowie i że w osobie p. T[aczanowskiego] znalazł się chętny pracownik, który *Słownik* do końca

będzie mógł doprowadzić. Ja zaś, ze względu na cześć, jaką żywię do niezapomnianego mistrza oraz na ważność publikacji dla leksykografii naszej, najchętniej podejmuję się nadzoru nad pracą p. Taczanowskiego oraz przeglądania oraz konfrontowania przygotowywanego przez niego rękopisu.

Przesyłając wyrazy czci i pozdrowienia Czcigodnemu Panu Profesorowi, pozostaję zawsze gotowym do usług
H. Łopaciński

Jednak przyszłość IV i kolejnych tomów SKarł znów stanęła pod znakiem zapytania. 25 VI 1904 r. Taczanowskiego wysłano na wojnę japońsko-rosyjską (por. list M. Karłowicza do H. Łopacińskiego z 24 VI 1904 r.). Wobec takiego obrotu spraw Ulanowski w liście do M. Karłowicza (wypis z tej korespondencji znajdziemy w liście M. Karłowicza do H. Łopacińskiego z 5 VII 1904 r. (sygn. Bibl. Nauk. PAU i PAN, Rkps 2270)) zaproponował następujące rozwiązanie:

Na razie, o ile idzie o arkusze już złożone, to trzeba tak postąpić, jak Szan[owny] Pan proponuje. O ile by zaś szło o przyśpieszenie dalszego ciągu, to proponowałbym przewiezienie całego przygotowanego materiału do Krakowa i powierzenie pracy redakcyjnej prof. Łosiowi. Z Panem Łosiem o tym nie mówiłem, projekt ten jednak uważam za wykonalny. Naturalnie musiałby Pan listownie albo osobiście rzecz tę z p. Łosiem omówić i urządzić.

M. Karłowicz odniósł się jednak do tej propozycji sceptycznie:

Nadmieniłem jednak, że i Matka, i ja pragnęlibyśmy, ażeby praca nad słownikiem pozostała w rękach ludzi, wskazanych przez Ojca. [...] Od siebie dodam, że pragnąłbym bardzo, ażeby na p. Taczanowskiego czekać, dopóki jakaś smutna wieść o nim tutaj nie doleci, a wówczas dopiero starać się o zastępcę.

Niestety Taczanowski zmarł 6 IX 1904 r. w Harbinie w wyniku ran odniesionych podczas bitwy pod Liaoyang. W obliczu tej sytuacji, a także dlatego, że „szukanie w Warszawie zastępcy i następcy Tacz[anowskiego] do niczego nie doprowadzi, bo brak tu ludzi przygotowanych do tej pracy i chcących ją podjąć” (list H. Łopacińskiego do J. Łosia z 17 IX 1904 r. (Starnawski 1965: 56)), ukończenie SKarł przypadło Łosiowi¹⁴. Pomagał mu w tym Edward Klich (ibid.), choć pierwotnie głównym redaktorem miał być sam Klich (por. list M. Karłowicza do H. Łopacińskiego z 21 IX 1904 r. (sygn. Bibl. Nauk. PAU i PAN, Rkps 2270)):

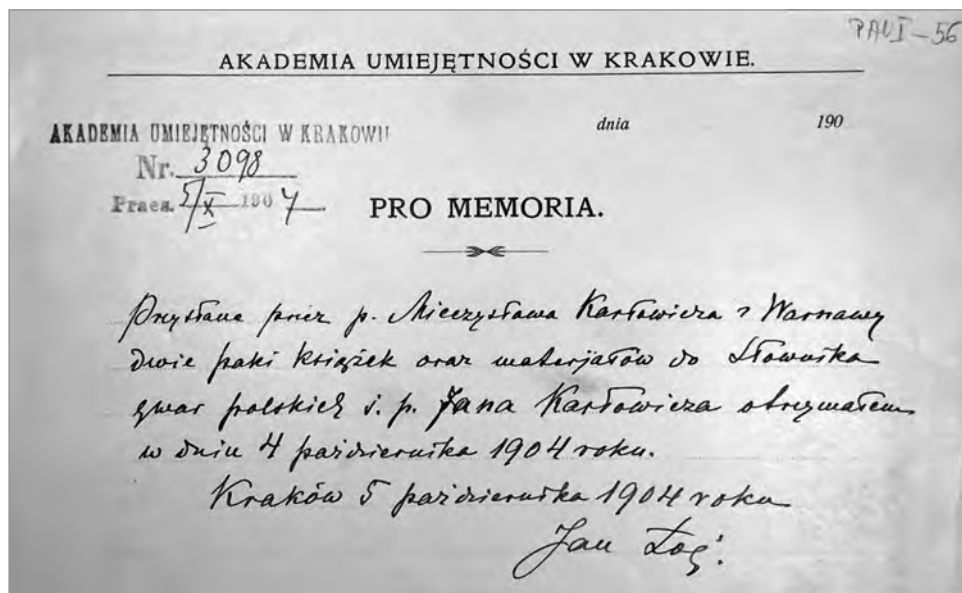
¹⁴ W Bibliotece Naukowej PAU i PAN w Krakowie zachowało się pięć listów i jedna karta pocztowa wysłanych przez Karłowicza do Łosia (sygn. Bibl. Nauk. PAU i PAN, Rkps 2270). Korespondencja ta rozpoczyna się 16 VIII 1885 r., a kończy 29 V 1903 r. Dotyczy gromadzenia przez Karłowicza słownictwa gwarowego, a także problemów z publikacją III tomu SKarł, które wynikały z opieszałości korektora.

Już po raz drugi śmierć przerywa robotę nad *Słownikiem*! Biedny Taczanowski; do dziś dnia nie mogę się pogodzić z myślą, że nie żyje! Podczas bytności w Krakowie widziałem się z prof. Łosiem i omówiłem z nim sprawę *Słownika*. Zdaje mi się, że **pożyteczną bardzo dla *Słownika* będzie decyzja prof. Łosia, który wbrew pierwotnemu planowi powierzenia pracy p. Klichowi, odsuwa obecnie wszystkie swoje roboty i bierze się sam do *Słownika gwarowego*.** Pana Klicha zamierza jedynie używać do pomocy.

Za dni kilka wyślę do Krakowa kartki Ojca (razem z szafką) i potrzebne książki. Spis książek posłałem dzisiaj prof. Łosiowi, prosząc, ażeby oznaczył te, które mu będą potrzebne.

5 X 1904 r. Łoś pokwitował odbiór „dwóch pak książek i materiałów do *Słownika gwar polskich* śp. Jana Karłowicza” (sygn. PAU KSG 3098/1904) (por. fot. 2).

Fot. 2.

Z kolei w liście do Łopacińskiego z 7 XI 1904 r. (Starnawski 1965: 57) pisał, że wraz z E. Klichem zabrał się do pracy i zdobył już rozeznanie w zasadach redakcyjnych słownika. O tym, że objął redakcję SKarł, poinformował członków AU na posiedzeniu w dniu 10 XII 1904 r. (sygn. PAU W-I 187). Szczegóły dotyczące ukończenia słownika gwarowego zostały ustalone w umowie (sygn. PAU KSG 3312/1904), którą podpisali Łoś i M. Karłowicz:

Umowa

zawarta pomiędzy pp. Prof. Drem Janem Łosiem a Mieczysławem Karłowiczem w sprawie opracowania drugiej połowy *Słownika gwar polskich* śp. Jana Karłowicza. I Profesor Jan Łoś zobowiązuje się:

1. Przygotować do druku resztę *Słownika gwar polskich*, pozostałą po wydaniu trzech pierwszych tomów, tj. opracować do druku materiał kartkowy, dostarczony przez p. Mieczysława Karłowicza.
2. Zwrócić p. Mieczysławowi Karłowiczowi przysłane przez niego pomocnicze książki. Zwrot książek nastąpi zaraz po ukończeniu pracy nad *Słownikiem*.
3. Pozostawić na okładce dalszych tomów *Słownika* tytuł dotychczasowy, tj. *Słownik gwar polskich ułożył Jan Karłowicz. Tom IV*, zastrzegając sobie jednak prawo umieszczenia na tymże tytule po wyrazach *Tom IV* itd.: *wydany pod redakcją Jana Łosia*. Na karcie tytułowej specjalnie tomu IV będzie jeszcze zaznaczone, że w części tom ten był redagowany przez W. Taczanowskiego i H. Łopacińskiego.
4. Wydrukować przedmowę do tomu IV dopiero po zaaprobowaniu jej tekstu przez p. Mieczysława Karłowicza.
5. Druk *Słownika* ukończyć w możliwie najkrótszym czasie (w przybliżeniu w przeciągu lat trzech).
6. W celu przyspieszenia pracy dobrać sobie pomocnika.

II P. Mieczysław Karłowicz zobowiązuje się:

1. Wypłacić za pośrednictwem Akademii Umiejętności w Krakowie p. prof. Łosio- wi sumę rb. 3000 (trzy tysiące rubli), jako wynagrodzenie za pracę nad pozostałą częścią *Słownika gwar polskich*. Do prof. Łosia będzie również należało honorarium, wypłacane przez Akademię Umiejętności w sumie 400 (czterysta) koron za tom. (Z sum powyższych prof. Łoś zobowiązuje się opłacać pomocnika).
2. Sumę 3000 rubli wypłacić Zarządowi Akademii Umiejętności w trzech ratach rocznych po 1000 (tysiąc) rubli.
3. Wypłacić pierwszą ratę w sumie tysiąc rubli w ciągu lutego r. 1905, drugą – w lutym 1906 r., третią – w lutym 1907 r.

III Prócz tego niżej podpisani wyrażają zgodę swoją na punkty następujące:

1. Pieniądze otrzymane od p. Mieczysława Karłowicza przez Zarząd Akademii Umiejętności będą składane na osobną książeczkę Kasy Oszczędności jako fundusz imienia śp. Jana Karłowicza i procent będzie doliczany do tej sumy.
2. Z sumy tej Akademia będzie wypłacała do rąk prof. Łosia miesięcznie z góry 240 koron, licząc od dnia 1 listopada 1904 r.
3. Honorarium od Akademii, według brzmienia jej statutu, prof. Łoś pobierać będzie po wydrukowaniu każdego tomu.
4. Jeżeli po wydrukowaniu całego *Słownika gwar polskich* zostanie jaka reszta z funduszu im. śp. Jana Karłowicza, będzie ona wypłacona prof. Łosiowi bez względu na jej wysokość, wraz z narosłymi procentami.

5. W razie, gdyby prof. Łoś dla jakichkolwiek bądź przyczyn od p. Mieczysława Karłowicza niezależnych i nie przez niego, ani przez innych spadkobierców śp. Jana Karłowicza spowodowanych, musiał pracę nad *Słownikiem* przedwcześnie przerwać, wtedy nie będzie miał prawa do niczego więcej ponad to, co przed przerwaniem swej pracy, jako wymienione w punktach 2 i 3 ust. III honoraria czy to z funduszu śp. Jana Karłowicza, czy też od Akademii pobierze.
6. Gdyby, wbrew przewidywaniom, druk *Słownika* nie został ukończony przed wyczerpaniem się funduszu śp. Jana Karłowicza, pozostałą część *Słownika* prof. Jan Łoś zobowiązuje się wykończyć bez żadnego honorarium od spadkobierców śp. Jana Karłowicza.

Jan Łoś, Kraków, 22 XII 1904

Mieczysław Karłowicz, Warszawa, 19 grudnia 1904 r.

Według tej umowy SKarł miał być ukończony w ciągu mniej więcej trzech lat. Prace trwały jednak dwukrotnie dłużej (również z powodu problemów finansowych, o których czytamy w liście M. Karłowicza do H. Łopacińskiego z 5 VII 1904 r.) – ostatni tom ukazał się nie w 1908, lecz w 1911 r. Umowa została przygotowana w dwóch egzemplarzach, dla każdego z jej sygnatariuszy, jednak tylko egzemplarz przeznaczony dla M. Karłowicza zawierał spis książek, do których odsyłała kartoteka SKarł (por. list M. Karłowicza do J. Łosia z 19 XII 1904 r.). M. Karłowicz w liście do J. Łosia z 25 XII 1904 r. informował, że pierwszą transzę pieniędzy (1000 rubli) przesłał 1 II 1905 r., z kolei w liście z 14 II 1906 r. zaakceptował kształt strony tytułowej tomu IV i treść przedmowy, którą przygotował Łoś (sygn. Bibl. Nauk. PAU i PAN, Rkps 2270).

W historii powstania SKarł i jego druku dość ważna jest sprawa tytułu tego słownika, wiąże się to bowiem bezpośrednio z kształtującą się wówczas terminologią dialektologiczną. W *Poradniku...* (Karłowicz 1871) jest mowa o *słowniku prowincjonalizmów (powiatowszczyzn)*, w *Przyczynkach...* (Karłowicz 1876c) Karłowicz używa terminu *prowincjonalizm*, a w liście do AU z 1898 r. jest już mowa o słowniku gwarowym, czyli o zbiorze wyrazów gwarowych. Oczywiście te trzy terminy (*powiatowszczyzna*, *prowincjonalizm*, *wyraz gwarowy*) odnoszą się do tego samego desygnatu.

Kiedy wykrystalizował się ostateczny tytuł słownika? Najprawdopodobniej pod koniec lat 80. XIX w., na co wskazuje cytowany wcześniej list do Kolberga z 1888 r. (Jabłoński 1956: 307). W korespondencji z początku lat 90. już konsekwentnie mowa jest o *słowniku gwar (gwarowym)*:

Załączając kartkę za zapytaniem, najpiękniej proszę o wyjednanie u p. Wierzchowskiego (jeśli się nie mylę w nazwisku, bo tomu XIV „Wiadomości do] Antrop[ologii Krajowej] nie mam pod ręką) odpowiedzi i wyjaśnień, potrzebne mi są one do **słownika gwarowego**; z góry za tę uczynność Panu dziękuję (list J. Karłowicza do S. Udzieli z 5 VIII 1891 r. (Rak 2012: 158)).

W Żywcu, 16 sierpnia 1891

Wielmożny Panie!

Jutro, tj. 17 sierpnia rano o siódmej godzinie przejeżdżam przez Jaworze do Gnojnika, do naszego współpracownika-etnografa p. Jana Kubisza, a wracając stamtąd tego samego dnia pociągiem, będę o godzinie 4-tej po południu w Jaworzu, aby doręczyć Czcigodnemu Panu niektóre notatki do **słownika gwar** i chwilę w miłym towarzystwie pogwarzyć. Mówię chwilę, gdyż spieszyć będę, aby być w pociągu w Bielsku, który stamtąd o godzinie 7 minut 43 wieczór odchodzi do Żywca.

Do miłego widzenia się jutro. Łączę najniższe ukłony oraz wyrazy wysokiego poważania

Uniżony sługa
Seweryn Udziela

(karta pocztowa S. Udzieli do J. Karłowicza z 16 VIII 1891 r. (LPAH, Fond 1135, dział 10 [Teki Jana Karłowicza])).

2. Kartoteka a wydrukowany *Słownik gwar polskich* – zamiar a ostateczna realizacja

Przechowywana w Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie pod sygnaturą PAU W I-191a kartoteka SKarł znajduje się w ośmiu ponumerowanych ciemnozielonych tekturowych pudłach, które opisano jako: *Hasła do Słownika języka polskiego*. Jest to część depozytu przesłanego przez M. Karłowicza z Warszawy do Krakowa 4 X 1904 r. Informację z grzbietu pudeł można interpretować na dwa sposoby. Albo jest to potwierdzenie pierwotnego planu, że leksyka gwarowa miała wejść do *Słownika AU*, albo są to pudła, które wcześniej były wykorzystywane do przechowywania kartoteki SW.

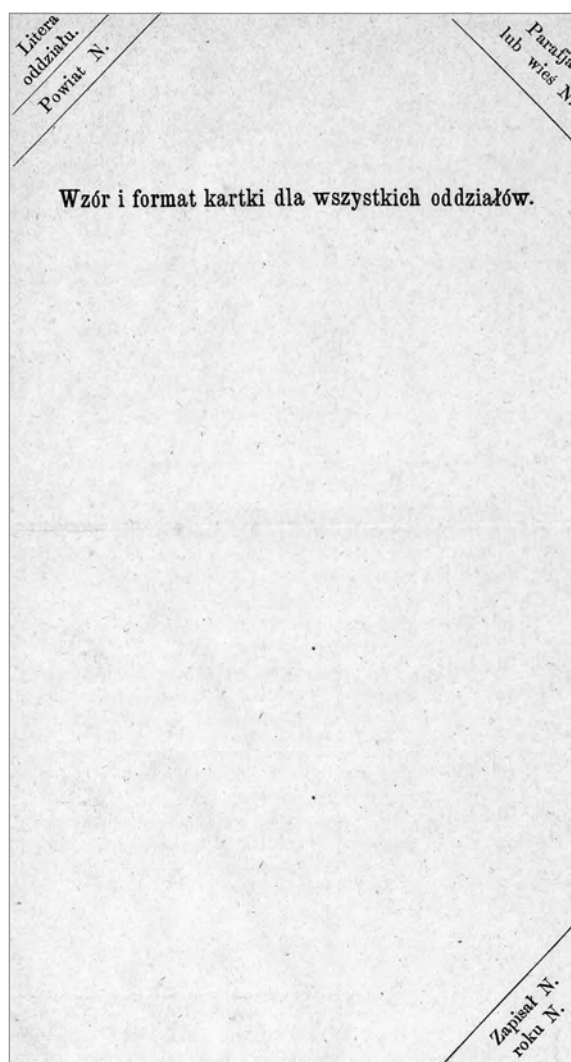
Poniższe tabelaryczne zestawienie pokazuje zawartość kartoteki:

Lp.	Zakres hasel	Wielkość zasobu w m.b.
1	A – GAŁTAĆ	0,54
2	GAŁUCH – KUDRÁK	0,49
3	KUDRYS – NOWOTA	0,48
4	NOWSIE – POSTRZEBA	0,57
5	POSTRZEDNI – SKAPCANIAŁY	0,48
6	SKAPSUNIEĆ – TRZY	0,49
7	UORAĆ – ZAGONKA	0,43
8	TRZYĆ – TŻ, ZAGONKA – ŻYŻOŁ	0,34
		3,82 m.b.

Pudła 1–3 oraz 5–8 mają wymiary: 270 x 335 x 105 mm, większe od nich jest pudło 4.: 260 x 430 x 100 mm, wszystkie są otwierane od góry. Poza fiszkami w pudłach mamy tekturowe i drewniane przekładki, które nie tylko oddzielają hasła na konkretną literę, ale też z pewnością były wykorzystywane podczas przygotowywania kartoteki do druku. Jest ich bowiem znacznie więcej (dokładnie siedemdziesiąt sześć) niż liter alfabetu.

Fiszki mają rozmiar 75 x 140 mm, w pudłach są ułożone krótszym bokiem do góry. Powielają one *Wzór i format kartki dla wszystkich oddziałów* zamieszczony w *Poradniku*... (Karłowicz 1871: 15) (por. fot. 3).

Fot. 3.

Fotografia powyżej w wierny sposób oddaje rozmiar fiszek z kartoteki SKarł. Najczęściej są one zapisane jednostronnie, chyba że mamy do czynienia z hasłem o bogatszej dokumentacji. Jeśli hasło jest szczególnie rozbudowane, wówczas dokumentujące go fiszki są objęte papierową obwolutą o takim samym rozmiarze jak pojedyncza fiszka. Ponieważ – jak już to zostało ustalone – kartoteka SKarł powstawała przez blisko 40 lat, widać na poszczególnych kartkach, po pierwsze, upływ czasu (odbarwienia, przybrudzenia i uszkodzenia mechaniczne krótszego, górnego rogu; papier jest przy tym w tak złym stanie, że się kruszy), a po drugie, przybywanie kolejnych prac naukowych, na które powoływał się Karłowicz. Na fiszkach dominują zapisy odręczne, jednak w odniesieniu do niektórych źródeł, które ukazywały się drukiem od lat 80. XIX w., Karłowicz zastosował pieczątki z niebieskim atramentem (por. fot. 5, 6). Ponadto, na kartkach z hasłami na litery od *A* do *O* (do *otręby*) mamy podkreślenia różnokolorowymi kredkami (czerwoną, żółtą, niebieską, zieloną) oraz przekreślenia niektórych informacji (por. fot. 4, 5, 6, 7). W ten sposób Karłowicz ostatecznie redagował hasła. Fiszki od *otręt* ‘odcisk na nodze pod podeszwą’ do *żyżoły* ‘niewyrośnięta roślina’ nie noszą śladów tego typu prac redakcyjnych, były bowiem przygotowywane do druku przez Taczanowskiego i Łopacińskiego (dokończenie tomu III) oraz Łosia i Klicha (tomy IV–VI). W celu uniknięcia dubletów fiszki dokumentujące to samo hasło były naklejane jedna na drugą (por. fot. 4).

Zakładając, że na 1 cm b. przypada 100 kartek, można przyjąć, że kartoteka SKarł liczy ok. 40 tys. fiszek. W SKarł według ustaleń E. Koniusz (2001: 27) i H. Karaś (2011: 97) mamy ok. 50 tys. haseł i odsyłaczy. Ta różnica oczywiście wynika z tego, że na jednej fiszce czasem znajduje się kilka haseł powiązanych morfologicznie. Na przykład fiszka *BALAMĄCIĆ* (fot. 6) w SKarł (I: 41–42) została rozpisana na: *balamucić*, *balamutny* i *balamut*.

Między kartoteką a SKarł są także różnice innego rodzaju. Przygotowując druk słownika, Karłowicz ujednolicił system odsyłaczy bibliograficznych. Na fiszce *By* (fot. 7) mamy m.in. skróty: Ap 2/41; Ap 8/91; Ap X_127; Kg.Krak_2_499; Kg.Pozn_4_61; Wa_2_117, którym w słowniku odpowiadają: Zb. II, 41; Zb. VIII, 91; Zb. X, 91; Pozn. IV, 61; Wisła II, 117. Są to odesłania do „Zbioru Wiadomości do Antropologii Krajowej” (Zb.), poszczególnych tomów *Ludu Kolberga* (*Krakowskie* (Krak), *Wielkie Księstwo Poznańskie* (Pozn)) i czasopisma „Wisła”.

Kolejne różnice to:

1. Uwzględnienie na niektórych fiszkach relacji semantycznych, zwłaszcza przynależności do jednego pola znaczeniowego. Na przykład fiszka *GRÓŃ* odsyła do *JUHASA* i *REDYKAĆ* i na odwrot, na tych fiszkach mamy odesłania do *GRONIA*.
2. Dodatkowe informacje w nagłówku fiszki, które nie weszły do SKarł jako składnik formy hasłowej, ale były pomocne przy redakcji słownika. Na przy-

Fot. 4.

Grap

"Grapy, czyli targie, albo
grobki, skaliste rafce ze sobą
połączone." Stk. Joty 31 ods. 15
"Wienicki ze sobą stojące i,
czyli gromady. Stk. "id 164
Grapa (A) 85 Wgd Grappen
(3) 270" (A) X/47.
grapa. Ata. vj. 657
(10) 95 Grapo. w 36 kóz
(10) 277 (A) 1/34
Ap 1/174 "dług żelaz, gamek"
Aut IX. 358 we "velki grape"
Grop rocyp; Stk. G0, 165
4. grapa, grapa. 124 w
grapie jedemu gotowali (co-
923)
G0144 grap = kodes
D 25 grapek obkocata

Fot. 5.

By c.d.

G0 107 co b' no b'elo bogate
= oby b' 124 oni b' so (sobie)
jiny mol obrady (wybrady sobe
inne aurjeu) 150 jak b' oni
(18) 240 byi kata szadla (= obyś,
o gdyby)
Ap 8/91 byciu v'edady = v'ed-
cie Ap 2/41
Z 156 by = chochy
Kg. Krak-2-420 = gdyby, jereleby
Kg. POZN-4-61. 71 byi wymla =
rozkar. 191 by = zaby. 216 bym
s. бага nie bafat, zarabytym cie
czwartowat
K. Pozn. VI, 54 byście = gdybyście to
Ap X-127 by = gdyby tyko..
W-2, 112 byi otem v'edat. ib 136
byu si nie bafat = gdybym

Fot. 6.

9 Bałanucie d'

(in) 183
Aut IX. 331 bałanucny
85-8 N207-8
Kg. POZN-4-259 Lqdc. ib 217
Lqcie
(5) 286 St. 81 bałanucic
Ap 1/17 Le L. 33 Luncie!
Ap 3/87 bałanuci rym. Maci.
(6) 330 gra v bałanucita
Kg. Pozn. 4/217 2bałanucic
ib 223 bałanucic
cf Kałanucic (R1, I, 205
Kg. Pozn. VII-140 bałanucic
Kg. Maz 2-94 b-ta 1 pp.
Op. 24. bałanucic (rozkar.)

Fot. 7.

BY

N. 37
Cp-6 (by = gdyby Kg. Rd 2/186
Kg. Lb 1/256 byi v'edada (v'ed o
tem) Kg. Lecz-195 Szabym za
cic, Byi dobn, byi (= gabyi)
Kg. MAZ V, 52 znyslae lude by
djabla
WPi 1/153 byi otem v'edada!
(rozkar)
Kg. Pozn. 4/9 byi otem v'edat
Ap 4/354 = byk zam. bym
Pon. Aby

- kład nagłówek fiszki *BY zam. oby, gdyby, aby, jeśliby* (fot. 8) to jednocześnie część definicji, por.: *By = gdyby, jeźeliby, żeby* (SKarł I: 144).
3. Większa liczba kwalifikatorów socjolektalnych. Na fiszce ROZKURZ znajduje się skrót *młyn.*, odsyłający do profesjolektu młynarskiego. Takiej wskazówki nie ma przy hasle w SKarł (V: 47).
 4. Informacje etymologiczne. Na niektórych fiszkach znajdziemy informacje o pochodzeniu wyrazów (zwłaszcza jeśli są to zapożyczenia, nie ma tu natomiast ustaleń etymologicznych prowadzących do formy prasłowiańskiej lub indoeuropejskiej), które ostatecznie nie zostały umieszczone w SKarł. Obecność tych uwag wynika z tego, że Karłowicz równolegle przygotowywał SWOKarł (uwagi na temat ustaleń pochodzenia wyrazów znajdziemy m.in. w korespondencji J. Baudouina de Courtenay do Karłowicza (LPAH, Fond 1135, dział 10 (Teki Jana Karłowicza), nr 98)), a także opracowywał pochodzenie wyrazów obcych do SW (do wyrazu *nagiętka* (Kryński 1904: 126; Majdak 2008: 65)).
 5. Informacje geograficzne. Na fiszkach częściej niż w SKarł znajdują się informacje dotyczące geografii lingwistycznej. Są one sygnowane odpowiednimi skrótami, czasem odsyłającymi do regionów, których granice się pokrywają, np. w *Galicji* (SKARZYĆ), *galic.* (WYTYCZYĆ), *Karp.* (BABA 'żona'), *góral.* (SOLEK) i *podhal.* (GRON). W słowniku wszystkie te skróty zostały pominięte.
 6. Informacje morfologiczne. Na fiszkach (zwłaszcza w wypadku haseł czasownikowych) pojawiają się zestawienia form fleksyjnych, których nie ma w SKarł.
 7. Znak *q*. W górnym prawym rogu bardzo wielu fiszek figuruje znak *q* (np. fot. 6), którym Karłowicz oznaczał słownictwo gwarowe. Znak ten wraz ze stosownym objaśnieniem pojawia się w innych pracach uczonego. Znajdziemy go w *Przyczynkach...*:

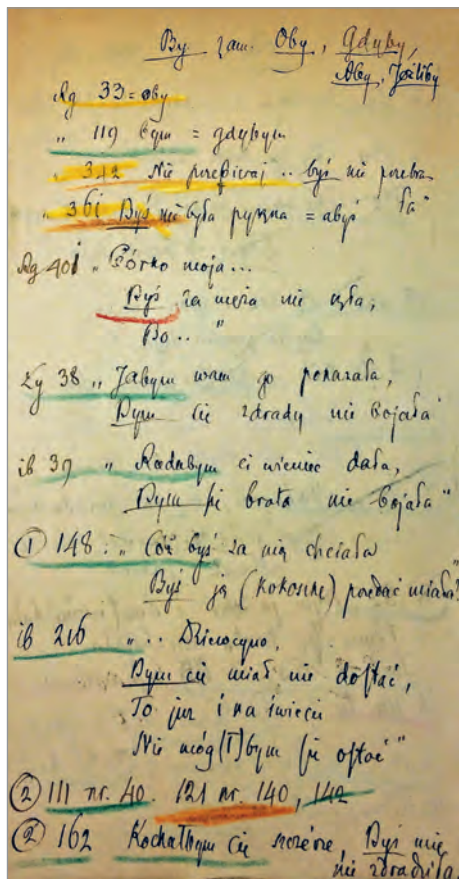
Niektóre skrócenia zwyczajnych terminów gramatycznych, używanych w słownikach, podaję w mojej próbie *Słownika*. Na pewne wyrazy, bardzo często mające się powtarzać w *Słowniku*, proponowałbym pewne umówione znaczki, np. na wyrażenie prowincjonalności znaczką *q* (Karłowicz 1876c: XXII).

Omawiany znak został także umieszczony w *Objaśnieniach skróceń* do SWOKarł, por.: *q a. gw. = wyraz gwarowy (prowincjonalizm)* (s. 411), oraz zastosowany w poszczególnych artykułach hasłowych, np.: *q Heruś! q Haruś!* = odpędzanie kaczek. Zap. nm. *heraus* = precz! (s. 211), *q Hładzić* = patrzeć, upatrywać. Słc. *Hľádeť* (s. 212). Warto zwrócić uwagę, że pojawia się on przed artykułem hasłowym, od razu więc pozwala zidentyfikować leksykę gwarową.

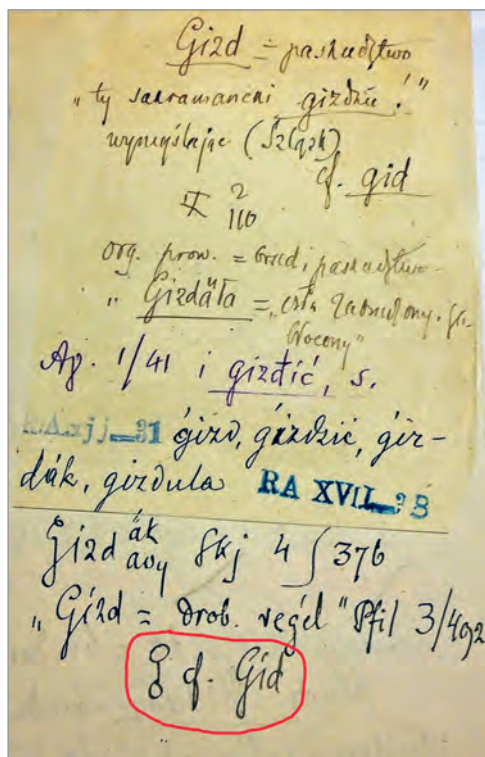
Użycie znaku *q* w kartotece słownika gwarowego dowodzi, że na pewnym etapie jej powstawania Karłowicz liczył się z tym, iż tworzący ją zasób leksyki wejdzie do *Słownika AU*, ale z wyraźnym graficznym wyróżnieniem.

8. Znak 8. Funkcji tego znaku, pojawiającego się na fiszkach do słownika gwarowego (fot. 9) i *Słownika mitologii polskiej*, możemy się tylko domyślać. Nie jest on tak częsty jak *q* i jego użycie nie wykazuje prostej prawidłowości (nie jest tak, że oznaczone są nim tylko czasowniki albo tylko nazwy zwierząt). Mając na uwadze zapowiadany przez Karłowicza w *Przyczynkach...* (1876c: XVI–XVIII) podział leksyki, która miała wejść do *Słownika AU*, i dążenie tego badacza do oddzielenia słownictwa „czysto polskiego” od zapożyczonego (co było podporządkowane prowadzonym od lat 70. XIX w. pracom nad SWO-Karł), można wnioskować, że omawiany znak odsyła do wyrazu podstawowego, od którego są derywowane kolejne.

Fot. 8.

Fot. 9.

3. Wkład Jana Łosia do *Słownika gwar polskich*

We wstępie do IV tomu SKarł (przypomnę, że – jak wynika z korespondencji – treść wstępu zatwierdził M. Karłowicz) J. Łoś swój udział w powstawaniu tego słownika określił w następujący sposób:

Rękopis „Słownika gwar polskich”, ułożony przez śp. Jana Karłowicza, obejmuje na kilkudziesięciu tysiącach kartek spis wyrazów, mających wejść do „Słownika”, przyczem na każdej kartce oznaczono miejsce w źródłach, gdzie danego wyrazu szukać należy. Z rzadka tylko na kartkach zdarzają się i cytaty. **Przygotowanie więc do druku rękopisu polega przede wszystkim na wypisywaniu cytát według podanych wskazówek i na układaniu materiału słownikowego według odciénienia znaczenia. Staraniem redaktora było nie pominąć ani jednej wskazówki, zaznaczonej na kartkach rękopisu, nie uronić nawet najmniejszej części ze spuścizny duchowej śp. Jana Karłowicza (SKarł IV: 1).**

W przesłanych przez Karłowicza *Objaśnieniach do słownika gwarowego* (sygn. PAU KSG 3604/1899) zadania osoby, która w razie jego śmierci miałaby ukończyć SKarł, zostały wskazane w sposób ogólny, ale podkreślający, że chodzi tu tylko o dokończenie druku, a nie o jakikolwiek głębsze ingerencje redakcyjne:

W razie, gdyby śmierć przerwała mi dokończenie *Słownika*, pragnąłbym, aby inna osoba lub inne osoby tem się zajęły, zachęczone do tego przez Akademię. **Zdaje mi się, że dokonanie dzieła poszłoby bez trudności, bo cały materiał aż do końca abecadła mam zgromadzony, potrzeba więc tylko obrobić go aż do końca, trzymając się wskazówek**, które 1) powyżej podałem, 2) które wynikają z porównania wydrukowanej już części *Słownika* z kartkami pierwotnymi i 3) których dopełnienie podaję w dołączonym tu zapisie moim testamentowym.

K. Nitsch (1911/1958) w recenzji SKarł kilkakrotnie podkreślał pozytywny wpływ Łosia na ostateczny kształt trzech ostatnich tomów słownika:

O późniejszym współpracownictwie J. Łosia będzie kilkakrotnie mowa poniżej, tutaj więc zaznaczam tylko, **że na ogół wyszło ono Słownikowi na dobre** (s. 196).

Toteż aż do r. 1911 był czytelnik na każdym kroku w niepewności i **wielka wdzięczność należy się J. Łosiowi**, że przynajmniej na końcu t. VI dał prawdziwy wykaz skrótów (s. 197).

Kontynuator wydawnictwa, Łoś, istotnie przysłużył się Słownikowi (nie tylko w tym punkcie), **zupełnie wyrzuciwszy z drugiej jego części ten balast** [gwarowe warianty toponimów], jak i nazwiska osób w rodzaju: *Kozłowski*: «kóniki pana Kozłowskiego» [...] (s. 202).

Oczywiście trzy drugie tomy dzieła wolne są od tej ozdoby [chodzi tu o nieprecyzyjne cytaty] (s. 208).

Z kolei M. Karaś stwierdził, że „Bez przesady można by [J. Łosia] uznać za współautora ostatnich trzech tomów Słownika” (Karaś 1961: 362).

Wobec rozbieżności w sprawie udziału Łosia (od działania *stricte* redakcyjnego w oparciu o wskazówki aż do współautorstwa) można zadać pytanie o to, w jakim faktycznie stopniu ingerował on w SKarł. Dokładne porównanie fiszek zawierających hasła na literę *R* (niestety w kartotece brakuje fiszek od RAD do RĘCZYĆ) z samodzielnymi hasłami i odsyłaczami (w liczbie 2155) umieszczonymi w V tomie SKarł (s. 1–93) przekonuje, że Łoś:

1. Uzupełnił cytaty użycia według skrótów źródeł. Jak wynika z rękopiśmiennych dokumentów (sygn. PAU KSG 3604/1899; PAU KSG 3312/1904), Karłowicz wraz z kartoteką SKarł przekazał do Krakowa książki z zaznaczonymi wyrazami, do których odsyłały fiszki. Łoś miał więc w tym względzie ułatwioną pracę, polegającą tylko na odszukaniu podkreślonego słowa na wskazanej stronie.
2. Bardzo nieznacznie ingerował w zawartość SKarł, przy czym ingerencje te dotyczyły:
 - 2.1. Nieuwzględniania niektórych fiszek. Stało się tak z kartkami i hasłami: RACHMANIN, ROZHON (na tych dwóch przykładach prawdopodobnie zaważyło ich ukraińskie pochodzenie), RACIETA, ROZBABRAĆ, ROZBECZYĆ, ROZBÓJNIK, ROZCIĄĆ, ROZCIOCHY, ROZDZIAWIOKA (fiszka ta nie zawierała żadnej informacji znaczeniowej ani lokalizującej), ROŚLINA, ROZNY, ROZOWY CHLEB, RYCHTYKOWAĆ, RYNNA, RZA. Niektóre pominięcia były słuszne np. ze względu na ortografię – w kartotece znalazła się fiszka z hasłem RZĘTYCA (jak wiadomo, wyraz ten jest zapisywany jako ŻĘTYCA / ŻĘNTYCA, a jego ortografia jest motywowana pochodzeniem włoskim, por. rumuńskie *jintița*).
 - 2.2. Dodawania haseł odsyłaczowych, jak np. ROZKIDNAĆ p. ROZKIDAĆ (s. 46), ROZKIDOWAĆ p. ROZKIDAĆ (s. 46), ROZKINAĆ p. ROZKIDAĆ (s. 46). Z drugiej jednak strony Łoś pominął niektóre potrzebne odsyłacze. Od hasła REŻ ‘żyto’ (s. 23) nie ma odesłania do RZA, choć taka fiszka znajduje się w kartotece.
 - 2.3. Weryfikacji postaci wyrazu hasłowego. Fiszce z hasłem RĘKOWNY w SKarł odpowiada frazem RĘKOWNY CHLEB ‘chleb, na którym przy zaręczynach narzeczeni położyli ręce’ (SKarł V: 26). ROZPINKA została w słowniku umieszczona pod zmienioną postacią morfologiczną – ROZPINEK ‘czapigi (u pługa) są rozdzielone rozpinkami’ (s. 52), ROWARZEC Łoś skorygował do ROWARZYĆ ‘ruchawym być, szperać’ (s. 36), ROZIASTE zostało zapisane jako ROZIASTY ‘zarażony różą’ (s. 45), RÓWNIANTKA to w SKarł

RÓWNIATKA ‘wianek z żyta’ (s. 65), RUMUNEK ma w słowniku postać RUMUNKI (s. 72), RYBACZEŃKI to RYBACZENIEK ‘młody rybak’ (s. 75), a RABIATY to RABIATA ‘dziatwa, dzieci’ (s. 1). Zmiany te wyszły słownikowi na dobre, ale są od tego też pewne wyjątki. Dwuczłonowe hasło z fiszki RZODKIEW ŻYDOWSKA zostało włączone do cytatu użycia hasła RZODKIEW ‘roślina’ (s. 91), choć faktycznie jest to samodzielna jednostka leksykalna.

- 2.4. Pominięcia i/lub modyfikacji niektórych informacji zakresowych i znaczeniowych. W hasle RODUŚ (s. 29) Łoś pominął informację zakresową *o wole*, przy ROZKURZ ‘mąka ginąca przez rozkurzenie się podczas mlewa’ (s. 47) usunął kwalifikator *młyn. (młyńskie)*, a przy RUSZAĆ ‘wyganiać zwierzęta’ (s. 74) i RYBAK (s. 75) kwalifikator *łow. (łowieckie)*, z kolei przy ROZWARCE (s. 61) opuścił znaczenie ‘potrawa’. Treści z fiszki RĄCZKA zostały włączone do hasła RĘKA (s. 24–25). W hasle ROZWORA ‘drąg łączący przodek wozu z pośladkiem’ (s. 62) w nawiasie okrągłym znalazło się słowo *rysunek*, bowiem w źródłach, do których odsyłała fiszka, były rysunki wozu. Przy hasle RABACJA (s. 1) zabrakło wskazania, że materiały pochodzą od S. Udzieli, a przy RZUCANIU KASZKI ‘kwitnienie tatarki’ (s. 92) w definicji Łoś zastąpił *hreczkę* jako regionalizm o ukraińskim pochodzeniu (*гrecька*) ogólnopolską *tatarkę*.
- 2.5. Pominięcia informacji geograficznych. Na fiszkach składających się na hasło RYCHŁO ‘wcześnie’ (w SKarł s. 76–77) były skróty *Krak.*, *Maz.*, których nie ma w słowniku, podobnie Łoś pominął *Karp.* przy hasle RYZA ‘flis., iść na ryżę = iść na flis, zostać flisakiem, z niem. *reise*’ (s. 82) oraz *górnoszląsk.* przy RZEPIORZE ‘niem. *Rübezahl*, upiór’ (s. 88).
- 2.6. Zapisu. W kartotece mamy: RABIAK, RURAK, RYCHLAKI, RYNIAWÁ, RZÁZ, RZETÁZEK, a w słowniku: RABIÁK ‘surowy, niepolewany wielki pękaty garnek’ (s. 1), RURÁK ‘drażek do mieszania gotujących się powideł’ (s. 73), RYCHLÁKI ‘kartofle rychłe, *early rose*’ (s. 76), RYNIAWA ‘nieczysta [o świni], używane także przy wymyślaniu w złości’ (s. 80), RZAZ 1. ‘ostrze’, 2. ‘wychylenie zębów u piły’, 3. ‘trociny’, 4. ‘zręczność, spryt, energia, odwaga’ (s. 83) i RZETAZEK ‘stśl. *retężũ*, czes. *řetázek*’ (s. 88). Na fiszce było RÁBIERZ, które Łoś słusznie skorygował ortograficznie do RÁBIEŻ 1. ‘rabunek, grabież’, 2. ‘człowiek ściągający rękę po cudzą własność, zdzierca’ (s. 1), podobnie RACHATŁAKUM zapisał jako RAHATŁAKUM ‘rodzaj galarety z jabłek i cukru’ (s. 6). Niektóre błędy w zapisie, za które odpowiada Łoś, powodują, że w SKarł znalazły się fałszywe hasła. Dla przykładu na fiszce mamy RZENIEĆ (tak też w źródle, do którego odsyła fiszka i SKarł), a w słowniku – RZEMIEĆ ‘dojrzewać’ (s. 87). Jest to niewątpliwie błąd Łosia.

Jeśli dodamy do powyższych uwag to, że skróty źródeł umieszczone w VI tomie słownika przygotował w zdecydowanej większości Karłowicz, wówczas okaże się, że udział Łosia w trzech ostatnich tomach SKarł miał charakter redakcyjny, właściwie techniczny, w żadnym wypadku nie można tu mówić o współautorstwie. Wszystkie tomy tego słownika to w całości dzieło Karłowicza.

Nitsch wśród zasług Łosia wymienił ograniczenie w tomach IV–VI udziału nazw osobowych i miejscowych, które nie miały żadnych właściwości gwarowych i nie wносиły nowych informacji w zakresie etymologii ludowej. Dokładne przyjrzenie się hasłom na literę *R* i fiszkom, które ich dotyczą, przekonuje, że również w tym względzie Nitsch nie miał racji. Łoś umieścił wszystkie nazwy osobowe i miejscowe, które były na fiszkach, w żaden sposób w to nie ingerując (dysproporcja w udziale toponimów i antroponimów być może wynika z tego, że Karłowicz dopisywał je już na ostatnim etapie prac). Pod literą *R* w SKarł znajdziemy więc hasła: RADOM (s. 5), RASZYN (s. 12), RATUŁÓW (s. 12), RAWICZ (s. 12), RO-GOWSKI ‘Na Rogowskie pole’ (s. 31), ROGÓW (s. 31), RUSAK 1. ‘Rosjanin’, 2. ‘rodzaj kartofli’, 3. ‘zając, tak zwany z powodu barwy, myśl.’, 4. ‘duży, niezamykany nóż kuchenny do mięsa i jarzyn’, 5. ‘nóż rzeźniczy, rzezak’, 6. ‘nazwa jednego z wielkich głazów w Niemnie’ (s. 73), RUSEK 1. ‘Rosjanin’, 2. ‘pasterz wołów (z Rosji przybyłych)’ (s. 73), RUSIN (s. 73), RUSNAK ‘Rusin’ (s. 74), RUŚ (s. 74), RYŃ ‘odsypisko na Dniestrze, naniesione wodą z jaru, mającego ujście do koryta rzeki’ (s. 80), RZESZÓW (s. 88), RZEŻBA ‘Rzeźbą nazywają często górale szkołę rzeźbiarską w Zakopanem’ (s. 89) i RZYM (s. 92).

W tomach SKarł redagowanych przez Łosia E. Koniusz (2001) zauważyła zużożenie materiału leksykalno-semantycznego pochodzącego z Litwy:

Mamy podstawę, aby sądzić, że niektóre poświadczenia z Litwy, zwłaszcza dokumentację „Ust.[nie] z Litwy” autor SGP wprowadzał dopiero w końcowej redakcji. Stąd też zapewne na pozostawionych „kartkach” nie znalazła się jeszcze pełna dokumentacji wyrazów i znaczeń (s. 34).

Dokładne porównanie fiszek na literę *R* z hasłami wydrukowanymi w SKarł przekonuje, że Łoś nie pominął żadnej kartki dotyczącej Litwy, niczego też nowego nie dodał. Wynika z tego, że Karłowicz faktycznie w ostatecznej redakcji pierwszych trzech tomów SKarł dopisywał hasła, których nie było na fiszkach.

4. Recenzja *Słownika gwar polskich* przygotowana przez Kazimierza Nitscha czytana na nowo

Dorobek J. Karłowicza w zakresie dialektologii (wykazany m.in. w *Bibliografii dialektologii polskiej* (BDP)) był już przedmiotem oceny kilkorga badaczy, przy czym skupiali się oni zwykle na SKarł¹⁵. Można wśród recenzji i omówień tego słownika wyróżnić dwie swego rodzaju fale. Jedna obejmuje lata 1901–1911, a druga trwa od lat 60. XX w. do dziś. Czym zostały wyznaczone te cezury?

Pierwszy tom SKarł ukazał się w 1900 r. i wywołał liczne recenzje, omówienia i notatki, w których A. Brückner (1901a: 657–658, 1901b: 101–102), S. Dobrzycki (1901a, 1901b), A.A. Kryński (1901), Jan Leciejewski (1901), J. Łoś (1904, Los' 1901) i W. Nehring (1901, 1903) jednogłośnie podkreślali wagę przedsięwzięcia, które rozpoczął Karłowicz, tylko z rzadka umieszczając uwagi krytyczne¹⁶. Także kolejne tomy SKarł zyskały pozytywne opinie (Brückner 1902: 193, 1903: 654, 1904b: 391–392, 1906: 539; Dobrzycki 1904: 51–52; Krček 1911; Kryński 1904, 1907).

W książce *Życie i prace Jana Karłowicza (1836–1903)* (*Życie i prace*), która wyszła drukiem w 1904 r., o SKarł znów wypowiadali się A. Brückner (1904a), A.A. Kryński (1904) i J. Łoś (1904). Specyfika tej okolicznościowej publikacji

¹⁵ Pozostałe dialektologiczne prace Karłowicza nie odegrały większej roli w rozwoju tej dyscypliny. Były to bardzo krótkie (jedno- bądź dwustronicowe), przyczynkarskie wypowiedzi umieszczone w „Wiśle”, dotyczące *a* pochylonego (Karłowicz 1888b) i gwary śląskiej (Karłowicz 1892b). Karłowicz wypowiedział się też na temat kaszubszczyzny (Karłowicz 1896a) w związku z opublikowaniem przez Stefana Ramuła *Słownika języka pomorskiego, czyli kaszubskiego* (1893). W długim (dwudziestostronicowym) artykule *Gwara kaszubska* (Karłowicz 1898b) podważył twierdzenie Ramuła o językowej odrębności kaszubszczyzny względem polszczyzny. Wyłożone przez Karłowicza argumenty spotkały się ze zdecydowaną krytyką ze strony K. Nitscha: „Inni uczeni ostrzej zaatakowali pogląd Ramuła i chcieli uznać mowę Kaszubów za takiż dialekt języka polskiego jak np. śląski lub mazowiecki. Starali się więc wykazać, że wszystkie cechy kaszubskie pojawiają się też w zabytkach staropolskich albo w czystopolskich gwarach. Drugą z tych prac podjął Karłowicz w artykule p.t. »Gwara kaszubska« (1898, w »Wiśle«), ale jego dowody są tak nienaukowe, że lepiej nie powoływać się w tej sprawie na nazwisko tego znakomitego na innych polach badacza” (Nitsch 1911a: 364). Wydana pośmiertnie książka Karłowicza *Lud – rys ludoznawstwa polskiego* (1906) także została skrytykowana przez Nitscha. Wymowne są już sam tytuł recenzji – *Z badań nad językiem polskim. 7. Przykład dyletantyzmu językowego* (Nitsch 1908) – i zamieszczona w niej konkluzja: „[...] wszystkie przyczynki dialektologiczne pomieszczone w »Wiśle« pod jego [Karłowicza] egidą niewielką mają wartość naukową” (s. 97–98).

¹⁶ Zgłosił je w recenzji Nehring (1901), wskazując, że niektóre skróty są niezrozumiałe, przy niektórych cytatach brakuje odesłania do źródeł, a część wyrazów obcego pochodzenia pozostała bez odpowiedniego objaśnienia.

sprawiła, że nie było mowy o krytycznych uwagach, przy czym – jak można się przekonać z innych, wcześniejszych i późniejszych opinii wymienionych językoznawców – nie dostrzegali oni w SKarł takich niedociągnięć, które należałoby ostro piętnować. Niezależnie od siebie podkreślali pracowitość Karłowicza i pionierskość jego słownika gwarowego:

Drugie dzieło, „Słownik gwar polskich”, praca Karłowicza samodzielna, na wielką skalę przez niego samego podjęta, ma objąć bogaty zasób mowy ludu, żyjącego na całym etnograficznym obszarze polskim. Dotąd wyszły trzy tomy nakładem Akademii Umiejętności w Krakowie (1900–1903), do litery *O* włącznie, a więc także połowa całości. Materiał do trzech tomów następnych zostawił K[arłowicz] w znacznej części opracowany. Opracowaniem ostatecznym do druku zajmują się W. Taczanowski i H. Łopaciński (Kryński 1904: 127).

W bogatej bibliotece zebrał [Karłowicz] całą polską literaturę ludoznawczą i wyszukał ją jak najsumienniejsze, wszechstronnie. Jego „Słownik gwar polskich” był [w] r. 1890 mniej więcej dokończony, obejmował wszelkie po ten rok wydane i dostępne mu materiały, czy z kalendarzów, czy ze zbiorów pieśni albo wyrazów, czy z ustnej tradycji pochodziły (Brückner 1904a: 166).

Przed wszystkim dla specjalistów językoznawców niezwykle cennym i pożądanym nabytkiem jest „Słownik gwar polskich” Jana Karłowicza, wyczerpujący materiał słownikowy z ogromnej ilości zbiorów (Łoś 1904: 177–178).

Postrzeganie SKarł i przy okazji całego dorobku dialektologicznego Karłowicza diametralnie zmieniła krytyczna recenzja autorstwa K. Nitscha (1911/1958). Trzykrotnie pojawiło się w niej deprecjonujące stwierdzenie, że nie jest to słownik, lecz indeks (s. 206, 208, 223), i zaledwie jednokrotnie, że mamy do czynienia z „pomnikiem niezwyklej energii i pracowitości swego twórcy” (s. 195). Negatywny ton recenzji wynika więc z tego, że zabrakło w niej większych przejawów podziwu dla omawianego dzieła. Nikt wtedy też nie stanął w obronie SKarł (nawet Łoś, który przecież zajął się wydaniem tomów IV–VI), na czym zaważyła pozycja Nitscha w polskiej nauce. Od 1911 r. był profesorem Uniwersytetu Jagiellońskiego ze znacznym już dorobkiem w zakresie dialektologii, przygotował bowiem pierwsze syntezy polskich dialektów (Nitsch 1910a, 1910b, 1911b). Choć krytykował SKarł jako dzieło przedwczesne, niedopracowane, chaotyczne i dlatego właściwie mało wartościowe, w początkowym etapie swojej działalności naukowej skupił się na właściwościach fonetycznych polskich dialektów, uważał bowiem – podobnie jak inni – że dzięki słownikowi Karłowicza najpilniejsze potrzeby dotyczące opisu leksyki gwarowej zostały zrealizowane.

Recenzja autorstwa Nitscha niewątpliwie wpłynęła na to, w jaki sposób dorobek Karłowicza ujął S. Urbańczyk w książkach *Słowniki – ich rodzaje i użytecz-*

ność (1964) i *Dwieście lat polskiego językoznawstwa* (1993). Dokładna lektura drugiego z opracowań przekonuje, że nie tylko w wypadku Karłowicza był on stronniczy, niektórym tematom nie wiadomo dlaczego poświęcał dużo miejsca, jednocześnie ignorując inne (tak stało się ze Studium Słowiańskim UJ, którego był studentem i wykładowcą; dopiero artykuł M. Skarżyńskiego (2019) pokazał, jak ważne dla polskiej slawistyki było to przedsięwzięcie Nitscha). O Karłowiczu w książkach Urbańczyka znajdziemy uwagi nie tylko niesprawiedliwe, ale także złośliwe czy może nawet szydercze:

Posiadamy *Słownik gwar polskich* Jana Karłowicza w 6 tomach (Kraków 1900–1911). **Ma on wiele braków tak co do dokładności, jak pełni materiału i układu**, ale pomimo wszystko jest niesłychanie użyteczny (Urbańczyk 1991: 44).

Mimo niewątpliwych zasług **jego [Karłowicza] rola w językoznawstwie była w swoim czasie przeceniana**, a uchodził długo (zwłaszcza w Warszawie) za najlepszego polskiego językoznawcę (Urbańczyk 1993: 99).

Cały ton repliki Karłowicza jest wielkopański. Wielką wartość słownika Ramuła uznaje się i dziś, a wypowiedzi Karłowicza poszły w niepamięć (ibid.: 128).

Pod tym względem *Dwieście lat polskiego językoznawstwa* jest bliskie recenzji autorstwa Nitscha, w której poza rzeczową krytyką, a z taką każdy badacz się zgodzi, mamy sądy deprecjonujące sylwetkę naukową autora SKarł:

Skoro autor nie żyje, pytanie musi zostać bez pewnej odpowiedzi, przypuszczać jednak można, że i tu wchodziła w grę owa zasadnicza cechująca go nieścisłość myślowa, która sprawiła, że mimo wielkiej bystrości i pomysłowości, **mimo wielkiego zamiłowania do przedmiotu pozostał jednak w językoznawstwie w znacznej mierze dyletantem** (Nitsch 1911/1958: 198).

Karłowicz miał niezwykły dar podniecania amatorów do pracy etnograficznej. Wprawdzie mało z tego wyszło rzeczy jako tako wykończonych, zwłaszcza w zakresie dialektologii, gdzie – jak pokazuje np. i jego kwestionariusz, i plon zebrany w kwestii *ǫ* pochylonego – **nie umiał rzeczy naukowo ująć, ale dla słownika ludowego zebrał dość dużo materiału, oczywiście wymagającego krytyki** (s. 200).

Wiem dobrze, że **szlachetna pamięć o zasługach naukowych Karłowicza przeszła u pewnych osób w rodzaj bezkrytycznego kultu**, wątpię jednak, czy dzieje się to z **pożytkiem dla samej nauki**, przynajmniej dla najściślej z kulturowanych przez niego, dla językoznawstwa (s. 225).

Ten sposób traktowania SKarł Juliusz Zborowski nazwał wręcz *dworowaniem* (por. list J. Zborowskiego do K. Nitscha z 9 XII 1953 r. (Rak 2018b: 564)). Z korespondencji badaczy jasno wynika, że przez długie lata po wydrukowaniu SKarł

przy różnych okazjach wciąż krytykowali oni ten słownik. Podobne uwagi znajdziemy w listach Nitscha i Antoniny Obrębskiej-Jabłońskiej (Skarżyński, Smułkowska 2018).

Druga fala ocen SKarł była możliwa właściwie dopiero po śmierci największego polskiego dialektologa, czyli po 1958 r. Wcześniej nikt nie był w stanie przeciwstawić się jego opinii, tym bardziej że jako przeciwwagę dla „indeksu polskich gwar” Nitsch nakreślił kształt nowego, w pełni naukowego, profesjonalnego słownika ogólnogwarowego (Nitsch 1911/1958, 1957b; Okoniowa 2019). *Słownik gwar polskich* PAN (SGP PAN), bo o nim mowa, zaczął wychodzić dopiero 19 lat po śmierci pomysłodawcy, i to już w postaci zmienionej koncepcyjnie przez Mieczysława Karasia. Zmiany w polskim językoznawstwie (nakierowanie dialektologii w stronę etnolingwistyki) sprawiły, że obecnie wzorem słownika gwarowego stają się opracowania bardziej eksponujące kulturę ludową (por. Karaś 2011), takie jak m.in. słowniki Józefa Kąsia (KąsSGO; KąsILG) i Haliny Pelcowej (PelSGL).

Reczą bardzo ważną dla właściwej oceny SKarł jest to, że w pierwotnym zarysie słownik gwarowy przygotowywany przez Nitscha miał być poprawioną wersją słownika Karłowicza. Mimo krytyki SKarł był więc bazą, podstawą czy wręcz fundamentem nowego przedsięwzięcia leksykograficznego, o czym przekonują listy Nitscha do A. Obrębskiej-Jabłońskiej:

Ja wykładam już 2. tydzień dla pełnej sali pierwszorocznych polonistów, dla których Małecki mi urządził *Wstęp do dialektologii* [...]. **Robię z nimi słownik gwarowy, tom I, bobym go chciał, ten tom, przed śmiercią zrobić:** każdy dostaje na razie 1 wyraz, który ma z Karłowicza uporządkować, sprawdziwszy każdy cytat w oryginale, i dodać do niego wszystko, co jest w jakimkolwiek wydaniem potem słownika lub w moich materiałach; chcę doprowadzić, by każdy wyraz został rozpisany porządnie co do formy, znaczenia, geografii (z miejscem PrFil., MPKJ itp. Zawsze tylko w nawiasie) (23 X 1945 (Skarżyński, Smułkowska 2018 I: 600)).

Bardzo jestem ciekaw, czy przyznanie subwencji na *Atlas* [*Mały atlas gwar polskich*] i słownik gwarowy też będzie obarczone podobnym zastrzeżeniem, co by mogło pociągnąć czyjaś nade mną kontrolę i czyją? Poza tym połączenie tych dwu przedsięwzięć jest możliwe, tylko że teraz widzę, że za późno rozpoczynać nad tym pracę w 78. roku życia. **Ja już dawniej myślałem tylko o daniu nowego wydania I tomu Karłowicza, oczywiście takiego, wobec którego wydanie byłoby tylko pokazem, jaki to był prymityw;** ale w takim razie byłoby to przede wszystkim użycie wszystkich źródeł, jakie się pokazały po r. 1900 – co już mam w znacznej części zebrane (ale nie opracowane) – a przy korzystaniu z materiału atlasowego trzeba by to grubo rozszerzyć (2 IV 1951 (Skarżyński, Smułkowska 2018 II: 389)).

Przywracanie SKarł właściwego miejsca w polskiej dialektologii i leksykografii gwarowej zapoczątkował M. Karaś. W dwuczęściowym artykule *Z historii*

badań nad słownictwem gwarowym (Karaś 1961) o SKarł wypowiedział się zarówno krytycznie, jak i w następujący sposób:

Bez wątpienia znaczenie *Słownika gwar polskich* jest ogromne i mimo wielu, niejednokrotnie podnoszonych, niedostatków stanowi on w rozwoju polskiej leksykografii gwarowej moment niesłychanej wagi. Wysoko został też oceniony przez współczesnych, co zrozumiałe, ponieważ jednoczył i zbierał wysiłki licznych badaczy kultury ludowej i językoznawców 2. poł. XIX w. (s. 363).

Później do M. Karasia dołączyły: Henryka Perzowa (1979), E. Koniusz (2001, 2005a), Joanna Okoniowa (2003, 2012, 2013) i H. Karaś (2011: 93–105, 2015). Badaczki te podkreślały m.in., że nadal jest to jedyny ukończony polski słownik ogólnogwarowy¹⁷ (pierwszy w krajach słowiańskich), którego uczciwą ocenę można przeprowadzać tylko na tle epoki, czyli początków polskiej dialektologii¹⁸. Z uznaniem należy podkreślić, że w czasach, w których polskie gwary nie były systematycznie opracowywane, a część badaczy miała o nich wyobrażenie całkowicie odbiegające od współczesnego (tak np. Wincenty Pol w *Rzeczy o dialektach mowy polskiej* (1869: 51–59, 61–72) uznawał języki białoruski i ukraiński za dialekty języka polskiego), Karłowicz samodzielnie przygotował słownik obejmujący cały polski obszar dialektalny. Zastosowana w nim metoda leksykograficzna z naszej perspektywy może wyglądać na nie do końca dopracowaną, jednak dodajmy, że Karłowicz nie miał wzoru, był pionierem. Przed nim powstawały co prawda słowniki gwarowe i było ich nawet dość dużo (por. Karaś 2011: 57–93), ale obejmowały zwykle jedną wieś lub jeden region. Opis słownikowy całego polskiego obszaru językowego, mocno zróżnicowanego (choć nie tak, jak np. w wypadku dialektów niemieckich), wymaga jednak innej metody i z tym zadaniem zmierzył się Karłowicz. To dzięki SKarł, a dokładniej krytyce tego słownika narodziła się koncepcja SGP PAN.

Dziś, po tym, jak udało się odnaleźć kartotekę SKarł i dokumenty towarzyszące powstawaniu tego słownika, można podjąć rzeczową polemikę¹⁹ z recenzją

¹⁷ Co prawda, w 2009 r. pod redakcją Jadwigi Wronicz wyszedł *Mały słownik gwar polskich* (MSGP), którego podstawą była kartoteka SGP PAN, jednak ma on charakter popularnonaukowy i jest adresowany do szerokiego kręgu odbiorców. Nie może więc być porównywany z SKarł.

¹⁸ Halina Karaś (2011: 93) nazwała SKarł słownikiem przełomu, który z jednej strony kończy etap słownikarstwa atomizującego (dotyczącego gwary jednej wsi lub jednego regionu – to cechowało szkołę L. Malinowskiego), a z drugiej przygotowuje grunt pod w pełni profesjonalną leksykografię gwarową zapoczątkowaną przez Nitscha.

¹⁹ Polemiczny charakter względem recenzji autorstwa Nitscha ma też artykuł Joanny Okoniowej (2013). Autorka oparła jednak swoją argumentację tylko na powtórnej ocenie SKarł, nie miała bowiem wglądu do kartoteki tego słownika oraz innych dokumentów rękopiśmiennych.

autorstwa Nitscha, która niewątpliwie była przesadnie krytyczna. Jakie zarzuty postawił Nitsch słownikowi Karłowicza?

1. Brak dokładnej lokalizacji geograficznej leksemów.
2. Zbyt dużo leksyki pochodzącej z folkloru słownego.
3. Nieproporcjonalnie duży udział leksyki kresowej przy jednoczesnej małej reprezentacji słownictwa pochodzącego z Wielkopolski i Śląska.
4. Wątpliwa wartość dialektologiczna wykorzystanych źródeł, do których Karłowicz włączył poza tekstami folkloru słownego także leksykę pochodzącą z literatury oraz wyrazy o „podejrzanej polskości”, w tym zapożyczenia ruskie.
5. Niekonsekwencje w zastosowanej ortografii (przede wszystkim w sytuacji sprowadzania do formy ogólnopolskiej leksemów kaszubskich), co doprowadziło m.in. do fałszywych postaci wyrazów hasłowych.
6. Niedokładność cytowania i różne sposoby cytowania tego samego źródła.
7. Błędne i niekompletne informacje na temat morfologii gwarowej.
8. Brak zasad redakcyjnych, co skutkuje m.in. tym, że nie ma uporządkowanego układu znaczeń (dotyczy to wyrazów polisemicznych), a wśród leksyki apelatywnej pojawiają się nazwy własne osobowe i miejscowe.
9. Brak wykazu źródeł.

Ad 1. Jeśli idzie o geografie lingwistyczną, o którą tak mocno upominał się Nitsch, to jej rozwój w polskim językoznawstwie zawdzięczamy właśnie jemu (por. Nitsch 1910b, 1918; AJPP; MAGP; Sławski 1959: 93; Rak 2019b). Do tego typu badań zainspirował go J. Baudouin de Courtenay, który podczas wykładów na UJ oraz podczas krakowskich *privatissimów* pokazywał studentom zalety kartografowania faktów językowych na przykładzie sporządzonych przez siebie kolorowych map zasięgu gwar rezjańskich (Nitsch 1960: 35–36). O tym, jak ważne było to dla Nitscha, wspominał także jeden z jego studentów – Jerzy Reichan (2019: 318).

J. Karłowicz niezależnie od stanowiska Baudouina de Courtenay również zdawał sobie sprawę z tego, że ustalenie zasięgu geograficznego wyrazów gwarowych jest jednym z najważniejszych zadań dialektologii. *Expressis verbis* dał temu wyraz w *Przyczynkach*..., gdzie czytamy, że:

Opis wyrazu prowincjonalnego bardzo niewiele różnić by się powinien od opisu wyrazów wszechpolskich, projektowanego wyżej w §§. 11–17. Oprócz wymienionych tam kategorii dodać by tylko należało następne: 1) podając wymawianie wyrazu, bardzo starannie je uwydatnić; 2) **dokładnie wymienić miejscowość, gdzie wyraz prowincjonalny się używa**; 3) uczynić wzmiankę, czy odpowiedni wszechpolski wyraz znany jest w tej prowincji także, czy nie; w pierwszym razie, jaka zachodzi różnica w użyciu wyrazu prowincjonalnego; 4) jeżeli wyraz jest niepolskiego pochodzenia, to trzymać się zasad podanych w § 19 (Karłowicz 1876c: LV–LVI).

Także w *Narodowym folklorze polskim* (1894) Karłowicz wprost pisał o mapowaniu zjawisk gwarowych i etnograficznych:

W związku z potrzebą powyższą [przygotowania bibliografii polskiego ludoznawstwa] jest konieczność ułożenia mapy, która by wskazywała okolice więcej poznane od mniej zbadanych pod każdym względem ludoznawczym; **takaż mapa do gwar ludowych byłaby niezmiernie pożądana**. Można by sporządzić pewną ilość map tak zwanych ślepych i na nich dopiero umieszczać, a potem ogłaszać odpowiednie wskazówki (s. 13).

Dlaczego jednak odstąpił od tego planu?²⁰ Prawdopodobnie zabrakło mu czasu, by właściwie ująć jeszcze i to zagadnienie (jak pisał we wstępie do I tomu SKarł: „wolałem ograniczyć się zasobami niezupełnymi i takowe ogłosić, niżeli pomnażać zapiski i przekazać je nieprzyjaznym zwykle losom rękopisów pośmiertnych”). Poza tym być może zakładał, że samo odesłanie do źródła będzie odpowiednią wskazówką dotyczącą geografii lingwistycznej. W pewnym stopniu tak właśnie jest, zwłaszcza dziś, gdy dostęp do publikacji, na które się powoływał, jest dzięki Internetowi nieporównywalnie łatwiejszy niż w czasach, gdy Nitsch pisał recenzję i gdy do SKarł sięgali jego pierwsi czytelnicy. W jednym wypadku informacje na temat zasięgu wyrazów są w SKarł podawane konsekwentnie – gdy idzie o słownictwo zebranego w terenie i oznaczonego jako *ust.* (*ustne*).

Ad 2. Jednym z ważniejszych źródeł leksyki umieszczonej w SKarł jest *Lud* Oskara Kolberga²¹, a dokładniej tomy opublikowane przed 1896 r. (wtedy bowiem Karłowicz ukończył ekscerpcję materiałów i przystąpił do redagowania słownika). Umieszczone w *Ludzie* oraz w innych opracowaniach ludoznawczych teksty folkloru słownego nie są reprezentatywne pod względem dialektologicznym, dotyczy to zwłaszcza pieśni. Meliczność odpowiada bowiem za przekształcenia fonetyczne, które szczegółowo opisał Jerzy Bartmiński (1977b: 127–133, 1990: 24–48). Do zmian tych należą: 1) neutralizacja samogłosek wysokich *i*, *y*, *u*, które pod akcentem muzycznym obniżają artykulację do *e*, *o*; 2) dyftongizacja meliczna, zwłaszcza prejotacja nagłosowych *i-*, *u-*, *o-* oraz postjotacja wygłosowych *-u*, *-o*, *-a*; 3) osłabienie labializacji; 4) wtręty wokaliczne. Cechy te w połączeniu z właściwościami fleksyjnymi (np. większą dystrybucją końcówek *-owie* (M. lm.) oraz *-mi* (N. lp), a także skracaniem zaimków do postaci: *ma*, *mej*, *mą*, *twa*, *twej*,

²⁰ Także w SW przy słownictwie gwarowym brak jest informacji na temat lokalizacji geograficznej. W czasie publikacji tego słownika za to właśnie uchybienie oraz za brak źródeł cytatów był on najczęściej krytykowany (Majdak 2008: 75–76).

²¹ O tym, jak bardzo Karłowicz cenił działalność zbieracką Kolberga, mówią m.in. recenzje jego autorstwa poszczególnych tomów *Ludu*, wszystkie rzecz jasna bardzo pochlebne (zestawienie tych recenzji por. Gajkowska 1959: 97).

twą itd.), słowotwórczymi (np. nagromadzeniem zdrobnień, spieszczeń i formacji z sufiksem *-ica*), składniowymi (powtórzeniami i paralelizmami) i leksykalnymi (obecnością słownictwa poetyckiego), które są wspólne dla realizacji stylu artystycznego gwary, składają się na interdialekt.

Według Nitscha teksty folkloru słownego zebrane przez Kolberga i innych XIX-wiecznych ludoznawców nie przedstawiały większej wartości naukowej, mogły się przydawać co najwyżej podczas badań leksykalnych:

O. Kolberg, *Rzecz o mowie ludu wielkopolskiego* (Zb I 1–36). **Pracę tę cytuję dla zaznaczenia, że ma wartość tylko dla słownika, podobnie jak wszystkie, nieliczne zresztą, ustępy tego autora o języku** w wielotomowym dziele etnograficznym „Lud” lub w wydanych po jego śmierci częściach: Śląsk Górny (MAAE VIII), Tarnów – Rzeszów (MAAE XI). W dalszym ciągu pomijam je, jak w ogóle dawniejsze niefachowe zbiory (Nitsch 1957a: 12).

Wykluczenie materiału folklorystycznego ze spektrum badań dialektologicznych zostało przezwyjęzione w latach 60. i 70. XX w. dzięki pracom J. Bartmińskiego (np. 1973, 1990). Wprowadził on bowiem rozróżnienie na dwa style gwary – artystyczny (teksty folkloru) i potoczny, podkreślając przy tym wagę derywacji stylistycznej (Bartmiński 1977a, 1977b, 1978) – styl artystyczny jest pochodną potocznego. W konsekwencji tego w słownikach gwarowych zaczęto uwzględniać materiał folklorystyczny, głównie pieśniowy, choć nie zawsze konsekwentnie.

Po opublikowaniu w 1964 r. pierwszego, próbnego zeszytu SGP (SGP ZP) pojawiły się różne wypowiedzi na temat tego opracowania (np. Karaś 1965a – tu zostały przywołane opinie Václava Macheka, Kazimierza Dobrowolskiego, Piotra Bąka, Mariana Kucały, Mieczysława Szymczaka i Huberta Górnowicza; Zaręba 1965). Głos zabrali również Izabela i Jerzy Bartmińscy (1967), którzy skupili się na słownictwie z folkloru w planowanym SGP PAN. Postulowali znacznie większy udział słownictwa folklorystycznego, dokładniej rzecz ujmując, proponowali uwzględnienie nie tylko materiału pieśniowego, ale też reprezentującego inne gatunki folkloru słownego.

Ad 3. Dysproporcje w zakresie geograficznej reprezentacji słownictwa poszczególnych regionów to problem, który wynika ze specyfiki słowników obejmujących gwary rozległego obszaru. Tego typu opracowania po części stanowią bowiem syntezę materiałową wcześniejszego słownikarstwa. Jeśli więc Karłowicz sięgnął do jednego słownika z Wielkopolski (Karaś 2011: 95), gwary tego regionu mają nikłą reprezentację w SKaŁ uzupełnioną dzięki materiałom pozyskanym z sześciu części *Wielkiego Księstwa Poznańskiego* Kolberga (Kolb–Pozn). Problem dysproporcji regionalnej w liczbie i jakości źródeł – choć nie w takim stopniu jak w SKaŁ – mamy także w SGP PAN. Największy zasób kartoteki tego słownika stanowi bowiem słownictwo małopolskie.

Duży udział słownictwa kresowego był związany z pochodzeniem Karłowicza i ze specyfiką polskiego ludoznawstwa. W XIX w. szczególnym zainteresowaniem wśród ludoznawców cieszyły się tereny etnicznie niepolskie, ale – co znamienne – zlokalizowane na wschodzie przedrozbiorowej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Udzieliło się to także Karłowiczowi, dla którego litewskie i białoruskie otoczenie językowo-kulturowe dworów, w których mieszkał, nie było całkiem obce. I tak jak Nitsch krytykował Karłowicza za zbyt duży udział leksyki kresowej w SKarł w porównaniu z leksyką śląską i wielkopolską, Jan Śniadecki (1929) krytykował Zoriana Dołęgę-Chodakowskiego²² za zachwyt nad „śpiewami obrzędowymi, nieco uzbieranymi nad Nieprem, Bohem, Buhem, Sonem i górną Wisłą” (1818: 16):

Co dotąd od Kijowa do Krakowa odkrył [Z. Dołęga-Chodakowski] w przytoczonych piosnkach, jest czystą ruszczyzną, która nam się nie na wiele przyda. Do usłuszenia naszemu dialektowi trzeba zwiedzić Wielkopolskę, jako gniazdo Polaków, Śląsk, Łuzację²³, Księstwo Meklenburskie, trzeba obcować długo z ludem prostym, gdzie się utrzymuje dawny język, znać doskonale jego dialekt, bo stamtąd najwięcej możemy czerpać pomocy do zbogacenia naszego dialektu (Śniadecki 1929: 18–19).

Ad 4. Szerokie potraktowanie podstawy materiałowej w SKarł dotyczy czterech aspektów: geograficznego (dlatego w słowniku znalazły się nie tylko gwary z całego polskiego obszaru językowego, ale też część leksyki gwar ruskich), chronologicznego (poza słownictwem gwarowym, które było współczesne autorowi, w SKarł znalazły się wyrazy dawniejsze, XVI- i XVII-wieczne), socjolingwistycznego (poza gwarami ludowymi zanotowano też np. słownictwo łowieckie i złodziejskie²⁴) i stylistycznego (w SKarł obok gwarowego słownictwa potocznego mamy leksykę ze stylu artystycznego). Aby niczego nie pominąć, Karłowicz uwzględnił różne materiały, także amatorskie, popularnonaukowe, tym samym o różnej wartości dialektologicznej. Pamiętajmy jednak o tym, że SKarł (podobnie jak SW i SWOKarł) miał być częścią *Słownika AU*, czyli summy polskiego słownictwa, stąd tak całościowe potraktowanie leksyki używanej na wsi.

Jak ujawnia dokładna analiza zawartości SW i SKarł, słowniki te powstały na częściowo wspólnej bazie materiałowej. Na niektórych fiszkach z kartoteki SKarł

²² W książce *Niesamowita Słowiańszczyzna* Maria Janion (2006) poświęciła Zorianowi Dołędze-Chodakowskiemu znaczną część swoich rozważań (np. s. 49–55), pokazując spór romantyków z klasykami w kontekście sporu Śniadeckiego z Dołęgą-Chodakowskim. Wcześniej podobnie ujął to Stanisław Świrko (1970: 207).

²³ Łużyce.

²⁴ Innego zdania był jednak Aleksander Brückner (1904a: 172): „W słowniku gwarowym i w słowniku wyrazów obcych nie uwzględnił Karłowicz gwary, najbardziej w obce żywiły bogatej – gwary złodziejów, andrusów, obraźników, roznoszących towary po całym kraju”.

znajdują się kwalifikatory *gm.* (*gminne*) i *prow.* (*prowincjonalne*), które w słowniku gwarowym nie byłyby potrzebne, stąd wniosek, że jest to fragment kartoteki SW. W wyniku przenoszenia fiszek między kartotekami część słownictwa gwarowego weszła do SW²⁵, a część słownictwa, które miało być w SW, weszła do SKarł – ta druga sytuacja odpowiada za obecność w SKarł leksyki łowieckiej i złodziejskiej. Tego przenoszenia fiszek wprost dotyczą uwagi A.A. Kryńskiego (1904: 126) i listy M. Karłowicza do J. Łosia z 4 i 14 V 1905 r. (sygn. Bibl. Nauk. PAU i PAN, Rkps 2270). Prosi on w nich o przesłanie do Warszawy kolejnych złożonych do druku materiałów SKarł, by mogli z nich skorzystać redaktorzy SW.

Bezkrytycznego korzystania z *Ludu* Kolberga mógł Karłowicz uniknąć. W 1886 r. ukazała się bowiem recenzja autorstwa Henryka Biegeleisena, w której zgłosił on problematyczne kwestie pod adresem tego dzieła:

Tak np. miesza Bergenroth (w książce *Croquis von Posen*) podania polskie z obcymi i upiększa je dodatkami własnej fantazyi, a Kolberg podaje to jako produkt ludowy (*Lud*, tom XV, *Poznańskie*). Między baśniami ludowymi umieszczono opowiadania Ign[acego] Danielewskiego, pani Emmy z Kurowskich Puffke, F(ranciszka) M(orawskiego) i wielu innych pisarzy (*Lud*, XIV, 99–103, 118–125, 126–137, 148–156, 158–160, 217–220, 201–210 i in.). Podania wcielone przez Kolberga z „Przyjaciela ludu” są czasem bardzo podejrzane, sama bowiem redakcja dała dość jasno do zrozumienia, iż „owe drogie pamiątki patryarchalnej ludu naszego przeszłości częstokroć tylko nazwę takową nosząc, niczym więcej nie są jak wymysłami ich mniemanych zbieraczy!” (Biegeleisen 1886: 439).

Ad 5. Zapis wyrazu hasłowego (fonetyczny, półfonetyczny bądź literacki) jest jednym z podstawowych rozstrzygnięć redakcyjnych w słowniku gwarowym. W popularnonaukowych słownikach unika się zapisu fonetycznego, właściwie nieczytelnego dla osoby, która nie studiowała filologii. W słownikach ogólnogwarowych (tak w SKarł, jak i w SGP PAN) literacki zapis wyrazu hasłowego został wprowadzany jako najlepsze rozwiązanie, niwelujące systemowe różnice

²⁵ Mieczysław Karaś (1961: 362) wprost pisał o tym, że leksyka gwarowa włączona przez Karłowicza do SW z powtórzeniem niemal w całości zasobu znaczeń i haseł stała się w nim zbędnym balastem. Z kolei Piotr Żmigrodzki (2003: 142) wskazał, że słownictwo dialektalne z SKarł oraz terminologia z różnych dziedzin nauki i techniki odpowiadają za zwiększenie liczby haseł w SW (tak też w Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, Przyborowski 1895: 3–4) do takiego stopnia, że jest to do dziś najobszerniejszy ukończony słownik polszczyzny ogólnej. Dopiero M. Majdak (2008: 93–96) dokładniej przyjrzała się relacji między SW i SKarł. W wyniku tego porównania wykazała, że hasła, które się znalazły w obydwu słownikach, różnią się definicjami (ich szczegółowością), liczbą znaczeń i właściwościami gramatycznymi. Jeśli np. przypomnimy, że słownik Hieronima Łopacińskiego (por. przyp. 13) był planowany do SW, wówczas okaże się, że zasób leksyki gwarowej wykracza poza wyrazy przejęte z SKarł.

fonetyczne w dialektach poszczególnych regionów. Taka decyzja wymaga jednak od autora/redaktora szczególnej uwagi i ostrożności, zwłaszcza jeśli idzie o materiał kaszubski. W SKarł jest on prezentowany dość bogato za słownikiem Stefana Ramultha (1893), choć – jak wykazał Nitsch – pominięto strony 183–278 tego opracowania. Mimo starań, o których czytamy we wstępie do I tomu SKarł:

Wobec niejednostajności pisowni drukowanych dotąd przyczynków gwarowych, zachodziła trudność w wyborze jednolitej przepisowni (transkrypcji). Miałem do wyboru: albo powtarzać bez zmian pisownię przyczynków, albo też obmyślić jakąś jednostajną, normalną, powszechną. Wybrałem tę drugą drogę, mniemając, że oszczędzi ona Słownikowi nieuniknionej w przeciwnym razie pstrocinzy, która by była tylko zawadą dla czytelników (SKarł I: wstęp),

Karłowicz nie uniknął chaosu ortograficznego, co Nitsch słusznie uznał za poważny mankament (Nitsch 1911/1958: 210). Z tym akurat zarzutem nie można polemizować.

Ad 6. Na kartotekę SKarł składa się ok. 40 tys. fiszek. Samodzielna ekscerpcja różnego rodzaju i różnie zapisanych materiałów źródłowych (w tym pieśni i legend) pociągnęła uproszczenia, skrócenia i potknięcia. Niestety znalazły się one także w poszczególnych tomach SKarł. Widocznie zabrakło czasu, aby wypisane cytaty skolacjonować ze źródłami (takie działanie miało być podstawą początkowej wersji słownika gwarowego Nitscha). SKarł to dzieło jednego człowieka, oddające nie tylko jego pracowitość, ale też omyłność. Z tego powodu autorzy SGP PAN podają za SKarł tylko leksykę oznaczoną kwalifikatorami *ust.* (ustnie dostarczony wyraz) i *list.* (listownie dostarczony wyraz), z kolei jeśli idzie o materiały drukowane, sięgają do nich powtórnie, by nie powiełać pomyłek.

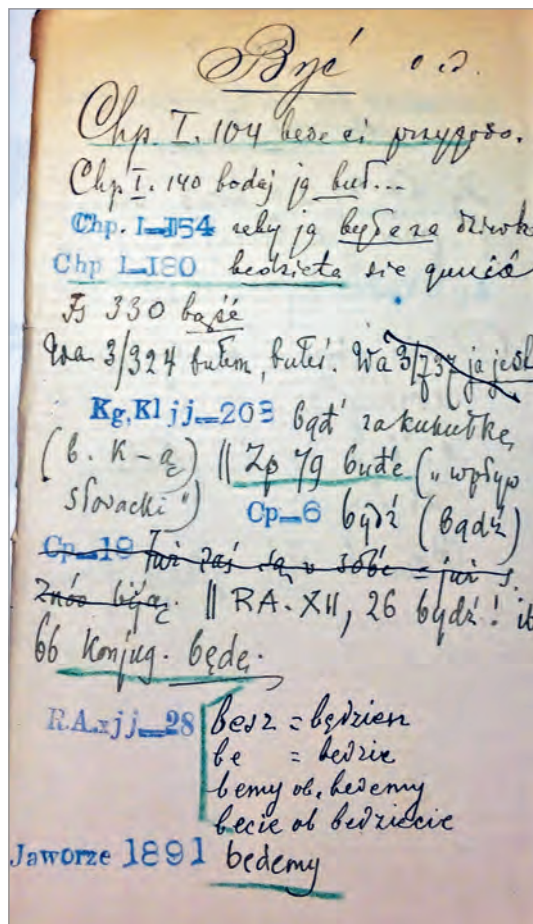
Ad 7. O tym, że informacje morfologiczne powinny się znaleźć w *Słowniku AU*, Karłowicz pisał w *Przyczynkach*...:

odmiany wyrazów, skoro należą do zasad, którym ulega pewna znaczna gromada słów, powinny by się znajdować w kształcie wzorów na początku każdego tomu; pod wyrazem przeto, mówiąc o jego odmienni, odprawiłoby się czytelnika do odpowiedniego wzoru [...] (Karłowicz 1876c: XXIV).

Czy takie same zasady chciał Karłowicz wprowadzić do SKarł? Najprawdopodobniej nie. Co prawda, na fiszkach częściej niż w słowniku pojawiają się zestawienia form fleksyjnych, jednak nie można tu mówić o wzorach odmian.

Zarzut Nitscha dotyczący morfologii być może wynikał z idealistycznego założenia, że w ogólnogwarowym słowniku powinno być jak najwięcej cech dialekalnych. Tymczasem w SKarł zostały zanotowane tylko formy fleksyjne bardziej osobliwe, np. RYPIEĆ cz. przeszły rypiał = płakać głośno, Udz. (V: 80). W kartotece było ich jednak znacznie więcej, por. fiszkę z hasłem BYĆ (fot. 10):

Fot. 10.

Warto dodać, że w polskiej leksykografii gwarowej jako pierwszy konsekwentnie i dokładnie morfologię ujął J. Kaś w KaśSGO. Każdy wyraz odmienny użył w tym słowniku (wzorem słowników ogólnopolskich) informacje na temat fleksji z odesłaniem do tabeli odmian umieszczonych we *Wstępie*. Było to możliwe dzięki temu, że KaśSGO dotyczy jednej gwary, pod względem morfologicznym względnie jednolitej, a do tego zachowanej w dobrym stanie. W wypadku całego polskiego obszaru dialektalnego sprawa jest oczywiście znacznie bardziej skomplikowana. Opis gramatyczny polskich gwar to zadanie, które współcześnie – w związku ze zmianami w systemie gwarowym spowodowanymi oddziaływaniem polszczyzny ogólnej – miałoby raczej charakter pracy z zakresu dialektologii historycznej.

Ad 8. Pierwszy tom SKarł jest poprzedzony zaledwie dwustronicowym wstępem, którego – nie tylko ze względu na skromność – nie można uznać za ekwiwalent zasad redakcyjnych słownika. Jak się okazuje, tego typu informacje miały być opublikowane w ostatnim tomie. Tak się jednak nie stało²⁶. Dysponujemy za to rękopiśmienną *Przedmową tymczasową do „Słownika gwar polskich”* (sygn. PAU KSG 3599/1899), którą Karłowicz załączył do listu z 22 II 1899 r. adresowanego do sekretarza generalnego AU, Stanisława Smolki:

Przedmowa tymczasowa do Słownika gwar polskich

Zamierzając, po ukończeniu całości druku *Słownika*, dodać obszerniejszą przedmowę, w której opowiem dzieje ułożenia jego, wymienię szczegółowo źródła, z których go czerpałem i osoby, które mi zasobów dostarczały, oraz zastanowię się nad potrzebą i pożytecznością *Słownika*, dołączam tymczasem słów kilka ku wyjaśnieniu zasad i sposobów, których się trzymałem przy sporządzaniu jego, mianowicie na względzie przytoczeń i pisowni.

Pragnąłem *Słownik* mój uczynić źródłowym, to jest, pomieszczając w nim dosłownie powtórzone teksty ze źródeł gwaroznawczych, oszczędzić korzystającym z niego osobom zaglądania do tych źródeł. Urosła znacznie przez to objętość *Słownika*, ale, być może, zwiększyła się jego użyteczność²⁷.

Zapisywano u nas teksty ludowe najrozmaitszemi pisowniami. Na pierwszy rzut oka, zdawać by się mogło, że obowiązkiem słownikarza byłoby zupełnie wierne powtarzanie tekstów, bez zmiany pisowni (transkrypcji). Lecz krótkie zastanowienie się przekona każdego, że taki sposób wytworzyłby w *Słowniku* istną wieżę Babel: dosyć jest bowiem zajrzeć do „Zbioru Wiadomości do Antropologii Krajowej” (obecnie „Materiałów Antropologiczno-Archeologicznych i Etnograficznych”), do dzieł Kolberga i innych zbieraczy rzeczy ludowych, do „Wisły” i do jej „Biblioteki”, do „Rozpraw Wydziału Filologicznego” [AU], do „Sprawozdań Komisji Językowej” i do licznych innych źródeł naszych ludoznawczych, aby się przekonać, jaka panuje różnorodność w oddawaniu tych samych brzmień gwarowych.

Zdawało mi się przeto, iż nakazane było ujednolitenie pisowni, gdy chodziło o kodyfikację, że tak powiem, gwar naszych. Najprostszą drogą do ujednolitenia tego wydawało mi się przyjęcie ortografii literackiego języka naszego za podstawę, na której znakami różnicującymi można było (przynajmniej do pewnego stopnia)

²⁶ Analogiczna sytuacja dotyczy SW. W tym słowniku wstęp (wraz z wykazem autorów oraz listą prenumeratorów) także miał się ukazać w ostatnim tomie (Majdak 2008: 32–33). Ponieważ jednak nie doszło to do skutku, jako wstęp do SW traktowano *Przyczynki...* (Doroszewski 1954: 38). Pomyłkę i nadużycie, jeśli idzie o taką interpretację *Przyczynków...*, wykazali Czesław Pankowski (1979: 413) i M. Majdak (2008: 69).

²⁷ Posunięcie to należy oczywiście uznać za właściwie. Dzisiejsza praktyka leksykograficzna (zwłaszcza jeśli idzie o słowniki gwarowe) przypisuje cytatom bardzo dużą rolę. Służą one nie tylko potwierdzeniu znaczenia ujętego w definicji, ale także wskazują na łączliwość wyrazu i przekazują informacje etnograficzne, których obecności w słownikach gwarowych dziś już nikt nie neguje.

wycieniować różnorodność wymawiania gwarowego. Zupełna wierność i dokładność w odtwarzaniu jego, jak wiadomo, nie daje się całkowicie osiągnąć pismem: pewna ilość odcieni zawsze pozostawiona być musi własnemu badaniu lub domysłności czytelnika. W *Słowniku* mniej jeszcze, aniżeli w monografiach gwaroznawczych, można było marzyć o tem; toteż niektóre drobniejsze odcienie wymawiania musiały być w nim pominięte, co nie przeszkadza, że w obszernej przedmowie, dodać się mającej po ukończeniu dzieła, wymienione będą wszystkie źródła *Słownika* i wskazane te w nich opisane odcienie wymawiania, które z konieczności opuszczono w *Słowniku*; takich zresztą jest stosunkowo niewiele.

Podaję tutaj znaki, których użyłem na wyrażenie pewnych brzmień gwarowych, w taki sposób, aby pisownia literacka nie przedstawiała być podstawową. Spis poprzedzam uwagą ogólną, że tam tylko oznaczałem różnicę wymawiania, gdzie źródło ją w ten lub inny sposób wskazało.

1. Utrzymuję znak *á* na wyrażenie brzmienia *a* długiego, a w zabarwieniu skłaniającego się ku *o*, *ou*, np. *dziád*, *gádá* itp.
2. Na *a* nosowe (= francus. *en*, *an*) wołałem nie używać *q*, dla uniknięcia dwuznaczności; uciekłem się do znaku *ã*, np. *gãba* (*gamba*), *galãziaty* (*galanziaty*), *gádajã* (*godajom*) itp.
3. Na etacyzm, czyli skłanianie się w wymawianiu *a*, *i*, *o*, *u*, *y* ku *e*, używam znaków *a^e*, *i^e*, *o^e*, *u^e*, *y^e*, np. *ra^eno*, *pi^eła*, *ko^echac*, *py^esznyⁱ* itp.
4. *Ą*, pochylające się brzemieniem ku *ó*, oraz *ę* przybierające odcień *é* wyrażam znakami *ô*, *ë*, np. *sôd* (*sónd*), *klôtwa* (*klóntwa*), *rêka* (*rénka*), *bêdzie* (*béndzie*) itp.
5. Zwyczajnie używane znaki *é*, *ó* stosuję przede wszystkim do tych gwar, w których się słyszy „prawdziwe” *é*, *ó*, tj. pośredniczące między *e* – *i*, *y*, *o* – *u*; lecz powtarzam też znaki *i* z takich źródeł, gdzie one tego brzmienia nie mają.
6. Krótkie spółgłoskowe *u* przed *o*, *u* wyrażam znakiem *ũ*, np. *ũobora*, *ũumiec* itp.
7. Na wymawianie *y* prawie jak *i* stosuję znak *yⁱ*, np. *syⁱn*, *młodyⁱ* itp.
8. Gdzie źródła wskazują wymawianie *ł* jako *ũ*, tam używam znaku *ł* np. *łapa*, *koło*, *nazywół* itp.
9. Kaszubskie *k*, *g* upodniebienie oddaję znakami *k^í*, *g^í*, np. *po^e wszistkemu*, *gafelki^e*, *gíbki*, *drogi* itp.
10. Rozdzielność w wymawianiu *rz* wyrażam znakiem *r:z*, np. *bar:zo*, *knár:z* itp.

Z tego dokumentu korzystał J. Łoś, który niestety nie przeredagował go i nie umieścił w ostatnim tomie SKarł, a – jak widać – były do tego podstawy. Mamy tu bowiem dość dokładne informacje na temat zastosowanej ortografii, które w połączeniu z innym rękopiśmiennym dokumentem – *Objaśnieniami do słownika gwarowego* (sygn. PAU KSG 3604/1899), doręczonym osobiście 6 III 1899 r. przez Karłowicza sekretarzowi Wydziału I AU, Józefowi Tretiakowi – mogłyby z powodzeniem stanowić zasady redakcyjne:

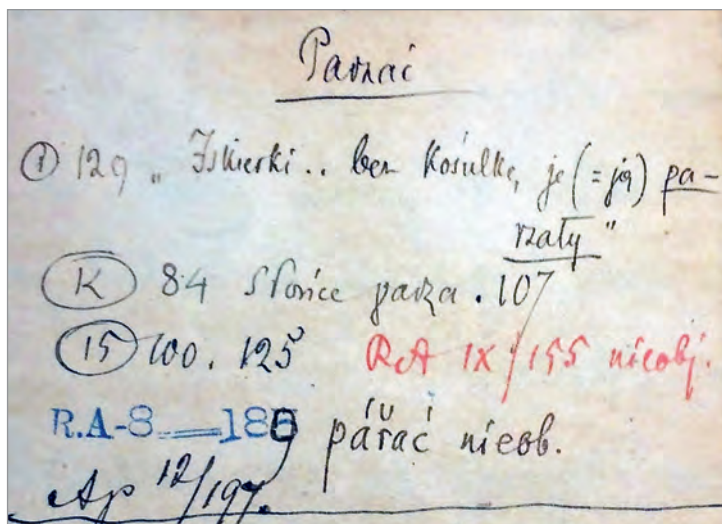
Do przesłanej próbki *Słownika gwar polskich* winienem następujące objaśnienia dołączyć.

Doprowadziłem obrobienie *Słownika* do połowy głoski *K* i mam kartki po to miejsce w takim stanie gotowości do druku, jak część głoski *G* przesłana poprzednio Akademii.

Dalszym ciągiem obrabiania zajmuję się nieprzerwanie i mam nadzieję, jeżeli tylko żyć będę, dojść do zupełnego ukończenia *Słownika* w ciągu lat 3–4.

Ażeby dać pojęcie, co w pracy mojej nazywam obrabianiem materiału, dołączam trzy kartki w naturze, wyjęte z 60-tysięcznego zasobu *Słownika*; widać na nich zapiski moje czynione podczas wyzyskiwania źródeł, pisane są one skrótami, których dokładne wyjaśnienie dołączam do testamentowego zapisu mojego (o którym niżej); tymczasem podaję tutaj te tylko wskazówki skrótów, które są potrzebne do zrozumienia trzech kartek. Obok kartki podaję obrobienie, czyli taki jej wygląd, jaki mieć winna po wypisaniu *in extenso* odpowiednich ustępów ze wskazanych źródeł. Zestawienie kartki z jej uzupełnieniem daje wyobrażenie o sposobie i mierze roboty, potrzebnej do ostatecznego ułożenia rękopisu.

Obrobienie, tj. uzupełnienie tej kartki

Objaśnienia skrótów:

① = Kolberg, *Sandomierskie*

Ⓚ = Konopka, *Pieśni ludu krak.*

⑮ = Kolberg, *Krakowskie II*

RA = Rozprawy Akademii wydziału filol.

Ap. = Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej

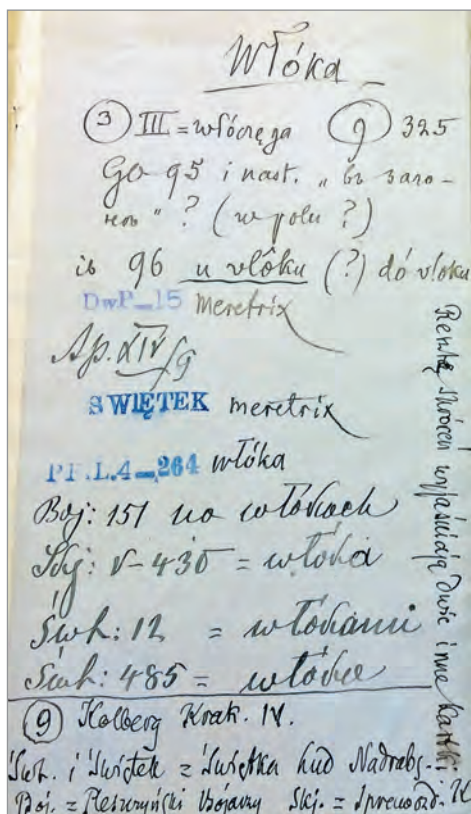
„Parzać = parzyć: „Iskierki na nią padały, Bez kościulke jom parzały”. Zb. II, 197, n° 102. Toż Sand. 129, n° 148, zwr. 5 i Pozn. II, 125, n° 247, zwr. 2. „Kaze (ekonom) iść do doma, Kiěj nas słońce parza” Kon. 84, n° 6. Toż Pozn. II, 100, n° 182, zwr. 15. „Nie parzaj rącek” Kon. 107, n° 6. „Párzać” Rozpr. VIII, 189; IX, 155”.

* * *

Porównując obrobienie wyrazu tego z notatką na kartce, widzimy:

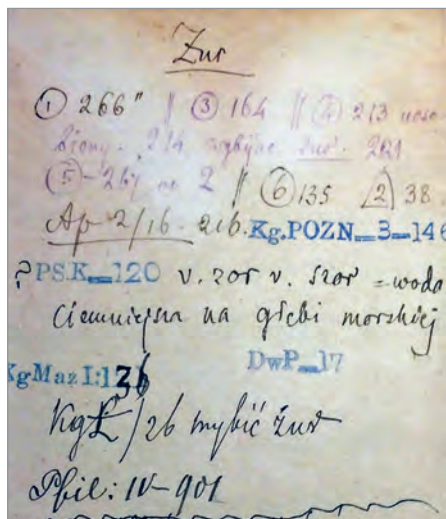
1. Że na tej ostatniej używałem nieraz ułatwionej pisowni (transkrypcji) polskiej, zamieniając znakiem zmiękczenia *i* miękczące (np. *ś, ć, dź* itp. zamiast *si, ci, dzi* przed samogłoskami), pisząc *č, š, ř* zamiast *cž, sž, rž, v* zamiast *w, h* zamiast *ch, đ* zamiast *dž, đ* zamiast *dž* itp.
2. Że podobne formą i treścią cytaty umieszczałem obok siebie.
Żeby rzecz bliżej wyjaśnić, podaję jeszcze dwa wyrazy na dwóch kartkach i obok nich ostateczne obrobienie. Zobaczmy tu, że:
3. Grupowałem znaczenia, gdy zachodziła tego potrzeba.
4. Starałem się uwydatnić brzmienie gwarowe, gdziekolwiek źródła je wskazywały.
5. Przytaczając źródło, podawałem nie tylko stronę, ale numer pieśni lub ustępu, zwrotki, paragrafu itd.
6. Gdzie opisy zwyczajów były obszerniejsze, tam podawałem tylko treść ich główną, malującą wyraz, a umieszczonym w nawiasach wyrazem *opis* zwracałem uwagę czytelnika na znajdowanie się dalszych szczegółów w źródle.
7. Opuszczałem notatki odnoszące się do innych kartek.

Obrobienie tj. wypełnienie tej kartki

„Włoka = brona drewniana” Pr. Fil. IV, 264. – „Włoka” = włóczęga (o człowieku) Kam. III. „Włoka m. a. Włóczykij, Powłoka = włóczęga, człowiek wałęsający się po świecie” Krak. IV, 325. Święt. 485. – „Włoka = dziewczyna publiczna” Spr. IV, 415. „Włoka = włóczęga, kobieta, prowadząca życie rozwiązłe” Święt. 721. „Włoka = dziewczyna złych obyczajów” Spr. V, 430. – „Włoki = pastwisko, wygon” „Széper był z ułwami na włokach” Hilf. 95. „We włokach” ib. „U włoku” ib., „do włoku” ib. 96.

Obrobienie tj. wypełnienie tej kartki

Objaśnienia skrótów:

- ① = Kolberg, *Sandomierskie*
 ③ = Kamiński, *Chłop polski*
 ④ = Kolberg, *Kujawy I*
 ⑤ = Kolberg, *Kujawy II*
 ⑥ = Kolberg, *Krakowskie I*
 ② = *Starodawne przysłowia dla ochronek*

Ap. = Zbiór wiadomości do antropologii

Kg. Pozn. = Kolberg, *Poznańskie*

PSK = Poblöcki, *Słownik kaszub[ski]*

Kg. Maz. = Kolberg, *Mazowsze*

DwP = Sprawozdania Komisji Językowej, odbitka słowniczka Dębowskiego [sic] z tomu IV

Kg. Ł. = Kolberg, *Łęczyckie*

P.fil. = „Prace Filologiczne”.

(odstęp)

„Żur = potrawa postna zrobiona z owsa, rodzaj barszczu” Sand. 266. „Żur = polewka z kwaśnicy i mąki owianej” Spr. IV, 314. „Żur z kwaszonej żytniej i owsianej mąki” Krak. I, 135. „Żur = barszcz z kwaszonej mąki żytniej” Zb. II, 216, n° 2. „Żur = oprócz zwykłej kwaskowatej zupy chlebnej, oznacza także pewien stopień gęstości jakiejś polewki, płynu” (?K) Pr. fil. IV, 901. Anegdota o „bób-żur” (bon jour) Kam. 164. Czy tu należy „Żur, Zor a. Szor = woda ciemniejsza na głębokim morzu, w przeciwieństwie do jaśniejszej przy brzegu” Pobl. 120. L. O.

– W wielki czwartek zwykle ‘wybijają żur’, tj. tłuką garnki napelnione popiołem, gnojem, błotem... (niby żurem) o drzwi i okna chałupy... (opis) Kuj. I, 214. „Chłopcy starają się nie przespać świtu (popielcowego), ażeby u dziewczyn, nie wyszłych w tym roku za mąż (u drzwi ich chat) ‘wybić żur’, tj. rozbić garnek, napelniony barszczem z mąki” Łęcz. 26. „W śródpociu ‘wybijają’ pospolicie a. ‘wypędzają’ żur, tłukąc garnki, skorupy” Zb. II, 16. „W wielki czwartek ‘niszczą żur’... tj. tłuką garnek od żuru... (opis) Kuj. II, 267. „W wielki piątek ‘wynoszą żur’ na granicę wsi... (opis) Pozn. III, 146. „‘Żur wynosili’ z kuchni... (opis) Maz. I, 136. „W wstępną środę zapuść brodę, a żurek staw na murek” Star. przysł. 36. „Chtóż się to tam na przypiecku krząta? – Wstępna środa Żurowi uprzęta; Wstępna środa następuje, pani matka żur gotuje, A pan ojciec siedzi w dziurze: – A witajże, mości Żurze!” Kuj. I, 213. „Żurem statki myjesz, boś żur na statki wylała” (w grze ‘w żonę i męża’) Kuj. I, 22, n° 5”.

Co do obecności nazw własnych w słownikach, które prymarnie nie służą do rejestrowania tego typu leksyki (czyli np. w planowanym *Słowniku AU*), Karłowicz przyjął w *Przyczynkach*... – podobnie jak w odniesieniu do prowincjonalizmów – stanowisko zachowawcze²⁸:

Pytanie, o ile imiona własne (istót urojonych, miejsc, herbów itd.) powinny należeć lub nie do wielkiego słownika, w kilku słowach roztrząsnąć się nie da. Co do mnie, nie jestem za stanowczym ich wyłączeniem i mniemam, że w pewnej mierze przyjęte być winny. Rozbiór tego pytania należeć by powinien do trzylecia redakcyjnego (Karłowicz 1876c: XVII).

Okazuje się, że takie podejście Karłowicza (nazwy własne „w pewnej mierze przyjęte być winny”) można dziś uznać za prekursorskie. Część toponimów ma bowiem określone konotacje kulturowe, polityczne lub historyczne, dlatego Wojciech Chlebda (1997, 1998, 2002), omawiając mentalną mapę Polaków, proponował włączenie do słowników ogólnej polszczyzny leksemów: *Azja, Europa, Poczdam, Norymberga, Jalta i Katyń*, dziś dodalibyśmy też *Smoleńsk*. W nowszych słownikach gwarowych (np. KąsSGO; KąsILG) antropimimy i toponimimy są już regularnie uwzględniane.

Ad 9. Nitsch nie miał racji, zarzucając w recenzji Karłowiczowi to, że nie przygotował wykazu skrótów, mylił się też, przypisując tę pracę w całości Łosiowi (Nitsch 1911/1958: 197, za Nitschem tak podają E. Koniusz (2001: 12, 33) i H. Karaś (2011: 95)). Jak się bowiem okazuje, Karłowicz zestawiał część skrótów do SKarł i dodatkowo załączył do kartoteki słownika gwarowego trzydziestosześciostronicowy *Klucz znaków i skróceń*, który dotyczy także SMP. Do obydwu dokumentów miał dostęp Łoś i z obydwu korzystał, choć tego nie ujawnił. Rękopiśmienny *Wykaz skrótów* był dołączony do *Przedmowy tymczasowej do „Słownika gwar polskich”* (sygn. PAU KSG 3599/1899), por.:

Skróceń używam następnych:

a. = albo

Ust. = ustnie dostarczony wyraz

List. = listownie dostarczony wyraz

Inne skrócenia wyrazów pospolitych nie potrzebują objaśnień.

²⁸ W *Arkuszu próbnym SW* (Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, Przyborowski 1895) pojawia się informacja o pominięciu antropimimów i toponimimów: „W naszym słowniku, od *B* do *Balanda* włącznie, zawiera się 570 wyrazów, chociaż opuszczamy imiona własne, mitologiczne i geograficzne, a także nazwy herbów itp. i w ogóle takie, które właściwie należą nie do słownika, lecz do encyklopedii lub do słowników specjalnych” (s. 5). Jednak, jak ujawnia dokładny ogląd SW, onimy są w tym słowniku w pewnym stopniu uwzględniane, zwłaszcza przezwiska, imiona ludzkie, diabelskie, zwierzęce i nazwy gwiazdozbiorów (Majdak 2008: 91–92).

Źródła:

- Aten. = „Ateneum”
 Bal. = Baliński, *Powieści ludu*
 Bar. = Barącz, *Bajki, Fraszki* itd.
 Bibl. War. = „Biblioteka Warszawska”
 Bisk. = Biskupski, *Die Sprache der brodnitzer Kaschuben*
 Cen. = Cenova, *Zarés do Grammatikj*
 Chełch. = Chełchowski, *Powieści [i opowiadania ludowe] z okolic Przasnysza*
 Cheł. = Kolberg, *Chełmskie*
 Ciesz. = Cieszyński, *Der polnischer Apotheker*
 Cinc. = Cinciała, *Przysłowia... w Cieszyńskiem*
 Cisz. = Ciszewski, *Krakowiacy*
 Choc. = Chociszewski, *Powieści i podania*
 Czark. = Dr Czarkowski, *Słowniczek gwarowy z Podlasia*
 Del. = D(elavaux), *Górale Beskidowi*
 Derd. = Derdowski, *O panu Czorlinscim*
 Derd. J. = Derdowski, *Jasiek z Knieji*
 Doman. = Rękopis gwarowy od Domaniewicz, w Łowickiem
 Dyg. = Dygasiński
 Fed. = Federowski, *Lud okolic Żarek...*
 Gliń. = Gliński, *Bajarz polski*
 Gluz. = Gluziński, *Włościanie polscy* (w Wójcickiego *Archiwum Dom[owym]*)
 Goszcz. = Goszczyński, *Dziennik podróży do Tatrów*
 Hemp. = *Słowniczek gwarowy z Lubelskiego, rękopis p. Hempla*
 Hilf. = Gilsferdingъ, *Ostatki Słavjanъ*
 Jastrz. = Szczęsnego Jastrzębowskiego, *Słowniczek gwary radomskiej*, rękopis
 Jaworze = Ustnie z Jaworza, na Szląsku
 Kal. = Kolberg, *Kaliskie*
 Kam. = Kamiński, *Chłop polski*
 Kętrz. = Kętrzyński, *O Mazurach*
 Kiel. = Kolberg, *Kieleckie*
 Klecz. = Kleczyński, *Melodie zakopańskie*
 Kon. = Konopka, *Pieśni ludu krak.*
 Koz. = Kozłowski, *Lud (czerski)*
 Krak. = Kolberg, *Krakowskie*
 Kolb. = Kolberg, *Pieśni ludu pols.*
 Kopern. = Izydora Kopernickiego glosy na *Słowniczku* w tomie III „Rozpraw Wydziału Filologicznego”
 Krasn. = Krasnowolski, *Język w ziemi chełmińskiej* (w *Albumie uczącej się młodzieży na cześć Kraszewskiego*)
 Kuj. = Kolberg, *Kujawy*
 L. = *Słownik Lindego*
 Lip. = Lipiński, *Piosnki ludu wielkopolskiego*
 Lub. = Kolberg, *Lubelskie*
 „Lud” = „Lud. Organ T[owarzystwa] Ludoznawczego we Lwowie”

- Łęcz. = Kolberg, *Łęczyckie*
J. Łoś = Jana Łosia rękopiśmienny *Słownik gwary sandomier.*
Łys. = Łyskowski, *Pieśni ludu w Prusach Zachodnich*
Maj. = E. Majewski, *Słownik nazwisk botan. i zool.*
Malin. = Luc. Malinowski, *Oppelnische Mundart* (patrz Opol.)
Matusiak Kw. = Matusiak, *Nasze kwiaty polne*
Mát. P. = Mátyás, *Podania i baśnie*
Mát. Szczep. = Mátyás, *Podania ze Szczepanowa*
Maz. = Kolberg, *Mazowsze*
Mrong. = Mrongowiusa, *Słowniki*
Nadm. = Nadmorski, *Kaszuby i Kociewie*
O. = *Słownik języka polskiego* wydany przez Orgelbranda
Oles. = Wacław z Oleska, *Pieśni ludu galicyjskiego*
Opol. = Luc. Malinowski, *Oppelnische Mundart*
Osip. = Osipowicz rękopiśmienny *Słownik gwary augustowskiej*
Parcz. = M(ela)ni Parczewskiej rękopiśm. *Słowniczek gwary kaliskiej*
Pauli = Pauli, *Pieśni ludu pol. w Galicji*
Pawł. = Pawłowicz, rękopisy gwaroznawcze z Galicji
Petr. = A. Petrow, rękopisy gwaroznawcze
Piątk. = I. Piątkowska, rękopiśm. *Słownik gwary sieradzkiej*
Pleszcz. = Pleszczyński, *Bojarzy międzyrzeccy*
Pobl. = Pobłocki, *Słownik kaszubski*
Połuj. = Połujański, *Wędrówki po gub. augustowskiej*
Pozn. = Kolberg, *Poznańskie*
Pr. Fil. = „Prace Filologiczne”
Prac. = J. Prackiego rękop. *Słownik wyrazów leśniczych i in.*
Przem. = Kolberg, *Przemyskie*
Przyj. ludu = „Przyjaciół ludu” (dawny)
Rad. = Kolberg, *Radomskie*
Ram. = Ramułt, *Słownik języka pomorskiego*
Roczn. = „Rocznik Towarzystwa Nauk. Krakowskiego”, t. XLI
Rog. = Roger, *Pieśni ludu pol. w Górnym Szląsku*
Rozp. = „Rozprawy wydziału filologicznego Akademii Krak”
Rud. = Polaczek, *Wieś Rudawa*
Ryk. = Rykaczewski, *Słownik języka polskiego*
Sab. = A. Stopka, *Sabała*
Sand. = Kolberg, *Sandomierskie*
Siark. = Siarkowski, materiały rękopiśm. z Kieleckiego
Siem. = Siemieński, *Podania i legendy*
Sien. = Sieniawski, *Biskupstwo warmińskie*
Skrz. = Skrzyńska, *Kobieta w pieśni ludowej*
Stęcz. = Stęczyński, *Tatry*
Spr. = „Sprawozdania Komisji Językowej”
Star. przysł. = *Starodawne przysłowia dla ochrony*
Święt. = Świętek, *Lud nadrabski* i słowniczek rękop.

Tyg. ilustr. = „Tygodnik ilustrowany”

Udz. = Sew. Udziela, słowniczek rękop. od Gorlic i Grybowa

Wal. = Walicki, *Błędy nasze w mowie i piśmie*

Was. = Wasilewski, *Jagodne*

Wisła = „Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny”

Wit. = Witwicki, *O Huculach*

Wójc. = Wójcicki, *Pieśni ludu Białochorwatów*

Wójc. Klech. = Wójcicki, *Klechdy*

Wrześ. = Wrześniowski, *Spis wyrazów podhalskich*

Wrześ. dod. = Wrześniowski, dodatek rękopiśmienny do *Spisu wyrazów*

Wrześ. T. = Wrześniowski, *Tatry i Podhale*

Zaw. = Zawiliński, *Z powieści i pieśni górali beskidowych*

Zb. = „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”

Zejsz. = Zejszner, *Pieśni Podhalan*

Zmor. = Zmorski, *Podania i baśni ludu w Mazowszu*.

Porównanie tego wykazu z umieszczonym w SKarł (VI: 457–470) przekonuje, że J. Łoś, po pierwsze, dodał listę artykułów z „Prac Filologicznych”, „Rozpraw i Sprawozdań z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności”, „Sprawozdań Komisji Językowej Akademii Umiejętności”, „Wisły” i „Zbioru Wiadomości do Antropologii Krajowej”, po drugie, uzupełnił listę o nowe pozycje (m.in.: *Archiv* = „Archiv für slavische Philologie”, *Beld* = *Beldonek* przez Adolfa Dygasińskiego, Warszawa 1888, *Berw* = Berwiński: *Powieści wielkopolskie*. W[e] Wrocławiu 1840, *Cer* = Cerchy S. *Słowniczek gwary od Łopuszny* (rękopis)) i, po trzecie, w kilku miejscach uściślił tytuły cytowanych źródeł:

Lp.	<i>Przedmowa tymczasowa do Słownika gwar polskich (sygn. PAU KSG 3599/1899)</i>	<i>Wykaz skrótów w SKarł (VI: 457–470)</i>
1.	Czark. = Dr Czarkowski, <i>Słowniczek gwarowy z Podlasia</i> .	Czark. = Dr Czarkowski, <i>Słowniczek gwarowy od Drohiczyzna</i> (rękopis).
2.	Dyg. = Dygasiński.	Dyg. Rękop. = Dygasiński, <i>Słowniczek gwarowy od Szkalmierza</i> (rękopis).
3.	Hemp. = <i>Słowniczek gwarowy z Lubelskiego, rękopis p. Hempla</i> .	Hemp. = <i>Słowniczek gwary od Janowa Lubelskiego</i> (rękopis).
4.	Koz. = Kozłowski, <i>Lud (czerski)</i> .	Koz. = Kozłowski, <i>Pieśni, podania, baśni, zwyczaje i przesady ludu z Mazowsza czerskiego</i> , Warszawa 1867.
5.	Kopern. = Izydora Kopernickiego glosy na <i>Słowniczku</i> w tomie III „Rozpraw Wydziału Filologicznego”.	Kopern. = Kopernicki, <i>Słowniczek gwary góralskiej</i> (rękopis).

6. Krasn. = Krasnowolski, <i>Język w ziemi chełmińskiej</i> (w <i>Albumie uczącej się młodzieży na cześć Kraszewskiego</i>). 7. J. Łoś = Jana Łosia rękopiśmienny <i>Słownik gwary sandomier.</i> 8. Maj. = E. Majewski, <i>Słownik nazwisk botan. i zoolo.</i> 9. Mrong. = Mrongowiusa, <i>Słowniki</i>. 10. Opol. = Luc. Malinowski, <i>Oppelnische Mundart</i>. 11. Pawł. = Pawłowicz, rękopisy gwaroznawcze z Galicji. 12. Petr. = A. Petrow, rękopisy gwaroznawcze. 13. Prac. = J. Prackiego rękop. <i>Słownik wyrazów leśniczych i in.</i> 14. Siark. = Siarkowski materiały rękopiśm. z Kieleckiego. 15. Udz. = Sew. Udziela, słowniczek rękop. od Gorlic i Grybowa.	Krasn. = Krasnowolski, <i>Język ludowy polski w ziemi chełmińskiej</i>, <i>Album uczącej się młodzieży polskiej, poświęcone J.I. Kraszewskiemu</i>, Lwów 1879, s. 285–312. J. Łoś = <i>Słowniczek gwary opoczyńskiej</i> (niektóre wyrazy z <i>Opatowskiego</i>) zebrany w r. 1885 (rękopis). Maj. = Majewski E., <i>Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich</i>. Mrong. = Mrongovius, <i>Słownik niemiecko-polski i polsko-niemiecki</i>. Opol. = Lucyan Malinowski, <i>Beiträge zur slavischen dialectologie. I. Ueber die Oppelnsche Mundart</i>, Leipzig 1873. Pawł. = Pawłowicz B., <i>Słowniczek gwary od Tarnowa</i> (rękopis). Petr. = Petrow A., <i>Słowniczek gwary Polaków litewskich</i> (rękopis). Prac. = Pracki, <i>Słowniczek gwary rybackiej z różnych okolic</i> (rękopis). Siark. = Siarkowski W., <i>Słowniczek gwary Kieleckiej</i> (rękopis). Udz. = Udziela S., <i>Słowniczek gwary od Ropczyc</i> (rękopis).

J. Łoś nie uniknął jednak kilku pomyłek. Całkiem opuścił jedną pozycję wykazaną przez J. Karłowicza: *Ryk.* = Rykaczewski, *Słownik języka polskiego*²⁹. Przy skrócie *Świąt.* = „Świątek, *Lud nadrabski* i słowniczek rękop.” nie podał informacji o słowniczku rękopiśmiennym. Dodał pozycję *Mil.*: = Milewska, *Słowniczek gwary wielkopolskiej* (rękopis), która – jak wykazała H. Karaś (2011: 95, 2012b: 13) – w rzeczywistości dotyczy gwar okolic Ciechanowa na Mazowszu.

Choćby tych kilka przykładów przekonuje, że wkład J. Łosia do SKarł nie był tak dobry, jak twierdził w recenzji K. Nitsch.

* * *

²⁹ Chodzi tu o *Słownik języka polskiego podług Lindego i innych nowszych źródeł*, wypracowany przez E. Rykaczewskiego, t. 1–2, Berlin 1866.

Informacje umieszczone w tym rozdziale mogą być traktowane jako zarys historii polskiej dialektologii i leksykografii w XIX w. Odtworzono tu naukowy klimat, jaki panował w Akademii Umiejętności. Dzięki temu widać, że wielkie projekty leksykograficzne realizowane w Krakowie (SGP PAN, SSStp) wyrosły z jednego źródła, z pomysłu, którego rozmach zdumiewa i dziś. Przygotowanie słownika rejestrującego wszystkie polskie słowa od najdawniejszych poświadczeń do współczesności, z różnych (w domyśle – ze wszystkich) odmian polszczyzny wydaje się zadaniem niemożliwym, nawet obecnie, gdy dysponujemy narzędziami znacznie to ułatwiającymi. A jednak w XIX w. bardziej niż czystym zyskiem (kalkulacją tego, co się opłaca lub czego się nie opłaca wydawać) kierowano się ideami. Tylko taka motywacja mogła przynieść tak piękne efekty jak SW, SKarł i SWOKarł, czyli „trzy piramidy” polskiego językoznawstwa.

„PIERWSZE NARODZINY” ETNOLINGWISTYKI – SŁOWNIK MITOLOGII POLSKIEJ JANA KARŁOWICZA

Nieraz też ubolewał [Karłowicz] nad tym, że zbierane w ciągu blisko 40-stu lat materiały i notatki [do mitologii polskiej] pozostaną niezużytkowane, co sprawdziło się z niesłychaną stratą dla nauki.

(Łopaciński 1904a: 196)

1. Inspiracje – od Zoriana Dołęgi-Chodakowskiego do Edwarda Burnetta Tylora

Przełom w naukowej działalności Jana Karłowicza polegający na porzuceniu badań z zakresu historii dziejów i zwróceniu się ku ludoznawstwu i językoznawstwu nastąpił w 1868 r. W Podzittwie, z dala od bibliotek i archiwów, naukowe zajmowanie się dziejami Polski było właściwie niemożliwe, co innego ludoznawstwo i językoznawstwo (zwłaszcza dialektologia), do których materiał można było w miarę łatwo zdobyć na miejscu. Ponadto wykształcenie Karłowicza w zakresie językoznawstwa zdobyte na uniwersytetach w Moskwie i Heidelbergu sprawiło, że w tej dziedzinie czuł się pewnie. W „Bibliotece Warszawskiej” opublikował w 1868 r. krótki, sprawozdawczy artykuł pt. *Językoznawstwo w Polsce* (Karłowicz 1868), w którym, wchodząc w swego rodzaju polemikę z Augustem Schleicherem, przybliżył osiągnięcia polskiej lingwistyki. Rok wcześniej A. Schleicher w czasopiśmie „Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung auf dem Gebiete der arischen, celtischen und slawischen Sprachen” stwierdził, że polszczyzna dysponuje jedynie dwoma opracowaniami językoznawczymi, inspirowanymi rozwojem niemieckiej nauki. Karłowicz uzupełnił to zestawienie o sześć tytułów. Z kolei jeśli idzie o ludoznawstwo, szybko zapoznał się z polskimi i obcojęzycznymi opracowaniami z zakresu tej dyscypliny i w 1868 r. sam rozpoczął badania, gromadząc litewskie baśnie ludowe, a dwa lata później napisał wspomniany już *Poradnik dla zbierających rzeczy ludowe* (Karłowicz 1871).

Jak podaje Hieronim Łopaciński (1904a: 193), w 1868 r. Karłowicz czytał (wskazują na to jego notatki) prace Adalberta Kuhna i Aleksandra N. Afanasjewa. Książka pierwszego z badaczy, *Die Herabkunft des Feuers und des Göttertranks* (Kuhn 1859), stanowiła wykładnię mitologii porównawczej. A. Kuhn zestawiał tu bowiem mitologię germańską (opierając się na pracy Jacoba Grimma¹ (1835)) z *Rygwedą* (według niego najstarszym świadectwem pramitologii), aby ustalić, co jest dziedzictwem indoeuropejskim (czy też indogermańskim – używając niemieckiej terminologii). Metodę zaproponowaną przez Kuhna można z jednej strony nazwać filologiczną, doszukiwał się on bowiem podobieństwa nazw bóstw w języku greckim i w sanskrycie, co według niego miałyby świadczyć o pochodzeniu mitologii greckiej z Indii, a z drugiej – meteorologiczną, gdyż objaśniał mity jako pogłos obserwacji chmur, burz i piorunów. Folkloru słowiańskiego dotyczyło z kolei dzieło A.N. Afanasjewa *Поэтические воззрения славян на природу* (Afanas'ev 1865–1869). Wyłożona tu porównawcza mitologia słowiańska została ujęta w koncepcji solarnej, w czym widać bezpośrednie inspiracje poglądami Maxa Müllera (1856, 1860), który wiele wątków mitologicznych sprowadzał do słońca, jutrzeńki i księżyca oraz opozycji zimy i lata.

Czy Karłowicz znał prace Müllera z bezpośredniej lektury, czy też dzięki Afanasjewowi, to jest już mniej istotne, ważne, że jego rozprawy z zakresu mitologii porównawczej – *Żyd wieczny tułacz* (1873), *Piękna Meluzyna i królewna Wanda* (1876b)², *Podanie*³ o *Walterze z Tyńca* (1881) oraz *Podanie o Madeju*⁴ (1888–1891b) – nie były metodologicznie opóźnione. Zastosował w nich zarówno metodę solarną Müllera, jak i filologiczno-meteorologiczną Kuhna:

Dziś już prawie z pewnością dowiedziono, że wyobrażenia pierwotnych ludów wzięła te postaci i walki ze zjawisk przyrody⁵; dobroczynne ulewy wiosny i zgubne

¹ Jacobowi Grimmowi zawdzięczamy wprowadzenie do badań nad mitami metody porównawczej, która odpowiadała nurtowi językoznawstwa historyczno-porównawczego zapoczątkowanego przez Franza Boppa. Grimm zakładał, że mity poszczególnych narodów wywodzą się ze wspólnego źródła, podobnie jak języki indoeuropejskie rozwinęły się z praindoeuropejskiego. Uważano, że tylko poprzez badania porównawcze mitów i języków jest możliwie dotarcie do pramitologii i prajęzyka.

² Karłowicz opublikował też skróconą, francuskojęzyczną wersję tego artykułu (Karłowicz 1876a).

³ Termin *podanie* w tytułach prac Karłowicza miał inne znaczenie niż we współczesnej folklorystyce (SFP: 319–320), obejmował bowiem zarówno podanie, jak i bajkę oraz legendę (Kapełuś 1982a: 228).

⁴ Ten właśnie artykuł miał rozpocząć serię studiów porównawczych nad polskimi podaniami. Okazało się jednak, że kolejne części – *Brzoza Gryżyńska* (Karłowicz 1888–1891a), *Szwedzi, Tatarzy i Turcy* (Karłowicz 1895 – zaledwie ankieta) – nie dorównały wnikliwością, nowatorstwem i trafnością analizy pracy o Madejowym łożu (Kapełuś 1982a: 243).

⁵ Taki sposób objaśniania mitów podzielał także Oskar Kolberg. Dał temu wyraz w liście do Jana Karłowicza z 10 XII 1879 r.: „Mówiąc o Wandzie, nie wspominałeś Pan przy nazwach

posuchy letnie, chmury i pioruny, coroczna walka zimy z latem, zwycięstwo, czyli jak my mitycznie mówimy „przesilenie” słońca i ciepła, tryumf jego nad złowrogą czarną chmurą, grożącą mu pożarciem – wszystko to, przełamując się przez pryzmat dziecinnej duszy człowieka pierwotnego, który uosabiał na wzór siebie cały świat zjawiskowy, wywoływało niezliczone wątki do bają, które z czasem płacząc się i krzyżując, wytworzyły mnóstwo podań. Lecz o ich zjawiskowym i żywiołowym początku pierwotne ludy stopniowo zapominały, biorąc złudzenie własnej wyobraźni i mowy za rzeczywiste dzieje ludzi sobie podobnych. Dziś już tylko drogą porównań, domniemywań, odtwarzań i rozumowania dochodzimy, i to nie zawsze i nie z równą pewnością, do odkrycia źródeł mitów (Karłowicz 1876b: 165).

Fenomena astronomiczne, meteorologiczne, biologiczne i w ogóle wszelkie ruchy świata zewnętrznego odbiły się w świadomości człowieka pierwotnego całym szeregiem fantazmatów, w których zjawiska zewnętrzne, przełamane przez pryzmat mało rozwiniętego rozumu, wystąpiły jako nowy świat, stworzony na obraz i podobieństwo ludzkie (Karłowicz 1881: 229).

Późniejszy redaktor „Wisły” był jednak od razu nieco bardziej ostrożny niż Müller i Kuhn. Referując różne podejścia do mitologii przy okazji omawiania legendy o Żydzie Wiecznym Tułacz, stwierdził:

Odnosząc przeto legendę naszą aż do tej rodzimej fazy twórczości, może byśmy mogli w wiecznej pielgrzymce Tułacza żydowskiego dopatrzeć [się] zamglonego obrazu wiecznie wędrującego słońca, a w idei kary, dośledzić zimowe jego ponizienie i bezsilność... lecz nie chcemy zapuszczać się za daleko: wolimy nauce naszej zostawić czas na gruntowniejsze udowodnienie jej śmiałych twierdzeń, a czytelnikowi dać odpoczynek po trudnej dlań może wędrówce po nieznanych manowcach (Karłowicz 1873: 228).

Z kolei w *Pięknej Meluzynie*... Karłowicz – choć nawiązywał do prac Müllera i Kuhna – zaznaczył prymat koncepcji antropologiczno-psychologiczno-ewolucyjnej Edwarda Burnetta Tylora:

Znaczna część badaczy idzie za Kuhnem i Schwar[t]zem i woli w tych figurach widzieć uosobienie chmur, deszczu, burz, gromu; inni wreszcie, jak Schultze i Tylor, upatrując początek wierzeń w fetyszyzmie, czyli czci materii, wywodzą wodne

wody o nazwie litewskiej wody = wanda. Krok także nader ważną musiał odgrywać rolę w starożytności, stąd być może, że pochodzi odeń także nazwa Olbrzymich Gór Krko-noszy, a może i Kr-pat (lud miejscami nazywa te góry, osobliwie Tatry – Krępak). Mimowolnie nasuwa się przy Kroku nazwa indyjskiego Kriszny, jak przy Wandzie nazwa Gangi – nimfy Gangesu. Mówiąc to, nie myślę wcale porównywać, a tym mniej identyfikować tych mitów z sobą” (Kolberg 1966: 189). Odwołania do mitologii indyjskiej wskazują, że także Kolberg był czytelnikiem *Deutsche Mythologie* (Grimm 1835).

bóstwa z pierwotnego kultu źródeł, rzek i mórz, którym z czasem przypisano osobowość, to jest duszę na kształt ludzkiej ze wszystkimi jej władzami, a potem idąc dalej drogą animizmu, czyli uosabiania sił i zjawisk przyrody, nadano im ludzką postać i duszę wyższą na wzór ludzkiej, bo nieśmiertelną. Takie zapatrywania się na początek duchów wodnych i w ogóle wszystkich wierzeń pogańskich, znakomicie rozwinął Tylor w swym ostatnim dziele [*Primitive Culture*] i zdaje mi się, że w teorii mitologicznej stanął tu wyżej od swych poprzedników (Karłowicz 1876b: 165–166).

W połowie lat 70. XIX w. był już Karłowicz po lekturze⁶ i pod wielkim wrażeniem książki E.B. Tylora *Primitive Culture*, która została przetłumaczona na polski (z trzeciego angielskiego wydania) ćwierć wieku później przez Zofię Antoninę Kowerską⁷. Rozbudowane, komentujące przypisy do *Cywilizacji pierwotnej* (Tylor 1871/1896, 1871/1898) oraz wstęp do I tomu i zamieszczony w nim *Szkic biograficzny E. Tylora*⁸ zostały przygotowane przez Karłowicza. Polski tytuł tej książki może nieco zaskakiwać, gdyż zamiast *kultury* mamy tu *cywilizację*⁹. Wynika to jednak z jednej strony z tego, że w XIX w. *kultura* była przede wszystkim terminem agrarnym (w SWil (I: 564) i SW (II: 628–629) wyraz ten ma dwa znaczenia, pierwsze dotyczy rolnictwa, drugie socjologii, etnografii i historii), a z drugiej była traktowana jako synonim *cywilizacji*, tak też została ujęta w pierwszym rozdziale:

Kultura, czyli cywilizacja w najszerszym znaczeniu etnograficznym, jest to pojęcie obejmujące wiedzę, wierzenia, sztukę, moralność, prawo, obyczaje i inne zdolności i przyzwyczajenia, zdobyte przez człowieka jako członka społeczeństwa (Tylor 1871/1896: 16).

Zapoznanie się z pracami Tylora (dziesięć lat po *Primitive Culture* wyszła *Anthropology* (Tylor 1881/1889), którą na polski przełożyła Aleksandra Bąkow-

⁶ W 1873 r. ukazało się w Lipsku niemieckojęzyczne tłumaczenie *Primitive Culture* (Tylor 1871/1896, 1871/1898). Jeśli więc nie z angielskiego oryginału, to z niemieckiego tłumaczenia Karłowicz zapoznał się z zawartością tej książki.

⁷ Krzywdzące w niniejszej książce byłoby potraktowanie Zofii Antoniny Kowerskiej jedynie jako tłumaczki Tylora. Zajmowała się ona także przekładem z niemieckiego. W „Bibliotece Wisły” (t. XIV i XV) wyszły spolszczone przez nią bajki braci Grimmów (Grimm, Grimm 1896a, 1896b). Ponadto na łamach „Wisły” przybliżała zawartość kolejnych numerów „Mélusine” i „Folk-Lore Journal”.

⁸ Szkic ten – jak informuje przypis – został „ułożony według własnoręcznych notat, nadesłanych mnie [J. Karłowiczowi] przez E. Tylora w lutym r. 1896” (Tylor 1871/1896: 7). Wspomniana korespondencja jest jednym z dowodów pełnoprawnego uczestnictwa Karłowicza w europejskiej nauce.

⁹ Dokładniej o tym, jak *kultura* i *cywilizacja* były rozumiane przez etnologów i antropologów kultury, czytaj w przywoływanej już książce Zbigniewa Jasiewicza (2011: 162–164).

ską) spowodowało zmianę orientacji w naukowej postawie Karłowicza: porzucenie ujęcia solarnego i filologiczno-meteorologicznego i przystąpienie do szkoły antropologiczno-psychologiczno-ewolucyjnej w opisie mitów oraz przejście dwóch koncepcji – animizmu i przeżytków (ostatni z terminów jest odpowiednikiem angielskiego *survivals* i francuskiego *survivanees*). Obydwie były powiązane z ewolucjonizmem w naukach społecznych.

W trzecim rozdziale I tomu *Cywilizacji pierwotnej* pod tytułem *Przeżytek w cywilizacji* podał Tylor różne przykłady zachowań kulturowych, które wywodzą się z dawnych czasów. Co ciekawe, część z nich jest znana także w polskiej kulturze. Przyjmuje się np., że w maju nie powinno się wyprawiać wesel, bowiem – jak głośną frazemy – *w maju ślub, szybki grób* oraz *ślub majowy, grób gotowy*. Mniej drastyczne objaśnienie precyzuje, że ślub należy brać w miesiącu, w którego nazwie jest litera *r*. W Anglii również uznaje się maj za miesiąc nieszczęśliwy dla nowożeńców. Według Tylora tego typu ograniczenie pochodzi ze starożytnego Rzymu, Owidiusz bowiem podawał, że na pierwszą połowę maja przypadają Lemuralia, czyli obchody żałobne. O roli przeżytków w kulturze ujętych jako przejaw ewolucjonizmu Tylor wypowiedział się następująco:

Jeżeli z biegiem czasu stan danego narodu przeobraził się całkowicie, to znajdzie się wiele rzeczy, które najwidoczniej przeszły do nowego stanu istnienia, ale nie zostały w nim wytworzone. Opierając się na tych przeżytkach, można twierdzić, że cywilizacja narodu, wśród którego istnieją, musi pochodzić od wcześniejszego stanu, w którym należy szukać właściwego znaczenia i źródła tych rzeczy. Z tego powodu trzeba poczynić zbiory faktów takich, uważając je za kopalnię wiedzy historycznej (Tylor 1871/1896: 71).

Animizmowi Tylor poświęcił ostatni rozdział I tomu *Cywilizacji pierwotnej* i niemal cały II tom tej książki. Religia została tu określona jako wiara w duchy, którą przejawia każdy, nawet najbardziej prymitywny lud (ibid.: 349), z kolei nauka o duchach to animizm (s. 350). Animizm dzieli się na dwa odłamy, jeden dotyczy duchów ludzi zmarłych, a drugi duchów zwierząt, roślin oraz innych przedmiotów i zjawisk natury (s. 351). Początków religii dopatrywał się Tylor w analizie snów oraz doświadczeniu śmierci. Sny mogły bowiem dać ludziom przekonanie, że duch to niematerialny sobowtór człowieka, objawiający się w marzeniach sennych, obecny w ciele (opuszczający je podczas snu, kojarzony z oddychaniem, stąd np. powiązanie polskich wyrazów *duch* i *dech*), ale nie związany z nim na zawsze, trwający również po śmierci ciała. Druga grupa duchów to duchy przedmiotów, które mogą sprzyjać lub szkodzić człowiekowi. Z tej wielości bytów niematerialnych typowej dla animizmu (najprwotniejszej formy religii) wywodzi się politeizm. Kolejnym etapem rozwoju jest monoteizm, jednak według Tylora religia jako taka to przeżytek (w swoich pierwocinach animizm jest pomyłką,

wyrasta bowiem z nienaukowych obserwacji, a to przeczy myśleniu logicznemu (Tylor 1871/1898: 256–268)), dlatego docelowo ludzkość, doskonaląc się, ograniczy jej występowanie na rzecz racjonalności. Nie ma tu jednak mowy o ateizmie.

Teoria antropologiczno-psychologiczno-ewolucyjna w analizie mitów, którą reprezentowali Tylor i jego uczeń Andrew Lang¹⁰, została zainspirowana przez nurt mitologii porównawczej. W wyniku zestawiania mitów ludów, które nie mogły się ze sobą kontaktować (np. Hindusów i Indian peruwiańskich), Tylor doszedł do wniosku, że oczywiste podobieństwa nie są wynikiem oddziaływania ani nawet pochodzenia z jednego źródła, lecz dowodzą uniwersalności ludzkiego myślenia, wspólnoty psychologicznej (co później rozwinął inny przedstawiciel angielskiej szkoły antropologicznej James George Frazer w *Złotej gałęzi* (1890/1962)). Mitologia odzwierciedla więc psychikę człowieka pierwotnego i jako przeżytek trwa do dziś. W *Researches into the Early History of Mankind and the Development of Civilisation* (Tylor 1865) wprost jest mowa o tym, że zdolność tworzenia mitów jest uniwersalna dla wszystkich ras i ludów. W I tomie *Cywilizacji pierwotnej* Tylor (1871/1896) wskazał, że na początkowy etap rozwoju mitologii składają się mity przyrodnicze (oparte na obserwacji natury, słońca, księżyca, burz, piorunów itd. – widać tu zbieżność z poglądami A. Kuhna i M. Müllera) (s. 266–304), a dopiero po nich mogą powstać – jako efekt ewolucjonizmu – mity bardziej złożone, wyjaśniające tajemnicę wszechświata, a także odwołujące się do historii (s. 305–342). A. Lang (1887) postulował badanie jedynie mitów najpierwotniejszych, uważał bowiem, że na późniejszych etapach rozwoju mitologii jest już zbyt dużo naleciałości, których nie sposób poprawnie zinterpretować.

W 1888 r. Karłowicz wystąpił z krytyką Müllera. W artykule *Dowód, jako Maks Müller nigdy nie istniał* (Karłowicz 1888c) przetłumaczył z angielskiego satyryczny tekst studentów wydany w Dublinie w 1870 r. pt. *Oksfordzki mit słoneczny, przyczynek do mitologii porównawczej, ofiarowany (bez pozwolenia) panu Coxowi*¹¹. Krytyka była tu ujęta w formę dowcipu.

Wszystko, co w zakresie badań mitologicznych robiono przed Tylorem i Langiem, traktował Karłowicz jako działania chybione, błędne. W liście do Vatroslava Jagicia z 7 II 1895 r. wprost pisał o potrzebie „wyleczenia się [Jana Máchala] gruntownego ze Schwarco-Max + Müllero-Afanasjewszczyzny”¹² (Dzendzelivskij 1997: 336). Widać więc, że w jednym rzędzie zestawiał: Wilhelma Schwartza

¹⁰ Trzy prace Andrew Langa z zakresu mitologii: 1) *La Mythologie*, traduit de l'anglais par L. Parmentier, avec une préface par Ch. Michel et des additions de l'auteur, Paris 1886; 2) *Custom and Myth*, wyd. 2, London 1885; 3) *Myth, Ritual and Religion*, London 1887, omówił Karłowicz w II tomie „Wisły” (Karłowicz 1888a), czyli wtedy, gdy objął redakcję tego czasopisma.

¹¹ Czasem podaje się, że autorem tej humoreski był A. Lang.

¹² Mamy tu aluzję do książki Jana Máchala *Nákres slovanského bájeslovi*, Praha 1891.

(współpracownika A. Kuhna), M. Müllera i A.N. Afanasjewa. Ostatniego z wymienionych skrytykował także w artykule *Mitologia i filozofia* (Karłowicz 1899) za chaos, jaki panuje w układzie pracy *Поэтические воззрения славян на природу* (Afanas'ev 1865–1869). Inne dokonania rosyjskiej szkoły mitologicznej¹³ zbył Karłowicz milczeniem. Nie ma o niej nawet wzmianki w *Najnowszych kierunkach badań mitologicznych (podług J. Krála)* (Karłowicz 1901) oraz w *Kluczu znaków i skrótów*, który precyzuje, co było podstawą materiałowo-teoretyczną SMP i SML. Odpowiada za to fascynacja osiągnięciami nauki niemieckiej i angielskiej w zakresie antropologii kulturowej, której w drugiej połowie XIX w. ulegali właściwie wszyscy fachowo zajmujący się kulturą (Kapełus 1982a: 228).

Okazuje się jednak, że na przełomie lat 80. i 90. XIX w. Karłowicz przestał szczegółowo śledzić rozwój europejskiej folklorystyki i badań nad mitami. Co było tego przyczyną? Po pierwsze, wtedy (dokładniej od 1887 r.) mieszkał już w Warszawie, do której nowości naukowe docierały z pewnym opóźnieniem. A po drugie, pochłonęły go prace nad „trzema piramidami”. W konsekwencji tego nie wziął udziału w kongresie Folk-Lore Society w Londynie w 1891 r., choć był zaproszony, nie odnotował też w „Wiśle” książki Williama A. Cloustona (1887), co pozwala wnioskować, że nie zapoznał się z jej treścią (Kapełus 1982a: 254–255).

W *Poradniku...* (1871: 5) jest mowa o nowszym sposobie ujęcia mitologii, tym samym Karłowicz zdystansował się od tego, co pod nazwą „mitologii sławiańskiej”¹⁴ powstało przed nim w polskiej nauce. Chodzi tu o artykuł Marii Czarnowskiej *Zabytki mitologii sławiańskiej [!] w zwyczajach wiejskiego ludu na Białej Rusi dochowywane* (1817) i rozprawę Z. Dołęgi-Chodakowskiego *O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem* (1818).

Obydwie prace łączy nakierowanie na tereny kresowe (Czarnowska zebrała materiał w powiecie czerykowskim guberni mohylewskiej, czyli na Białorusi, a Dołęgę-Chodakowskiego fascynowała przede wszystkim Ukraina, ale też miał on dokonania w zakresie badania białoruskiej kultury ludowej) i skupienie się na tym, co stanowi świadectwo wierzeń przedchrześcijańskich. Jedno i drugie zresztą zazębiało się, uważa się bowiem, że prawosławie mniej zacierało ślady wierzeń sławiańskich niż katolicyzm.

Prace różni jednak zdecydowanie siła recepcji. O artykule Czarnowskiej wiedzą właściwie tylko ci, których interesuje historia polskiej etnografii, a rozprawa Dołęgi-Chodakowskiego weszła do kanonu polskiej literatury humanistycznej –

¹³ O przedstawicielach tej szkoły i ich pracach wiele napisał Andriej L. Toporkow (np. Toporkov 1997).

¹⁴ Polski romantyzm toczył spór o to *a* w nazwie, etnonim *Słowianin* wyprowadzano od słowa (i taka etymologia jest do dziś najczęściej podawana), a *Sławianin* od *slawy*. Nieco bardziej nobilitująca według romantyków była to druga forma (Janion 2006: 25–26).

znają ją nie tylko etnografowie (przegląd odwołań do działalności autora *O Sławiańszczyźnie...* na polu etnografii polskiej, ukraińskiej i białoruskiej znajdziemy w książce Z. Jasiewicza (2011: 40–46, 56–66)), lecz także literaturoznawcy (Maślanka 1965; Janion 2006: 49–64).

Czarnowska omówiła trzy obrzędy (kupałę w wigilię św. Jana, radawnicę¹⁵ i rusałki w drugi dzień Zielonych Świątek) oraz postać leśnego ducha Dobrochczego. Z kolei Dołęga-Chodakowski (1818) wprost wyraził przekonanie, że:

Czas przyszły wyjaśni tę prawdę, że **od wczesnego polania nas wodą zaczęły się zmywać wszystkie cechy nas znamionujące, osłabiał w wielu naszych stronach duch niepodległy i kształcąc się na wzór obcy, staliśmy się na koniec sobie samym cudzymi** (s. 4).

Trzeba pójść i zniżyć się pod strzechę wieśniaka w różnych odległych stronach, trzeba śpieszyć się na jego uczty, zabawy i różne stare przygody. Tam w dymie wznoszącym się nad głowami snują się jeszcze stare obrzędy, nucą się dawne śpiewy i wśród płasów prostoty odzywają się imiona bogów zapomnianych (s. 14).

Nowatorstwo podejścia Karłowicza do mitologii polegało z jednej strony na przyjęciu odpowiedniej metody opisu (najpierw solarnej i filologiczno-meteorologicznej, później – antropologiczno-psychologiczno-ewolucyjnej), a z drugiej – posługując się zgrabną metaforą Ludwika Stommy (1986: 204) – na wejściu do kościoła. Znamienny jest sposób, w jaki Karłowicz uściślił zakres znaczenia wyrazy *mitologia*. Wypowiadał się na ten temat w dłuższych tekstach (Karłowicz 1899, 1901), a syntetyczną definicję – jeśli założymy, że był jej autorem – umieścił w SW:

Mitologia ‘nauka o mitach¹⁶; połączenie podań mitycznych z opowiadaniem nauki o Bogu’ (SW II: 1001).

Za jego autorstwem przemawiają dwie przesłanki: 1) jako cytaty użycia do hasła *mitologia* wykorzystano fragmenty jego rozpraw, 2) spośród redaktorów SW tylko on zajmował się mitologią. Z tej definicji wynika, że poza przeżytkami (tak bardzo docenianymi przez szkołę Tylora) Karłowicz uwzględnił też nowe elementy, bo do przeżytków nie można zaliczyć nauki o Bogu.

Wróćmy jednak do zasygnalizowanego wyżej wejścia do kościoła. Ludoznawcy polscy niejako programowo unikali tematu wiary katolickiej w kulturze ludo-

¹⁵ Obrzęd poświęcony pamięci zmarłych obchodzony we wtorek po niedzieli przewodniej, czyli pierwszej niedzieli po Wielkanocy.

¹⁶ Z kolei *mit* został w SW objaśniony jako ‘opowieść a[lbo] wierzenie tradycyjne, przypisujące osobom, rzeczom i wypadkom cechy nadprzyrodzone’ (II: 1001).

wej. Wystarczy przyjrzeć się zawartości *Ludu* Kolberga, który tak dobierał teksty, że widać w nich dążenie do cofnięcia się do czasów przedchrześcijańskich (Biegeleisen 1886: 441). Oczywiście inni gromadzący materiały ludowe, a także opisujący je postępowali tak samo. L. Stomma wyjaśnił to

mniej czy bardziej (przeważnie mniej) uświadomionymi ciągotami etnografów do rozdzielania rdzennego i naleciałości, wypreparowywania z chrześcijańskiej kultury wsi tego, co rzekomo ludowe właśnie, z gruntu siermiężne i praslówiańskie (Stomma 1986: 204).

Od XIX w., od prac Dołęgi-Chodakowskiego nastawienie ludoznawców i etnografów było podporządkowane następującemu dążeniu: „gdy zabierzemy chłopu z chałupy ikonę i krucyfiks, będziemy mieli od razu do czynienia z wzorcowym magiczno-pierwotnym Słowianinem” (ibid.: 204).

J. Karłowicz w SMP nie tylko nie usunął krzyża, ale także wprowadził Boga, Pana Jezusa i Matkę Bożą oraz poczet świętych, jednak nie po to, aby ustalić szczegóły dotyczące roku rolniczego i przepowiedni pogodowych, do czego – jak wiadomo – w kulturze ludowej służą odpowiednie grupy przysłów. A ponieważ znał mitologię słowiańską, litewską, germańską i hinduską, czasem w tym zestawieniu mamy też wzmianki o bóstwach z innych religii. Można odnieść wrażenie, że chciał pokazać w ten sposób synkretyzm religijny. Nic jednak bardziej mylnego. Karłowicz polskiego chłopca widział takim, jakim był, czy dokładniej rzecz ujmując, przyjął perspektywę (spojrzał oczami) polskiego chłopca, a to już pozwala mówić nie o etnografii, lecz o etnolingwistyce. Odniesienia do innych religii zostały użyte jako kontekst, dzięki któremu lepiej można zrozumieć jednocześnie wyjątkowość i uniwersalność polskiej religijności ludowej, której wyróżnikami są: rytualizm, sensualizm, specyficzna moralność, wrażliwość religijna i przeżycie głębi, a także połączenie katolicyzmu ze śladami wierzeń przedchrześcijańskich (ibid.: 204–232).

2. Historia powstania *Słownika mitologii polskiej*

Umieszczona w *Poradniku...* zachęta do gromadzenia informacji z zakresu mitologii:

Mitologia (wiaroznawstwo), nauka młodsza jeszcze od lingwistyki, bo zaledwie lat około dwudziestu licząca (ma się rozumieć w nowej swej, a doskonalszej postaci), mało mając w dziejach zapisanego materiału (przynajmniej w krajach słowiańskich), czerpie głównie z tego, co niszcząca ręka czasu oszczędziła z dawnej przeszłości. Podania (klechdy, bajki, legendy, tradycje), niektóre pieśni, zagadki,

przysłowia, gadki, przypowieści, oracje, ucinki, przesady, zabobony, zamawiania, zaklęcia, gusła, zwyczaje i obyczaje, życie codzienne, dom, narzędzia, strój, czary, lekarstwa, obrzędy i obchody, gry i zabawy ludu – oto główne na dziś źródło mitologii przedchrześcijańskiej. Zebrano u nas nie mało tego; ale co najmniej drugie tyle buja, nie ujęte piórem, po wsiach i niwach naszych, niknąc co dzień w zapomnieniu (Karłowicz 1871: 5)

wskazuje, że pomysł opracowania mitologii polskiej pojawił się u Karłowicza pod koniec lat 60. XIX w. (czyli wtedy, gdy zaczął on gromadzić materiały do SKarł), być może właśnie w 1868 r., gdy zaznajamiał się z książkami Kuhna i Afanasjewa. Wskazuje też na to cytowany na stronach 30–31 fragment listu do Kolberga (1969: 536).

Dlatego, mając za wzór *Поэтические воззрения славян на природу* (Afanas'ev 1865–1869), w swojej pracy mitologicznej Karłowicz nie pokusił się o przyjęcie perspektywy „magiczno-pierwotnego Słowianina” (o którego przecież chodziło ludoznawcom, począwszy od Dołęgi-Chodakowskiego), lecz zajął się polskim chłopem? Odpowiedź na to pytanie bezpośrednio wiąże się z tym, że SMP to przecież „czwarta piramida”, a wszystkim piramidom (czyli też SW, SWOKarł i SKarł) przyświecał jeden, wspólny cel wyrastający z uwarunkowań warszawskiego pozytywizmu. Pisałem o tym już we *Wprowadzeniu*, tu jednak tylko przypomnę – słowniki miały pokazać (i zachować) Polskę przejawiającą się w języku i kulturze w czasach, gdy nie było jej na mapie Europy. Jednakowym zagrożeniem dla polskości były wtedy i Prusy, i głosząca panslawizm Rosja, dla której Polska była Judaszem Słowiańszczyzny¹⁷. Mitologia słowiańska bardziej służyła sprawie rosyjskiej¹⁸, dlatego Karłowicz zajął się mitologią polską.

Zwrócenie się w SMP w stronę rodzimej kultury ludowej wynikało też m.in. z tego, że przygotowując SKarł, miał Karłowicz zebrane materiały ludowe. Nie była to oczywiście główna przyczyna (taka motywacja miałaby charakter czysto praktyczny, a nie ideowy, który przyświecał redaktorowi „Wisły”), wychodził bowiem z założenia, że:

¹⁷ Określenie to zostało zainspirowane wierszem Fiodora I. Tiutczewa *Славянам*, przygotowanym jako powitanie gości na Zjeździe Słowiańskim w Moskwie w 1867 r. (Tanty 1970: 140). Nie ma tu, co prawda, bezpośrednio mowy o Polsce, ale tak właśnie zinterpretowano strofę: „А между нас – позор немалый / В славянской, всем родной среде, / Лишь тот ушел от их опалы / И не подвергся их вражде, / Кто для своих всегда и всюду / Злодеем был передовым: / Они лишь **нашего Иуду** / Честят лобзанием своим”.

¹⁸ Rosyjskie badania nad mitologią słowiańską mają długą i świetną tradycję, o czym możemy przeczytać w książce Nikołaja Michajłowa *История славянской мифологии в XX веке* (Mihajlov 2017).

klasy tak zwane inteligentne mniej pod każdym względem zachowują odrębności narodowej w mowie, ubiorze, mieszkaniu, w zwyczajach i pojęciach; lud zaś wiejski, oddalony od miast, które nadzwyczaj ujednastajniają ludzi wewnątrz i zewnątrz, przechowuje wiele cech prastarych, wyróżniających plemię od innych (Karłowicz 1904: 51, 1906: 136).

Kultura ludowa w tym ujęciu równała się kulturze polskiej (warto zwrócić uwagę na to, że Karłowicz w *Chacie polskiej* (1884) użył przymiotnika etnicznego na określenie składnika kultury ludowej). Znamienne, że nie ma tu już – typowego jeszcze dla początków XIX w. – twierdzenia o etnicznej odrębności szlachty i ludu (Jasiewicz 2011: 147). Lud – jak chcieli to widzieć ewolucjoniści – to stadium rozwoju narodu, a że w polskich warunkach miał mniej obcych naleciałości językowych i kulturowych niż „klasy tak zwane inteligentne”, to bardziej przysługiwało mu prawo do tego, by być obiektem opisu.

Wątki chrześcijańskie w kartotece SMP są w zdecydowanej większości katolickie, co pozwala wnioskować, że dla Karłowicza (podobnie jak dla innych XIX-wiecznych ludoznawców) wyznacznikiem przynależności narodowej ludu (nieuświadomionej, przypisywanej mu w dużej mierze odgórnie) była religia. W bardzo dużym uproszczeniu, które dziś jest nieaktualne, katolików uznawano za Polaków, prawosławnych za Białorusinów lub Ukraińców, a unitów za Ukraińców. Nie wgłębiam się w tym miejscu w temat tego, jakie stanowisko względem samodzielności etnicznej bądź tylko etnograficznej Ukraińców, Białorusinów i Litwinów reprezentowali w XIX w. polscy językoznawcy i ludoznawcy. Zagadnienie to omawia, odsyłając do odpowiedniej literatury, Z. Jasiewicz (2011).

Jak już podałem wyżej, Karłowicz gromadził jednocześnie materiały do SKarł i SMP. Można się nawet pokusić o stwierdzenie, że obydwie słowniki bazowały na w dużej mierze tym samym materiale, jednak naświetlanym z innej perspektywy – *stricte* językoznawczej w SKarł i etnolingwistycznej (przyjmując współczesną terminologię) w SMP.

Kompletowana przez około 40 lat kartoteka SMP (podobnie jak kartoteka SKarł) po śmierci Karłowicza znalazła się w Krakowie. Nie ma o niej jednak mowy ani w testamencie redaktora „Wisły” (por. s. 32–33), ani w umowie spisanej przez jego syna z J. Łosiem (por. s. 38–39), ani wreszcie w wypowiedziach Łosia lub Klicha, którzy mieli do niej dostęp. Prawdopodobnie Karłowicz uważał SMP za zbyt mało dopracowany, aby starać się o jego druk. Po śmierci uczonego tylko raz wspomniano o tej kartotece – H. Łopaciński (1904a: 196–197) w *Życiu i pracach...* zgłosił inicjatywę opublikowania jej *in crudo*. Jak wiadomo, nie doszło to do skutku, a pamięć o rękopiśmiennej spuściźnie Karłowicza dotyczącej zależności języka i kultury oraz bazującej przede wszystkim na tekstach folkloru nie przebiła się do dyskursu naukowego. H. Kapeluś (1982a: 263) stwierdziła więc, że

„osiągnięcia Karłowicza w dziedzinie folklorystyki robią wrażenie dzieła niedokończonego, niezamkniętego żadną syntezą”. Za taką syntezę można w pewnym stopniu uznać właśnie „czwartą piramidę” – *Słownik mitologii polskiej*, który został odnaleziony dopiero w 2017 r.

Kartoteka SMP znajduje się w dwóch szarych tekturowych pudłach (o wymiarach 255 x 105 x 215 mm), opisanych na grzbietach jako *Materiały językoznawcze*. Wielkość zasobu fiszek to 0,6 m.b., czyli około 6000 kartek. Są one takich samych rozmiarów jak umieszczone w zasobie SKarł. Na kartotekę SMP poza fiszkami składają się także: 1) wycinki z gazet z ręcznym dopiskiem obejmującym tytuł gazety, datę i zakres stron (fot. 1, 2), na których znajduje się potrzebna informacja (ta dokładność była podyktowana perspektywą przygotowania bibliografii do SMP); 2) kartki z zapisanymi ręcznie pieśniami (charakter pisma wskazuje, że nie tylko Karłowicz był autorem tych notatek); 3) nadbitki drukowanych prac innych autorów. Wszystkie elementy składające się na kartotekę mają takie same rozmiary, w praktyce więc te kartki, które były większe od fiszek, zostały złożone tak, że pasują do zasobu.

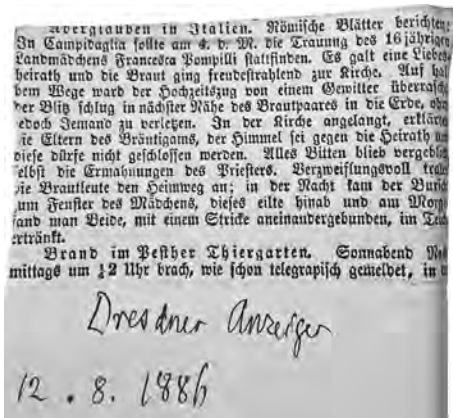
Sposób przechowywania kartoteki SMP (została ona mechanicznie podzielona na dwanaście paczek o różnej grubości, od 2 do 11 cm b., przewiązanych drutem i ułożonych bez żadnego klucza znaczeniowego) wskazuje, że wyjęto ją z właściwych pudeł i włożono do zastępczych, w których znajduje się do dziś.

Podobnie jak w kartotece SKarł także tu widać działanie czasu – na fiszkach są różnego rodzaju uszkodzenia, nierównomiernie wyblakłe pismo, różny kolor atramentu, doklejanie kolejnych kartek i zmiany w oznaczaniu źródeł (fot. 3, 4).

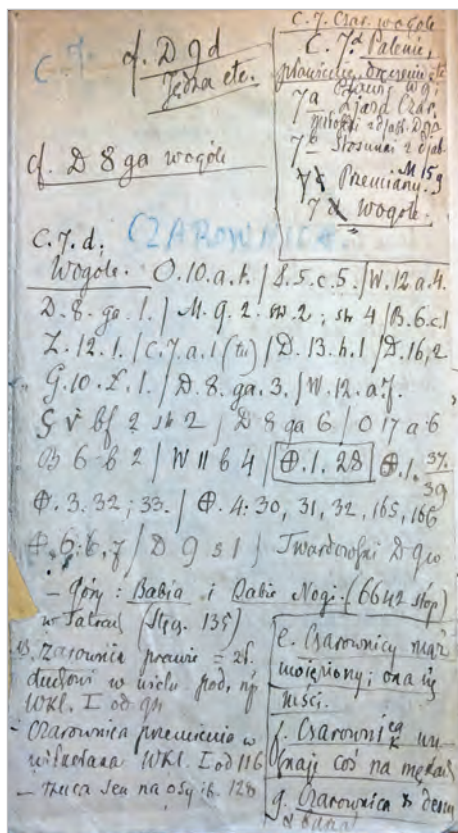
Fot. 1.

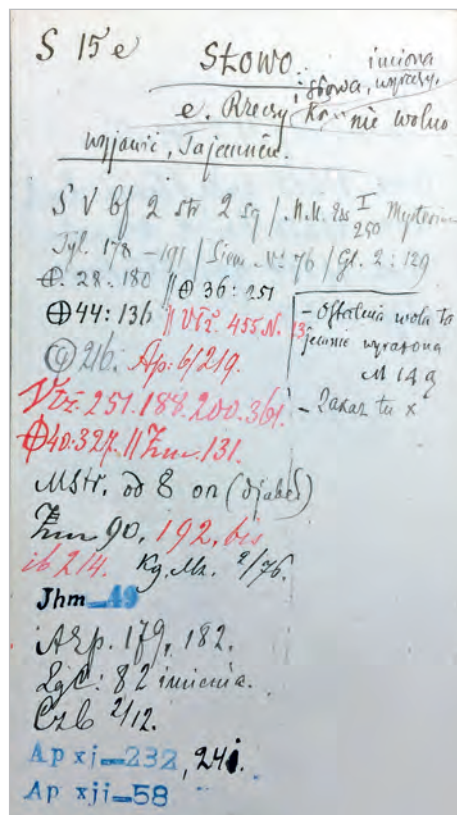
Fot. 2.

Fot. 3.

Fot. 4.

3. Próba rekonstrukcji Słownika mitologii polskiej

3.1. Tytuł słownika

Choć w tym rozdziale mowa jest o etnolingwistyce, słownik Karłowicza nie mógł mieć w tytule odniesień do nazwy tej dyscypliny naukowej, gdyż – jak podaje Adam Głaz (2015: 8), a za nim m.in. Jerzy Bartmiński (2016a: 20) – prawdopodobnie po raz pierwszy termin *ethnolinguistics* został użyty w 1920 r. przez Bronisława Malinowskiego w artykule *Classificatory Particles in the Language of Kiriwina* (1920). Zresztą, jak pokazują przykłady polskich słowników etnolingwistycznych (SSiSL, SGK oraz KąŚILG), tytuł nie musi ujawniać perspektywy opisu. Inaczej sprawę ujął Nikita I. Tołstoj, którego słownik – *Славянские древности* (SD), dokończony po jego śmierci (27 VI 1996 r.) przez Swietlanę M. Tołstojową – ma w podtytule uściślenie *Этнолингвистический словарь*.

Treść listów J. Karłowicza do Oskara Kolberga:

Lud Wasz czytam, a raczej studiuję powoli, czyniąc notatki lingwistyczne i mitologiczne; układam bowiem od lat dwudziestu obszerny słownik gwar polskich i zbieram zasoby do **napisania mitologii polskiej** (list z 8 IX 1888 r. (Kolberg 1969: 536))

i Karola Appla:

A prócz tego [słowników wyrazów obcych, prowincjonalizmów, pni i pochodnych] chce mi się jeszcze opracować **mitologię polską** i litewską (list z 19 I 1885 r. (Appel 1904: 62)),

a także dokładne zapoznanie się z kartoteką przekonują, że gromadzone przez redaktora „Wisły” materiały, jeśli miałyby wyjść drukiem, to pod tytułem *Słownik mitologii polskiej*. Podobnie Afanasjew *mitologią słowiańską* nazywał w liście do Piotra A. Efrimowa (por. Afanas’ev 1996: 493) swoje *Поэтические воззрения славян на природу*. Terminologia stosowana przez Karłowicza nie stoi w sprzeczności z ujęciem etnolingwistycznym, zważywszy na to, że – jak dowiedziałem się od S.M. Tołstojowej – SD pierwotnie miały nosić tytuł *Словарь славянской мифологии*. Skrócona wersja została zresztą zatytułowana jako *Славянская мифология. Энциклопедический словарь* (SM).

Z powyższych uwag wynika, po pierwsze, że terminologia – jak zresztą wiadomo – często jest sprawą wtórną (bywa, że podobne, a nawet takie same badania są inaczej nazywane), a po drugie, że mitologia w ujęciu Karłowicza i np. Aleksandra Brücknera (1918, 1924) to właściwie co innego. Dla pierwszego z badaczy była całokształtem życia odzwierciedlonym w słownictwie, folklorze, wierzeniach i zwyczajach (Karłowicz 1871: 5), a dla drugiego ograniczała się do wierzeń przedchrześcijańskich, do słowiańskiego panteonu. Można się nawet pokusić o stwierdzenie, że określona przez Karłowicza w *Poradniku...* (por. cytaty ze s. 81–82) podstawa materiałowa do badań nad mitologią polską pokrywa się z tym, co we współczesnej etnolingwistyce jest brane pod uwagę przy opisie językowego obrazu świata. Znowu powtórzę, różnica dotyczy *de facto* terminologii – opis mitologii polskiej autorstwa redaktora „Wisły” jest w pewnym stopniu podobny do tego, co znajduje się w SSiSL.

Można zadać pytanie, czy Karłowicz faktycznie zamierzał zatytułować pracę, o której mowa w tym rozdziale, jako *Słownik*? Może miała to być po prostu *Polska mitologia*? Układ kartoteki z wyraźnie wydzielonymi hasłami, które na początkowym etapie prac zostały ułożone według porządku alfabetycznego, uprawnia – jak sądzę – do takiego stwierdzenia. Jeśli weźmiemy pod uwagę, że jest to „czwarta piramida”, wówczas staje się to jeszcze bardziej prawdopodobne. „Trzy piramidy”, które zostały opublikowane, to przecież słowniki.

3.2. Podstawa materiałowa i źródła

Dokładna ekscerpcja kartoteki SMP przekonuje, że zasadniczą jej część stanowią teksty pieśni¹⁹, w mniejszym stopniu inne formy ludowego folkloru słownego (bajki, podania, zagadki, zamawiania chorób i zaklęcia) oraz opisy przesądów, zwyczajów i obyczajów, gier i zabaw ludowych. Można w tym widzieć nawiązanie do wspomnianej pracy Afanasjewa (Afanas'ev 1865–1869) albo też po prostu niezależne rozstrzygnięcie wynikające ze specyfiki atmosfery ludowej w XIX w. Wyznaczyli ją badacze, poza Dołęgą-Chodakowskim i Kolbergiem także: Wacław Zaleski (Wacław z Oleska) (1833), Kazimierz W. Wójcicki (1836), Żegota Pauli (1838, 1839), Łukasz Gołębiowski (1830), Józef Konopka (1840), Józef J. Lipiński (1842) i Ludwik Zejszner (1845), którzy zajmowali się zbieraniem pieśni. Jak się okazuje, taki sam zakres materiału, czyli folklor słowny, miał być podstawą lubelskiego słownika etnolingwistycznego, który był planowany jako słownik języka polskiego folkloru.

Przyjmując za podstawę materiałową przede wszystkim teksty folkloru słownego, Karłowicz ujmował je w inny sposób niż Afanasjew. Dał temu wyraz w liście do V. Jagicia z 7 XII 1895 r., w którym – wskazując, jak mógłby wyglądać opis wierzeń słowiańskich w planowanej *Encyklopedii słowiańskiej filologii* (Āgič 1908–1929)²⁰ – stwierdził:

Co się tycze wiary, należałoby napisać nie katalog tak zwanych bogów, ale *rys poglądu Słowianina na świat i ludzi* (fizjologię mitologiczną, mieszczącą w sobie cały pogląd filozoficzno-naukowy na świat ducha i ciała) i to **nie w duchu Afanasjewa (bo on prawi o poglądzie „poetycznym”, którego nie było, bo takowy przypuszcza świadomość, a pogląd pierwotny był nieświadomy, unbewusst) i nie w duchu Langa (bo ten zna mity racjonalne i nieracjonalne, gdy tymczasem wszystkie są racjonalne, z punktu antropologicznego)** (Dzendzelivski 1997: 333–334).

Jak wynika z przywołanych wyżej wypowiedzi Karłowicza (np. 1899, 1901; SW II: 1001) na temat mitów, traktował on je równoznacznie z przekazem ludowym, podporządkowywał także mitologii folklor słowny (który obok *provincjonalizmów* należał do tzw. rzeczy ludowych (Karłowicz 1871)). Takie traktowanie

¹⁹ Jeśli idzie o folklor słowny, Karłowicz poza podaniami szczególnie upodobał sobie pieśni. Przygotował na ich temat dwie systematyzujące prace – *Studia nad treścią i formą pieśni ludowych* (Karłowicz 1882) oraz *Systematyka pieśni ludu polskiego* (Karłowicz 1889–1895).

²⁰ Jak się okazuje, *Энциклопедия славянской филологии* (Āgič 1908–1929) nie zawiera informacji o mitologii Słowian. W I tomie – *История славянской филологии* – znajduje się jedynie omówienie wpływu gramatyki historycznej J. Grimma i jego prac z zakresu mitologii m.in. na działalność naukową Fiodora I. Busłajewa i Ołeksandra O. Potebni (s. 534–580).

mitologii i folkloru nie było zresztą czymś odosobnionym. W *Słowniku folkloru polskiego* Juliana Krzyżanowskiego (SFP) jako jedno hasło figuruje *Mitologia i folklor* (s. 233–234), gdyż „Mitologia i folklor – pojęcia, które wskutek nawyków myślowych tak zachodzą na siebie, iż poprawne ich rozgraniczenie jest prawie nieosiągalne” (s. 233).

Ponieważ SKał i SMP powstawały równolegle, po części wspólna była także ich podstawa materiałowa. W wypadku SMP przede wszystkim były to prace wykazane w trzydziestosześciostronicowym rękopiśmiennym *Kluczu znaków i skrótów*, który został dołączony właśnie do tej kartoteki. Jego zawartość przedstawia się następująco (rozwinienia skrótów i uzupełnienia umieściłem w nawiasach kwadratowych oraz w przypisach dolnych):

KLUCZ ZNAKÓW I SKRÓCEN

Znak ⊕

- ⊕ 1 od Celiny Czechowiczowej ze Świąciańskiego.
- ⊕ 2 z Polesia Wołyńskiego od pani Skirmuntowej.
- ⊕ 3 z Pińszczyzny od pani Skirmuntowej.
- M nr 34–38 z Infant od p. Wal[erii] Benisławskiej.
- ⊕ 4 z Lidzkiego etc. mojego zapisywania.
- ⊕ 5 z Lidzkiego od Ireny [Karłowiczowej].
- ⊕ 6 z Trockiego od K. Siemaszkówny.
- ⊕ 7 z Infant od K[azimierza] Bujnickiego.
- ⊕ 8 z Borysowskiego od Tad[eusza] Cywińskiego.
- ⊕ 9 z Lucyńskiego od p[ana] Benisławskiego (?).
- ⊕ 10 z Jarzewa (Święc[iańskie]) od E. Iwaszkiewiczówny.
- ⊕ 11 podanie góral[a] od Szczawnicy z T. [„Tygodnik Ilustrowany”].
- ⊕ 12 Bieda w kości uwięziona. [Władysław] Wójc[icki]²¹ w „Kłosach”²².
- ⊕ 13 podanie od Sambora w „Kłosach”.
- ⊕ 14 piosenka litewska zaręczynowa.
- ⊕ 15 znad Niemna (przekład Bolesł[awa] Brzozy, „Kłosy” II, s. 324)²³.
- ⊕ 16 Pieśń litewska (przekład B. Brzozy, „Kłosy” II, s. 571)²⁴.

²¹ K.W. Wójcicki, *Fantastyczne postacie ludowe I. Śmierć i bieda*, „Kłosy” I, nr 3, 1865, s. 28–30.

²² Tygodnik ilustrowany założony w Warszawie przez Franciszka Salezego (Salomona) Lewentala, wychodzący w l. 1865–1890.

²³ B. Brzoza, *Pieśni ludu z nad Niemna. Czarownica*, „Kłosy” I, nr 26, 1865, s. 311; idem, *Pieśni ludu z nad Niemna. Złoty pierścień. Biała wierzba*, „Kłosy” II, nr 27, 1866, s. 324.

²⁴ B. Brzoza, *Pieśni ludu z nad Niemna. Wianek sieroty*, „Kłosy” II, nr 51, 1866, s. 571.

- ⊕ 17 „Kłosy” IV, s. 196, O Samojedach mezeńskich M. Kamińskiego (?)²⁵.
- ⊕ 18 „Kłosy” IV, s. 289²⁶.
- ⊕ 19 [P.L.] Jacob, *Curiosites des sciences [occultes]*, Paris 1862].
- ⊕ 20 [Edward] Chłopicki w „Kłosach” V²⁷.
- ⊕ 21 Eskimosy (według [Charlesa Francisa] Halla, *Life with the Esquimaux. [A Narrative of Arctic Experience in Search of Survivors of Sir John Franklin's Expedition]* 1864, 2 t. w „Kłosach” V, 85, M. Kamiński).
- ⊕ 22 *Zarysy domowe* [Kazimierza W.] Wójcickiego, tom I [Warszawa 1842].
- ⊕ 23 *Zarysy domowe* [K.W.] Wójcickiego, tom II [Warszawa 1842].
- ⊕ 24 *Zarysy domowe* [K.W.] Wójcickiego, tom III [Warszawa 1842].
- ⊕ 25 *Zarysy domowe* [K.W.] Wójcickiego, tom IV [Warszawa 1842].
- ⊕ 26 [Josefa V.] Grohmann, *Apollo Sm[intheus und die Bedeutung der Mäuse in der Mythologie der Indogermanen]*, Prag 1862].
- ⊕ 27 [August] Schleicher, *Lit[auische] Märchen, [Sprichworte, Rätsel und Lieder]*, Weimar 1857].
- ⊕ 28 Nil, *Buddyzm* etc.²⁸
- ⊕ 29 [Arthur de] Gobineau, *[Les] religions [et les philosophies dans l'Asie centrale]*, Paris 1866].
- ⊕ 30 [Jules Barthélemy-Saint-] Hilaire, *Le Bouddha [et sa religion]*, Paris 1860].
- ⊕ 31 [Georga Heinricha Ferdinanda] Nesselmann, *Pieśni litewskie [Wörterbuch der Littauischen Sprache]*, Königsberg 1851].
- ⊕ 32 [Konstanty] Tyszkiewicz, *Wilija* [Drezno 1871].
- ⊕ 33 [Wilhelm i Jacob] Grimm, *Kinder- [und] Hausmärchen*, tom I [Bd. 1, Berlin 1812].
- ⊕ 34 [W. i J.] Grimm, *Kinder- [und] Hausmärchen*, t. II [Bd. 2, Berlin 1815].
- ⊕ 35 Pismo „Zbior. Wileńskie” Jana ze Śliwna [Jana Honorego Kirkora] 1862.
- ⊕ 36 Lud[wik] z Pokiewia [Ludwik A. Jucewicz], *Litwa [pod względem starożytnych zabytków, obyczajów i zwyczajów]*, Wilno 1846].
- ⊕ 37 Mojego spisywania bajki w książeczce szaro oprawionej in 4 (liczby = stronice).
- ⊕ 38 X. S[udok] Barącz, *Bajki [fraszki, podania, przysłowia i pieśni] na Rusi*, [Lwów 1886].

²⁵ M. Kamiński, *Kilka słów o Samojedach nadmezeńskich, ich obyczajach i zwyczajach*, „Kłosy” IV, nr 94, 1867, s. 195–196.

²⁶ K.W. Wójcicki, *Flisy*, „Kłosy” IV, 1867, nr 101, s. 281, 288–289.

²⁷ E. Chłopicki, *Świętokrzyskie notatki z podróży*, „Kłosy” VII, nr 158, 1868, s. 18–19; nr 159, s. 28–30; nr 160, s. 44–45; nr 161, s. 56–58; nr 162, s. 68–70; nr 163, s. 79–80.

²⁸ N.F.I. Nil, *Buddizm, rassmatrivaemyj v otnošenii k posledowatelám ego, obitaűšim v Sibiri*, Sanktpeterburg 1858.

- ⊕ 39 [E.B.] Tylor, *Primitive Culture*. [*Researches Into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom*, vol. I–II, London 1871], vol. I. notowano do str. 284 z oryginału, dalej z tłumaczenia niemieckiego²⁹.
- ⊕ 40 [E.B.] Tylor, *Primitive culture*. [*Researches Into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom*, vol. I–II, London 1871], vol. II.
- ⊕ 41 [Wojciech] Kętrzyński, *O Mazurach*, [Poznań] 1872.
- ⊕ 42 [Ludwig] Preller, *Griech[ische] Myth[ologie]*, wyd. 3. I.
- ⊕ 42' [L.] Preller, *Griech[ische] Myth[ologie]*, wyd. 3. II.
- ⊕ 43 2. zeszyt podań przeze mnie spisanych.
- ⊕ 44 Zeszyt pieśni i zabobonów nowogrodzkich, spisany przez Em[ilię] Świeżyńską.
- ⊕ 44 (Pomyłkowo powtórzony znak) Zeszyt z wyciągami *Oekonomiki* Haura (wyd. 1679).
- ⊕ 45 Zeszyt z notatami (w nim wyciągi różn[ymi] numerami oznaczone).

Znak ○ c.d.

- ⓪ [Oskar] Kolberg, *Pieśni ludu polskiego*, Warsz[awa] 1857.
- ⓪ Słown. = słowniczek na 2 stronach pod koniec tego dzieła.
- Ⓚ = [Józef] Konopka, *Pieśni ludu krakowskiego*, Kraków 1840 (znak w pwc: Kpk).
- ⑭ [O.] Kolberg, *Lud*. [*Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce. Wielkie Księstwo*] *Poznańskie*, cz. V, [Kraków] 1880.
- ⑮ [O.] Kolberg, *Lud*. [*Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce.*] *Krak[owskie]*, cz. II, [Kraków] 1873.
- ⑯ [O.] Kolberg, [*Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce.*] *Lubelskie*, cz. I, [Kraków] 1883].
- ⑰ [O.] Kolberg, [*Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce.*] *Lubelskie*, cz. II, [Kraków] 1884].
- ⑱ [O.] Kolberg, [*Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce. Wielkie Księstwo*] *Poznańskie*, cz. II, [Kraków] 1876].
- Ⓢ patrz pod S tu.

²⁹ E.B. Tylor, *Die Anfänge der Cultur. Untersuchungen über die Entwicklung der Mythologie, Philosophie, Religion, Kunst und Sitte*, Bd. I–II, Leipzig 1873.

Ⓜ „Akta Wileń[skiej] Komisji Archeogr[aficznej]”³⁰. Liczba rzymska oznacza tom.

Ⓛ List [Jana] Łosia (leży tymczasem w ①).

Znak ▽

▽1 [Die] *Mährchensammlung d[es] Somadeva Bhatta [aus Kaschmir, Bd. I–II] übers v. Brockhaus, Lipsk 1843, [t.] I.*

▽2 toż tom II.

▽3 [Božena] Němcová, *Slovenské pohádky [a povesti]*, Praga 1857.

▽4 *Hitopadesa [Eine alte Indische Fabelsammlung]* tłum. M[axa] Müllera, Lipsk 1844.

▽5 W[incentego] Pola, *Pieśń o ziemi [naszej]*, Warszawa 1859.

▽6 [Sofron] Witwicki, *[Rys historyczny] o Huculach...*, Lwów 1873 (Mitol. N. nr 9).

Znak △

△1 [Gregor] Krek, *Einl[ei]t[un]g i[n] d[ie] slav[ische] Literaturg[eschichte]* I, Hradec 1874.

△2 *Starodawne przysłowia dla ochronek*, Poznań 1863 (Mit. 9).

Inne znaki

Ⓜ *Mahabhar[a]ta* tłum. [Hippolyte’a] Fauche’a, t. I.

Ⓜ t. II itd.

○ Vesolovskij, *Slav. skazaniya o folklore*, Petersburg 1872³¹.

Ⓜ *W kolibie* 1899 p. Ogończyka (dr [Stanisław] Eljasz-Radzik[owski])³².

A

AfR = „Archiv für Religionswissenschaft” [Thomas] Achelisa.

Afs = [Richard] Andree, [Die] *Flutsagen [ethnographisch betrachtet]*, Braunschweig 1891.

Ap. = „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” t. I.

Ap XI R = odbitka z artykułu Rokossowskiej [Izydor Kopernicki, *Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z materiałów zebranych przez p. Zofię Ro-*

³⁰ Wydawnictwo Wileńskiej Komisji Archeograficznej działającej w l. 1864–1915.

³¹ A.N. Veselovskij, *Slavânskie skazaniâ o Solomone i Kitovrase i zapadnye legendy o Morol’fe i Merline*, Sankt-Peterburg 1872.

³² Ogończyk, *W kolibie*, „Przegląd Zakopiański” nr 5 z 31 VIII 1899, s. 1–3.

kossowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. zwiahelskim, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” XI, 1887, s. 130–228].

Atm. = „Ateneum”³³ [Włodzimierza] Spasowicza. Liczby rzymskie oznaczają tomy od początku wydawnictwa.

AuQ = „Am Ur-Quell”³⁴ (czasopismo).

AV = [Karl Gustav] Andresen, [*Über deutsche Volksetymologie*, [Heilbronn] 1876.

AEp = [R.] Andree, *Ethnogr[aphische] Parallelen [und Vergleiche]*, Sztutgart 1878 [tom 1].

AEp² = tom. 2.

B

ⓑ = [Ryszard Wincenty] Berwiński, *Powieści w[ielko]-polskie*, [Wrocław] 1840.

Br = [Jan] Barszczewski, *Szlachcic Zawalnia [czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach]*, t. 1 (1844), t. 2 (1845), t. 3 (1845), t. 4 (1846), Petersburg].

Bg = [Leon] Biskupski, *B[ei]t[rä]ge [zur slavischen Dialektologie] I. [Hft. 1.] D[ie] Sprache d[er] Brod[nitzer] Kas[c]huben im Kreise Karthaus [(West-Preussen). Die Lautlehre]*, [Leipzig] 1883.

Bd = Max Buddinger, *Egypt [właśc. Ägyptische] Einwirkung [auf die hebräische Kultur]* (Wiener), [Österreichische] Akad[emie der Wissenschaften], Phil[osophisch]-Hist[orische] Klasse, tomy LXXII [1872] i LXXV [1873].

BE = [Ferdinand Christian] Baur, *Krit[ische] Unters[uchungen] üb[er] die kan[onischen] Evang[elien, ihr Verhältnis zueinander, ihren Ursprung und Charakter]*, Tüb[ingen] 1847.

Brl = [Vincent] Brandl, *Glossarium [illustrans Bohemico-Moravicae historiae fontes]*, [Brünn] 1876.

BS = Biblia Szarospat[acka], wyd. [Antoniego] Małeckiego³⁵.

Bsp = [Jan] Baudouin de Courtenay, *O drevne-pol[skom] jaz[yke do XIV stoletija]*, 1870³⁶.

BLF = [Adalbert] Bezzenberger, *Litau[ische] Forschungen. [Beiträge zur Kenntniss der Sprache und des Volkstumes der Litauer]*, Göttingen] 1882.

BW = „Biblioteka Warszawska”³⁷. Liczba rzymska oznacza tom, arabska stronę. 1856. IV = LXIV, 1858. IV = LXXII, 1860. IV = LXXX, 1875. IV = CXL itd. (Nr 99, Łomż. BW. LXXVIII).

³³ „Ateneum. Pismo naukowe i literackie” – warszawski miesięcznik założony przez Ignacego Baranowskiego wychodzący w l. 1876–1901.

³⁴ „Am Ur-Quell. Monatsschrift für Volkskunde” – niemieckie czasopismo folklorystyczne wydawane w Hamburgu w l. 1890–1896, łącznie sześć numerów. Jego redaktorem był Friedrich Salomon Krauss.

³⁵ A. Małecki, *Biblia królowej Zofii, żony Jagielly. Z kodeksu szarospatackiego*, Lwów 1871.

³⁶ I. Boduën-de-Kurtenè, *O drevnepol[skom] ázyke do XIV stoletia*, Lejpcig 1870.

³⁷ Miesięcznik literacko-naukowy wychodzący w Warszawie w l. 1841–1914.

Bš albo Bsz = [František] Bartoš, *Dialektologie moravská* [Díl 1. *Nářečí slovenské, dolské, valašské a lašské*], Brno³⁸ 1886.

Bld = [Adolf] Dygasiński, *Beldonek*, Warsz[awa] 1888.

Bj = [David] Brauns, *Japan[ische] Märchen [und Sagen]*, [Leipzig] 1885.

Brk = [Aleksander] Brückner, *Cywil[izacja] i j[ę]z[y]k*. [*Szkice z dziejów obyczajowości polskiej*], [Warszawa] 1901.

C

Czep = [Florian] Czepeliński (kartki do słow[nika] gwar[owego]).

ChK = [Stanisław] Chwalczewski's, *Chronik* (program gimnazjum Rogoźno v. Jungfer 1883) [Teodor Jungfer, *Lexicalische Eigentümlichkeiten der Chwalczewskischen Chronik von... (Wissenschaftliche Beilage zum Programm des Kgl. Gymnasiums zu Rogasen)*, Rogasen (Rogoźno) 1883].

Chp = [Stanisław] Chełchowski, *Powieści [i opowiadania ludowe z okolic Przasnysza]* I, [Warszawa 1889].

CLx = [*Popular Encyclopedia or*] *Conversations lexicon*, wyd. od r. 1876.

Ciesz = [Tomasz] Cieszyński, *Der poln[ische] Apotheker*, Lipsk 1880.

Cisz = [Stanisław] Ciszewski, *Krakowiacy*. [*Monografia etnograficzna*], t. 1, Kraków 1894.

Cp = [Andrzej] Cinciała, *Przysłowia, [przypowieści i ciekawsze zwroty językowe ludu polskiego na Śląsku, w Księstwie Cieszyńskim]*, Cieszyn 1885.

Ct = Czeczot Jan, *Piosnki wieśniacze [znad Niemna i Dźwiny]*, Wilno 1839.

Čl = „Český lid”³⁹.

CZ = [Florian] Cenowa, *Zarés do Gram[matikj] Kašéb[sko-Słowjnskje Mòvé, Poznań]* 1879.

Czb = [Pavlo P.] Čubinskij, *Malorus[kije] skazki*, [Petersburg] 1878⁴⁰.

D

D = [Hieronim] Derdowski, *O P[anu] Czorlińskim [co do Pucka po sece jachoł]*, Toruń 1880.

Derd. J. = [H.] Derdowski, *Jasiek z Knieji*. [*Sporo kupa łgorstw kaszebsciech*, Toruń 1885].

Dé = [L. Marcel] Devic, *Dictionnaire étym[ologique des mots français d'origine] orient[ale: arabe, persan, turc, hébreu, malais]*, Paris] 1876.

³⁸ Dziś: Brno.

³⁹ Jedno z najstarszych czeskich czasopism etnograficznych, założone w Pradze w 1891 r. przez Čenka Zibrtu i Lubora Niederlego, wychodzące do dziś. Obecnie redaktorem naczelnym jest Jana Nosková.

⁴⁰ P.P. Čubinskij, *Malorusskie skazki*, t. 2, Peterburg 1878.

Db = P[avol] Dobšinský, *Prost[onárodné] slov[enské] povesti (T[retí] z[vázok])*, (6 zeszytów), Martin 1880–[188]3.

DG = [Angelo] de Gubernatis, *Die Thiere in Der Indogermanischen Mythologie*, [Leipzig 1874].

DgSU = [A.] de Gubernatis, *Storia univers[ale] della Letteratura*, t. 7–8, Mediolan 1883.

DwP = [Bronisław] Dembowski, *Spis wyrazów [i wyrażení używanych] na Podhalu [jako uzupełnienie poprzednich zbiorów]* (odb. z SKJ IV), [Kraków] 1889.

Dr = [Maximilian] Duncker, *Gesch[ichte] d[es] Alterthums*, 4 wyd.

Domaniewice Łowickie.

E

EbAeg = [Georg] Ebers, *Aegypten und die Bücher Moses I*, Lipsk 1868.

EG = [Karol] Estreicher, *Gwara złoczyńców*, [Warszawa 1867].

EO (albo ЭО) = [Алексей П. Бахрушин, Николай А. Янчук,] *Этнограф[ическое] обозрение*, Moskwa od 1889⁴¹.

ER = *Encyklopedia rolnicza [wydawana staraniem i nakładem Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie]*⁴².

F

Fb¹ = [Hermann] Frischbier, *Preuss[ische] Sprichwörter [und volksthümliche Redensarten]*, Berlin 1865.

Fb² = jegoż, *Preuss[ische] Sprich[wörter]*, 2. wyd., Berlin 1876.

Fk = [August] Fick, *Vergl[eichendes] Wörterbuch [der indogermanischen Sprachen. Sprachgeschichtlich angeordnet]*, Göttingen] 1874.

FL = „Folk-Lore”⁴³ (od r. 1890) (nb. w niektórych miejscach FL.D = FL.2).

Flc = [Joseph Jacobs, Alfred Nutt (red.), *The International Folk-Lore Congress 1891. Papers and Transactions*, Londyn 1892.

Fs = [Michał] Federowski, *Lud okolic [Żarek], Siewierza [i Pilicy. Jego zwyczaje, sposób życia, obrzędy, podania, gusła, zabobony, pieśni, zabawy, przysłowia, zagadki i właściwości mowy]*, Warszawa 1888].

FWB = [H.] Frischbier, *Preuß[isches] W[örter]buch. [Ost- und westpreußische Provinzialismen in alphabetischer Reihenfolge]*, [Berlin 1882–]1883, 2 tomy.

⁴¹ Rosyjski dwumiesięcznik założony przez Mikołaja Jańczuka, wychodzi do dziś. Obecnie redaktorem naczelnym tego czasopisma jest Siergiej W. Sokołowski.

⁴² Jedenastotomowa encyklopedia wychodząca w Warszawie w l. 1890–1902.

⁴³ Brytyjski kwartalnik folklorystyczny założony w Londynie w 1878 r. jako organ The Folklore Society, wychodzący do dziś. Na przestrzeni lat zmieniał tytuł: „The Folk-Lore Record” (1878–1882), „The Folk-Lore Journal” (1883–1889), „Folklore” (1890–2014). Pierwszym redaktorem był Joseph Jacobs, obecnie redaktorem naczelnym jest Jessica Hemming.

G

GO = [Aleksandr F.] Gilʹferding, *Ostatki Slavjanъ na juž[nomъ] ber[egu] Balt[iskago] morja*, Petersburg 1862⁴⁴ (gdzie str[ona] nie oznaczona, tam p[atrz] *Słowniczek* na końcu str. 159–191 zamieszczony).

GSB = [Johann Georg Theodor] Grässe, *Sagenbuch d[es] preussische[n] Sta[a]tes*, [Dresden 1866–1871].

GSK = [J.G.T.] Grässe, [*Die grossen*] *Sagenkreise des Mittelalters* (tomu II, cz. III *Literaturgesch[ichte]*), [Dresden 1842].

Gt = [Jakov K.] Grot, *Filolog[iczeskaja] razysk[anija]*, Petersburg 1876⁴⁵.

Gtsmid = [Alfred von] Gutschmid, [*Kritik der*] *poln[ischen] Urgesch[ichte des Vincentius Kadlubek]*, w „Archiv f[ür] Kunde öster[reichischer] Gesch[ichts]-Quel[en] XVII⁴⁶.

Gtw = [Eduard Rudolf] Grisebach, [*Die*] *treulose Witwe*, Lipsk 1883.

H

H = Słownik [Nikity I.] Horbačevskiego⁴⁷.

H3E = [Carl] Holsten, *Die drei [ursprünglichen noch ungeschriebenen] Evangel[elien]*, Karls[ruhe–Leipzig] 1883.

HwL = [Zygmunt Celichowski (wyd.)], *Historia [prawdziwa, która się stała] w Landzie, [mieście niemieckim 1568]*, Kraków 1891.

HBr = [Johann Christian] Heyse, [*Allgemeines*] *Fremdwörterbuch [oder Handbuch zum Verstehen und Vermeiden der in unserer Sprache mehr oder minder gebräuchlichen fremden Ausdrücke, mit Bezeichnung der Aussprache, der Betonung und der nöthigsten Erklärung]*, Lipsk 1875.

Hlc = [Bogumił] Hoff, *Lud cieszyński, [jego właściwości i siedziby. Obraz etnograficzny]*, Warszawa 1888 (początek notat porobiłem z „Wędrowca” 1888).

HP = [Johann Jakob] Herzog und [Gustav Leopold] Plitt, *Realenzyklopädie f[ür] prot[estantische] Theol[ogie] und Kirche*, wyd. 2., [Leipzig 1877–1881].

Hempel_Janów = [Leon Hempel], *Słowniczek rkps. ze Skorczyc pow. janowski*, 1892.

HW = [Wilhelm] Herz, *Der Werwolf. [Beitrag zur Sagengeschichte]*, Stuttgart 1862.

⁴⁴ A.F. Gilʹferding, *Ostatki slavân na ŭžnom beregu Baltijskogo morâ*, Sankt-Peterburg 1862.

⁴⁵ Â.K. Grot, *Filologičeskie razyskaniâ*, t. 1: *Materialy dlâ slovarâ, grammatiki i istorii rus-skogo âzyka*, Sankt-Peterburg 1876.

⁴⁶ A. von Gutschmid, *Kritik der polnischen Urgeschichte des Vincentius Kadlubek*, „Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen” XVII, 1857, s. 295–326.

⁴⁷ N.I. Gorbačevskij, *Slovarʹ drevnego aktovogo âzyka Severo-Zapadnogo kraâ i Carstva Polʹskogo*, Vilʹna 1874.

I

IF = [Władysław] Nehring, *Iter florianense. [O Psalterzu Floryańskim łacińsko-polsko-niemieckim, w szczególności o polskim jego dziale]*, Poznań 1871].

J

JA = [Vatroslav] Jagić, „Archiv f[ür] slav[ische] Philologie”.

Jhm = [Eduard Adolf] Jacobi, *Handwörterbuch d[er griechischen und römischen] Mythologie*, [Leipzig] 1835.

JK = *Jasiek z Knieji*, [H.] Derdowskiego, Toruń 1885.

JP = [Eugeniusz] Janota w „Przyrodniku” lwowskim⁴⁸, r. 2, 1872 (patrz notaty ⊕ 35).

JWŻ = [Ludwik Adam] Jucewicz, *Wspomn[ienia] Żmudzi*, [Wilno] 1842.

JŻ = *Żywoł Ad[olfa] Januszkiewicza [i jego listy ze stepów kirgizkich]*, Berlin 1875, tom 2.

K

KgKal = [O.] Kolberg, [*Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce.*] *Kaliskie*, [Kraków 1890].

[KgKiel I = O. Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce. Kieleckie*, cz. 1, Kraków 1885].

[KgKiel II = O. Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce. Kieleckie*, cz. 2, Kraków 1886].

Kl = *Kieleckie* (KgKl = Kolberg, K).

KJL = [John] Koch, [*Die*] *Siebenschläferlegende, [ihr Ursprung und ihre Verbreitung. Eine mythologisch-literaturgeschichtliche Studie]*, Lipsk 1883.

KK = [J.L.] Kozłowski, *Rośliny kaszubskie* w V tomie „Pamiętn[ika] Fizjograf[icznego]”, dział IV, od 11⁴⁹.

Km = [Jan] Kleczyński, *Melodie zakopańskie* [!] [*i podhalskie*], [„Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” XII] 1888, [s. 39–102].

KP = V[uk] St[efanović] Karađić, *Srpske narod[ne] pripovijetke*, Wiedeń 1870⁵⁰.

⁴⁸ „Przyrodnik. Sześciotygodnik popularny” – wychodzące we Lwowie w l. 1871–1873 czasopismo o tematyce przyrodniczej. Tu Eugeniusz Janota opublikował wieloczęściowy artykuł *Bóbr*, „Przyrodnik” II, nr 1 z 15 II 1872, s. 1–6; nr 2 z 31 III, s. 37–41; nr 3 z 15 V, s. 69–79; nr 4 z 30 VI, s. 101–108; nr 5 z 15 VIII, s. 133–140; nr 7 z 15 XI, s. 197–217.

⁴⁹ J.L. Kozłowski [J. Łękowski], *Ludowe nazwy niektórych roślin z Prus królewskich*, „Pamiętnik Fizjograficzny” V, dz. IV, 1885, s. 11–14.

⁵⁰ V.S. Karađić, *Srpske narodne pripovijetke II*, Beč 1870.

- Kvg = [Friedrich S.] Krauss, *Volksglaube [und religiöser Brauch der Südslaven]*, Münster 1890.
- KS = [F.S.] Krauss, *Sagen u[nd] Märchen d[er] Südslaven. [Zum grossen teil aus ungedruckten quellen]*, Lipsk 1883.
- KRS = [Adam Stanisław] Krasinski, *Słownik synonimów [polskich]*, t. I–II, Kraków 1885].
- Ksy = „Kłosy. [Czasopismo ilustrowane tygodniowe poświęcone literaturze, nauce i sztuce]”⁵¹.
- KV = [Abraham] Kuenen, *Volksreligion [und Weltreligion: fünf Hibbert-Vorlesungen]*, Berlin 1883.
- Klv = [Otto] Knoop, *Volkssagen, [Erzählungen, Aberglauben, Gebräuche und Märchen] a[us] d[em] östl[ichen] Hinterpommern*, [Posen] 1885.
- Kp = [O.] Knoop, *Sagen [und Erzählungen] aus [dem Kreise Kolberg-Körlin]*, Posen 1898].
- K3 = [M.N.] Komarovъ, *Èkskursy vъ skazočn[yj] mir*, Moskva 1886⁵².

L

- L = [Samuel Bogumił] Linde [*Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Lwów 1854–1860].
- Ⓐ = [Józef Jan] Lipiński, *Piosnki ludu wielkopolskiego*, cz. I, Poznań 1842.
- LA = [August] Leskien, [*Der*] Ablaut [*der Wurzelsilben im*] Litauischen, [Leipzig] 1884.
- LB = [A.] Leskien, [Karl] Brugmann, *Litauische Volkslieder und Märchen [Aus dem preussischen und dem russischen Litauen]*, Strasburg 1882.
- LChr = [Julius] Lippert, *Christenthum, [Volksglaube und Volksbrauch: Geschichtliche Entwicklung ihres Vorstellungsinhaltes]*, Berlin 1882.
- Le = [William Edward Hartpole] Lecky, *Sittengeschichte Europas [von Augustus bis auf Karl den Crossen]*, [Leipzig – Heidelberg] 1870[–1871].
- LgC = [Andrew] Lang, *Custom and Myth*, Londyn 1885.
- LgM = [A.] Lang, *La Mythologie* [Traduit de L'Anglais par Léon Parmentier. Avec une préface par Charles Michel et des Additions de l'auteur], Paryż 1886.
- LHa = [François] Lenormant, *Manuel d'histoire ancienne [de l'Orient jusqu'aux guerres médiques]*, Paris] 1868, t. I.
- LHa' = t. II.
- LHa'' = t. III.

⁵¹ Warszawski tygodnik wychodzący w l. 1866–1890, jego wieloletnim redaktorem był Antoni Pietkiewicz.

⁵² M.N. Komarov, *Èkskursy v skazočnyj mir. Ètudy v oblasti mifov i narodnyh predanij*, Moskva 1886.

LK = [A.G.] Langkusch, *Litauische Sagen* (z „Altpreuss[ische] Monatsschrift”, t. XV, [1878, s. 412–459]; u mnie w litewskich broszurach nr 1).

LM = [F.] Lenormant, *La magie chez les Chaldéens [et les origines accadiennes]*, Paryż 1874.

Lit. A. – Zeszyt podań litewskich (rękopis) in folio (błękitny).

LO = [Elisabeth] Lemke, *Volkstümliches in Ostpreussen*, I Teil, Mohrunen 1884.

LP = [Julius] Lippert, *Allg[emeine] Geschichte des Priesterthums*, Berlin 1883.

Lpf = „Listy filologicke a paedag[ogické]”⁵³.

Ł

Ły – I[gnacy] Łyskowski, *Pieśni gmin[ne] i przysłowia ludu pols[kiego] w Prus[ach] Zach[odnich]*, Brod[nica] 1854 (Mitol. nr 10).

M

M = „Mélusine”⁵⁴, czasopismo paryskie, t. I.

Mat = [Karol] Mátyás, *Z ust ludu*, Kraków 1885 (Język. 20).

Mcg = [K.] Mátyás, *Cholera w górach* (odb[itka] z „Przeglądu Powsz[ecznego]”), Kraków 1887.

McT = [Franz] Miklosich, *[Die] christli[che] Terminologie [der slavischen Sprachen]*, [Wiedeń] 1875.

ME = G[ustav] Meyer, *Essays und Studien [zur Sprachgeschichte und Volkskunde]*, Strasburg 1885.

MEW = [F.] Miklosich, *Etym[ologisches] W[örterbuch der slavischen Sprachen]*, Wiedeń 1886.

Mgn = [Krzysztof Celestyn] Mrongowiusz, *[Dokładny] niem[iecko]-pols[ki] słownik*, [Königsberg in Pr. 1854].

Mgp = [K.C.] Mrongowiusz, *[Dokładny] słownik pols[ko]-niem[iecki] krytycznie wypracowany*, Königsberg 1835].

MikWA = [F.] Miklosich, *Die Wurzeln des Altslovenischen*, [w „Denkschriften der Wiener Akademie” 8 Bd, 1857, s. 154–179].

MK = [Szymon] Matusiak, *Nasze kwiaty polne*, [Kraków] 1881. Mit. 21.

MRLS = [F.] Miklosich, *Radices linguae Sloven[icae. Veteris dialecti]*, Lipsiae/Leipzig 1845.

MRw = M[ax] Müller, *Einleitung i[n] die [vergleichende] Religionswissenschaft*, [Strassburg] 1874.

MSb = [Jan] Máchal, *[Nákres] slov[anského] bajeslovi*, Praga 1891.

⁵³ Czeskie czasopismo założone przez Jana Kvíčala, wychodzące w Pradze w l. 1874–1887.

⁵⁴ Francuskie czasopismo założone przez Henri Gaidoza, wychodzące w Paryżu w l. 1878–1912.

- MO = [Lucjan] Malinowski, [*Ueber die*] *Oppeln[sche] Mundart [in Oberschlesien, Leipzig 1873]*.
- MSg = *Materialy dlja sravnit[el'nago] slovarja Akademii Petersburskiej*⁵⁵.
- MSM = [F.] Miklosich, *Slav[ischen] Elemente i[m] Magyar[ischen]*, Wiedeń 1871.
- MStr = [Stanisław Maciej] Myszkowski, *O strachach*, Jarosław 1878.
- MŚp = [K.] Mátyás, *Świat i przyroda w wyobraź[ni] chłopa*. [Przyczynek do etnograficznego studium.] Odb[itka] z „Gaz[ety] Lwow[skiej]” 1888, stron 16.
- M? = (zapewne) [K.] Mátyás, jakaś odbitka (z „Czasu” 1885 nr 114?), stron 14 (zszty z powyższym).
- MPbk = [K.] Mátyás, *Podania i baśnie krak[owskie]*, Lwów, 1890.
- MW = [K.] Mátyás, *Wilija*. [Jeden z jasnych dni chłopskiego żywota], Krak[ów] 1895.
- Mát.Zap = [K.] Mátyás, *Zapusty* [– *Popielec – Wielka Noc. Kilka zwyczajów ludu w Tarnobrzieskiem*], Lwów 1895.
- Mt = [F.] Miklosich, *D[ie] türk[ischen] Elem[ente] i[n] d[en] südost- und ost[euro-päischen Sprachen (Griechisch, Albanisch, Rumunisch, Bulgarisch, Serbisch, Kleinrussisch, Großrussisch, Polnisch)]*, Wiedeń 1884.
- MTf albo MTréf = [F.] Miklosich, *Über d[en] Ursprung d[er] Worte [von der Form aslov.] trét und trat*, [Wiedeń 1877].
- Mtz = [Antonín] Matzenauer, *Cizí slova [ve slovanských řečech]*, Brno 1870.
- MY = [Alfred] Maury, [*Essai sur les*] *légendes pieuses [du moyen âge]*, Paris 1843.
- MŻk = [Antoni] Muchliński, *Źródłosłownik [wyrazów, które przeszły, wprost czy pośrednio, do naszej mowy z języków] wschod[nich, tudzież mających zobopólną analogię co do brzmienia lub znaczenia, z dołączeniem zbioru wyrazów, przeniesionych z Polski do języka tureckiego]*, Petersburg 1858.

N

- Nib = *Pieśń o Nibelungach*. [Starożytna epopeja niemiecka w dwóch częściach], Warszawa 1881 (tłum. [Antoni] Szabrański).
- ND = „Na Dziś”⁵⁶ 1872, Kraków, tom 17.
- Nb = [Teodor] Narbutt, *Dzieje staroż[ytne] nar[odu] litew[skiego]*. *Mitologia litewska z 8 rycinami*, t. I, Wilno 1835.
- NLu = [Antoni] Nowosielski⁵⁷, *Lud ukraiński*, Wilno 1857, 2 tomy.

⁵⁵ „Materialy dlja sravnitel'nogo i ob''asnitel'nogo slovarâ i grammatiki russkogo âzyka i drugih slavânskikh narečij”, t. 1–4, Sankt-Peterburg 1864–1858.

⁵⁶ „Na Dziś. Pismo zbiorowe poświęcone literaturze, naukom, sztuce, gospodarstwu krajowemu, handlowi i przemysłowi” – czasopismo krakowskie wychodzące w l. 1872–1874, wydawane przez Jana Waligórę.

⁵⁷ Właśc.: Antoni Jaksa-Marcinkowski.

NK = [Dr.] Nadmorski⁵⁸, *Kaszuby i Kociewie. [Język, zwyczaje, przesady, podania, zagadki i pieśni ludowe w północnej części Prus Zachodnich]*, Poznań 1892.

O

OB. = [Hermann] Oldenberg, *Buddha. [Sein Leben, seine Lehre, seine Gemeinde]*, Berl[in] 1881.

OfB = [Hermann] Osthoff, [K.] Brugmann, *Morphol[ogische] Untersuchungen [auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen]*, Leipzig] 1878.

Odys. = *Odysea* Homera, [tłum. Lucjan] Siemieński, [Warszawa 1895].

OP = [Oscar] Peschel, *Völkerkunde*, 2. wyd., Lipsk 1875.

P

PiK = *Pastorałki i kolędy [czyli Piosnki wesole ludu w czasie świąt Bożego Narodzenia oraz modlitwy i pieśni kościelne na rozmaite święta zebrane z różnych dzieł]*, Częstochowa 1875.

Pć. = *Pančatantra*⁵⁹, wyd. [Theodora] Benfeya, t. I, [Leipzig 1859].

Pć'. = toż t. II.

Pp = *Psalterz puławski*, 1880 (pierwsza liczba oznacza stronę, druga wiersz od góry).

PF = *Psalterz Floriański (Małgorzaty)*.

PFil = „Prace Filologiczne”⁶⁰.

Psk = [Gustaw] Pobłocki, *Słownik kaszubski [z dodatkiem idiotyzmów chełmińskich i kociewskich]*, Chełmno 1887.

Ⓟ [Żegota] Pauli, *Pieśni ludu pol[skiego] w Galicji*, [Lwów] 1838.

Pdp = [Jiří] Polívka, *Drob[ně] přispěvky [literárně-historické]*, Praha 1891].

Pdws = *Pamiętniki dziejowe wieków średnich*.

R

RdM = „Revue des Deux Mondes”⁶¹.

RAK* = „Rozprawy [i Sprawozdania] Akad[emii] Krak[owskiej] Wydz[iał] Filolog[iczny]”.

* Nb. Z tomu X „RA” Kryńskiego praca notowana u mnie z odbitki, według jej pagin[acji].

RCA = [Ernest] Renan, *Confér[ences] d'Anglet[erre]*, Paris 1880].

⁵⁸ Właśc.: Józef Łęgowski.

⁵⁹ *Pantschatantra. Fünf Bücher indischer Fabeln, Märchen und Erzählungen*.

⁶⁰ Rocznik językoznawczy wychodzący w Warszawie do dziś, założony w 1884 r. przez Adama A. Kryńskiego.

⁶¹ Francuski miesięcznik założony przez Prospera Mauroya i Pierre'a de Ségur-Dupeyrona w 1829 r., wychodzi do dziś.

- RB = [Aleksander] Rypiński, *Białoruś. [Kilka słów o poezji prostego ludu tej naszej polskiej prowincji i o jego śpiewie, tańcach]*, Paryż 1840 (egzemplarz miałem udzielony z Kórnika) (Notaty znajdują się w książce ⊕ 35).
- RG = [Juliusz] Roger, *Pieśni ludu pol[skiego] w G[órnym] Szląsku [z muzyką, Wocław 1863]* (N liczby oznaczają nie str[ony], lecz numery pieśni).
- RHR = „[La] Revue de l’histoire des religions”⁶².
- RE = [Peter] le Page Renouf, odczyty o religii egips[kiej] (po niemie[cku]).
- RL = „Revue de linguistique [et de philologie comparée]”⁶³.
- Rdt = „Revue des traditions populaires”⁶⁴.
- Ret = „Revue d’ethnographie”⁶⁵, Paryż.
- RPL = „Revue politique et littéraire”⁶⁶.
- RBs = Romanovъ, *Belarus. Sbornikъ*⁶⁷.
- Rd = [*Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce.*] *Radomskie* (Kolberg), [cz. I, Kraków 1887, cz. II, Kraków 1888].
- RT = „Roczn[ik] Tow[arzystwa] Przyj[aciół] N[auk] Krakows[kiego]”, t. XLI. [Fryderyk Skobel, *O zepsuciu języka polskiego w dziennikach i w mowie potocznej, osobliwie w Galicji. Spostrzeżenia i uwagi*, Kraków 1870].
- Rj = [Mikołaj] Rybowski, *Jaskółki. [Obrazek z historii naturalnej, Kraków] 1890*.
- Ram. = [Stefan] Ramułt, *Słownik kaszub[ski]*⁶⁸.
- Rud. = [Stanisław] Polaczek, [*Wieś*] *Rudawa. [Lud, jego zwyczaje, obrzędy, piosnki, powiastki i zagadki, Warszawa], 1892*.

S

- Ⓢ = [Georg] Smith, *Chald[äische] Genesis. [Keilinschriftliche Berichte] über [Schöpfung, Sündenfall, Sintfluth, Thurmbau und Nimrod, nebst vielen anderen Fragmenten ältesten Babylonisch-Assyrischen Schriftthums]*, Lipsk 1876.
- S¹ = [David Friedrich] Strauss, [*Nouvelle*] *vie de Jésus*, tłum. [Émile] Littré 1864.

⁶² Francuski kwartalnik religioznawczy założony przez Émile’a Guimeta w 1880 r., wychodzi do dziś.

⁶³ Francuski rocznik dotyczący językoznawstwa porównawczego wychodzący w Paryżu w l. 1867–1916. Jego redaktorami byli: Abel Hovelacque, Julien Girard de Rialle, Émile Picot, Julien Vinson.

⁶⁴ Francuskie czasopismo folklorystyczne, organ Société des traditions populaires, założone przez Paula Sébillota, wychodzące z różną częstotliwością w l. 1886–1919.

⁶⁵ Francuskie czasopismo etnograficzne założone przez Ernesta-Théodore’a Hamy’ego, wychodzące w l. 1882–1890.

⁶⁶ Francuski tygodnik założony w 1863 r., wychodzący pod różnymi tytułami do 1939 r., potocznie nazywany (od koloru okładki) „Revue bleue”.

⁶⁷ E. Romanov, *Belorusskij sbornik*, t. 1–9, Kiev – Vitebsk – Mogilev – Vil’na 1885–1912.

⁶⁸ S. Ramułt, *Słownik języka pomorskiego, czyli kaszubskiego*, Kraków 1893.

- S² = [D.F.] Strauss, *D[as] L[eben] Jesu [für das deutsche Volk bearbeitet]*, [Leipzig] 1874.
- SKJ = „Sprawozdania Komisji Językowej [Akademii Umiejętności]” (Kraków).
- SK¹ = [F.] Skobel, *O zepsuciu języka polskiego [w dziennikach i w mowie potocznej, osobliwie w Galicji]* w „Roczniku Tow[arzystwa] Nauk[owego] Krakows[kiego]” 1870, t. XLI.
- SK² = [F.] Skobel, *O skażeniu j[ę]z[y]ka polsk[iego] w dziennikach i innych pismach, osobliwie w Galicji*. *Poczet drugi*, Kraków 1874.
- SKU = *Kalmük[ische Märchen.] [Die] Märchen des Siddhi-Kür v[on Bernhard] Jülg*, Lipsk 1866.
- SLP = *Słowniczek łacińsko-pol[ski] wyrazów prawa magdeburskiego z wieku XV. Przedruk homograficzny z kodeksu kórnickiego*, wyd. [Zygmunt] Celichowski, [Poznań] 1875.
- STZ = [Wilibald von] Schulenburg, *Wendisches Volkstum [in Sage, Brauch und Sitte]*, Berlin 1882.
- Spr = [Jānis] Sprogis, *Pieśni łotewskie*⁶⁹.
- Ss = [W. von] Schulenburg, *Wendische Volkssagen und Gebräuche [aus dem Spreewald]*, Lipsk 1880.
- SL = [A.] Schleicher, *Lituanica*, [Wien 1853].
- SM = [Henry] Sumner Maine, *Études sur l'histo[ire] du droit*, Paryż 1884.
- Swe = mój słownik wyrazów cudzych (rkps.).
- SG = *Słownik geograficzny [Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich]*, ([Filipa] Sulimierskiego)⁷⁰.
- SBw = [Karol] Sieniawski, *Biskupstwo warmińskie, [jego założenie i rozwój na ziemi pruskiej z uwzględnieniem dziejów ludności i stosunków geograficznych ziem dawniej krzyżackich]*, Poznań 1878.
- SW = [Zdzisław] Świdorski, *Wieś Wisła. [Szkic z wędrówki po Śląsku w roku 1885 odbytej]*, Krak[ów] 1889.
- Sy = [Rudolf] Seydel, *[Das] Evang[elium] v[on] Jesu [in seinem Verhältnis zur Buddhasage und Buddhlehre]*, Lipsk 1882.
- Smp = [František] Sušil, *Morav[ské] národ[ní] písně [s nápěvy do textu vřaděnými]*, Berno 1874.
- SWm = [Arthur i Albert] Schott, *Walach[ische] Märchen*, Stuttg[art – Tübingen] 1845.
- Skř = [Kazimiera] Skrzyńska, *Kobieta w pieśni [ludowej]*, Warszawa 1891].
- Soz. = [Iwan P.] Sozonovič, *Lenora...*, [Warszawa] 1893⁷¹.

⁶⁹ I. Sprogis, *Pamātniki latyšskogo narodnogo tvorčestva*, sobrany i izdany..., Vil'na 1868.

⁷⁰ F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I–XV, Warszawa 1880–1914.

⁷¹ I.P. Sozonovič, *Lenora Būrgera i rodstvemye ej sūžety v narodnoj poėzii, evropejskoj i rus-skoj*, Varšava 1893.

Ś

Świątek = rękopis Świątka Jana prowincjonalizmów nadrabskich między Gdowem a Chelmem, 1892.

T

T = „Tygodnik Ilustrowany”⁷².

U

Up. = [Seweryn] Udziela, *Piski [w mieście Ropczycach i w okolicy]*, Tarnów 1888.

W

W albo Wac. = *Modlitwa Wacława* w „Pamiętn[iku] Akad[emii] Krak[owskiej]” fil.-his., t. II (liczby paginacja zabytku).

WB = [Aleksander] Walicki, *Błędy [nasze w mowie i piśmie, ku szkodzie języka polskiego popełniane oraz prowincjonalizmy]*, Warszawa] 1876.

Wa = „Wisła” (czasopismo).

WD¹ = [Aleksander Weryha] Darowski, [Jeden] rozdział [do przyszłej księgi] przysłów polskich, [obejmujący nazwiska rodzin szlacheckich a innych, w przypowieściach, znaczeniu przenośnem, ucinkach itp.], Kijów 1867.

WD² = [A.W.] Darowski, *Przysłowia polskie*, [odnoszące się do nazwisk szlacheckich i miejscowości], Pozn[añ] 1874.

WI = [Paul] Wurm, [Geschichte der] indischen Religion [im Umriss dargestellt, Basel 1874].

WJg. = [Zygmunt] Wasilewski, *Jagodne*. [Wieś w powiecie łukowskim, gminie Dąbie. Zarys etnograficzny, Warszawa] 1889.

WŁ = [Edward A.] Wolter, *Materji[aly] dla etnografii łatyšk[ago] plemeni*, Petersburg 1890⁷³.

WP = BW 1864 I od str. 263.

WR = [August] Wilkoński, *Ramoty [i ramotki literackie]* (wyd. Ungra 1873 w 5 tomach).

WRÄ = [Alfred] Wiedemann, *Die Religion das [!] alt[en] Ägypter*, [Münster] 1890.

WSE = [G.] Wetzel, *D[ie] Synopt[ischen] Evangelien*, Heilbronn 1883.

WT = [August] Wrześniowski, *Tatry i Podhalanie*, [Kraków] 1882.

⁷² Ilustrowany tygodnik kulturalno-społeczny wydawany w Warszawie w l. 1859–1939, założony przez Józefa Ungra.

⁷³ È.A. Vol'ter, *Materialy dla ètnografii łatyškogo plemeni Vitebskoj gubernii*, Sankt-Peterburg 1890.

Wswp = [A. Wrześniowski], *Spis wyrazów podhalskich*, (Kraków 1885 odb[itka] z t. X „Pamięt[nika] Tatrzańskiego”). Z dod[atkiem] rękopiśmiennych uzupełnień autora).

V

VIm. = [Hermann] Varnhagen, [*Ein*] *indisches Märchen [auf seiner Wanderung durch die asiatischen und europäischen Litteraturen]*, Berl[in] 1882.

Vtz = [Edmund] Veckenstedt, *Wendische Sagen, [Märchen und abergläubische Gebräuche]*, Gratz 1880.

VM = [Maurice] Vernes, [*Histoire des*] *idées messianiques [depuis Alexandre jusqu'à l'empereur Hadrien]*, Paryż 1874.

VR = Vesolovskij⁷⁴, *Razyskanija*. Numer rzymski oznacza, które z porządku.

Z

ZB = „Z[eitschrift] des Vereins für Volkskunde”⁷⁵ (Berlin).

ZM = [Roman] Zamarski⁷⁶, *Pod[ania] i baśnie ludu w Mazowszu [(z dodatkiem kilku szląskich i wielkopolskich)]*, Warszawa⁷⁷ 1852.

Zbs = Zapoł'skij, *Belorus[kaja] svadba*, Kijów 1888⁷⁸.

ZDz. = *Zabytek dawn[ej] mowy pols[kiej]*, wyd. przez [Tytusa] Działyńskiego, [Poznań] 1857.

Zmoe = [Teodor] Zawacki, *Memor[iale] oecon[omicum, 1616]*, Kraków 1891.

ZE = „Zeitschrift für Ethnologie”⁷⁹ [Adolfa] Bastiana i [Roberta] Hartmanna.

Z = [Ludwik] Zejszner, *Pieśni [ludu] Podhalań [czyli górali tatrowych polskich]*, Warszawa⁸⁰ 1845.

Zp = [Roman] Zawiliński, [*Z*] *pow[ieści] i pieśni gór[ali] beskid[owych]*, Warszawa 1889].

Zzek = [R.] Zawiliński, *Z etnografii krajowej*, Kraków 1882 (Mit. 21).

⁷⁴ A.N. Veselovskij, *Razyskanija v oblasti russkogo duhovnogo stiha*, Sankt-Peterburg 1879–1883.

⁷⁵ Niemieckie czasopismo folklorystyczne wychodzące w Berlinie w l. 1891–1928. Kolejnymi redaktorami byli: Karl Weinhold (1891–1901), Johannes Bolte (1902–1910), Hermann Michel (1911) i Fritz Boehm (1912–1928).

⁷⁶ Pseudonim Romana Zmorskiego (1822–1867), poety i folklorysty, zwolennika panslawizmu, przedstawiciela tzw. Cyganerii warszawskiej.

⁷⁷ Było błędnie: Wrocław.

⁷⁸ M.V. Dovnar-Zapoł'skij, *Belorusskaâ svad'ba i svadebnye pesni. Ètnografičeskij očerk*, Kiev 1888.

⁷⁹ Niemiecki rocznik etnologiczny wychodzący od 1869 r. do dziś, założony przez Adolfa Bastiana i Roberta Hartmanna.

⁸⁰ Było błędnie: Kraków.

Ž

Ž = Želechowski, *Malorus[ko]-nimeckij slovar*⁸¹, 1882⁸².

Žm – [Edmund] Veckenstedt, *[Die] Mythen, Sagen und Legenden der Žamaiten, [Litauer, gesammelt]*, Heidelberg 1883.

Žst = „Живая старина”⁸³.

Jak widać, przygotowując SMP, Karłowicz korzystał nie tylko z polskiego piśmiennictwa. Sięgnął też do najnowszych, różnojęzycznych publikacji religioznawczych, mitologicznych, literaturoznawczych i językoznawczych, daleko wykraczających poza tematykę polską i słowiańską. Jednym z najważniejszych źródeł do SMP był – podobnie jak w wypadku SKarł – *Lud* Kolberga. Niebagatelną rolę odgrywały także materiały rękopiśmienne.

3.3. Zawartość

Dokładne zapoznanie się z kartoteką SMP ujawniło siedemdziesiąt cztery hasła główne⁸⁴. Są to: BIĆ, BARWY, BÓG, BRATOBÓJSTWO, BRUDNY – CZYSTY, BURZA, CHLEB, CHOROBY, CHOWAĆ, CHWIAĆ SIĘ, CIAŁO, CIĘŻAR, CZAROWNICA (JĘDZA), DAR, DNI, DOM (BUDYNEK), DOM (RODZINA), DROGA, DRZEWO, DUCHY, DZIECKO, EFFIGIE, GOŚĆ, GRY (IGRZYSKA), GÓRA, GRANICE, GWIAZDY, IDIOTA (OPĘTANY), IMIĘ, JEDNO, JEŚĆ, KAMIENIE, KARY, KOBIETA, KOŃ, KRAJ (OJCZYŻNA), KRAŚĆ, KRÓL(OWA), KSIĘGI (PISAĆ, CZYTAĆ, UCZYĆ), KULT, KUPNO – SPRZEDAŻ, MASŁO, METAMORFOZA, MIEŚĆ, MIŁOŚĆ, MITOLOGIA, MLEĆ, MUZYKA, MYŚL, OBRAZ (BAŁWAN), OWADY, PADAĆ, POTWÓR, PRZEWRAĆ, PTAKI, ROLNICTWO, ROŚLINY, ROZBÓJNIK, RYBY, SĄD, SŁOWO, SŁUŻYĆ, SMOK (LATAWIEC, AJTWARAS), STATKI (WODNE), STRZELAĆ, ŚWIĘCI, ŚMIERĆ, USZANOWANIE, WESELE, WIESZAĆ, WODA, ZIEMIA, ZWIERZĘTA, ŻYCIE. Niektóre z tych haseł to nadrzędne kategorie, np.: ZWIERZĘTA, ROŚLINY.

SMP nie miał więc być katalogiem słowiańskich bogów lub postaci polskiego folkloru. W tym właśnie tkwi zasadnicza różnica między ujęciem Karłowicza

⁸¹ È.İ. Želehivs’kij, *Malorusko-nimec’kij slovar*, L’viv 1886.

⁸² Od 1882 r. słownik ten wychodził w częściach we Lwowie, pełna, dwutomowa edycja ukazała się drukiem w 1886 r.

⁸³ Rosyjski kwartalnik etnograficzny wychodzący w Petersburgu w l. 1890–1916 (wznowiony w Moskwie w 1994 r. pod redakcją Nikity I. Tołstoja). Pierwszym jego redaktorem był Władimir I. Lamanski, obecnie redaktorką jest Olga W. Bielowa.

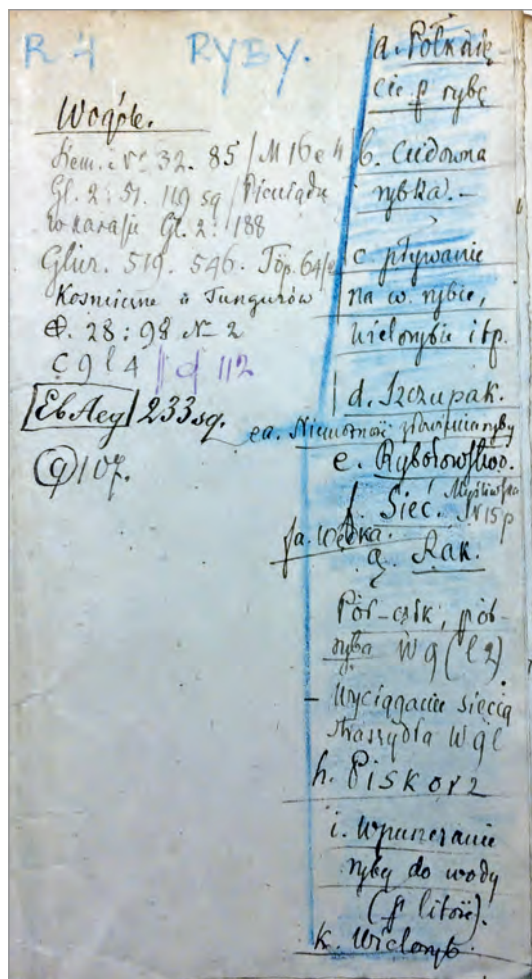
⁸⁴ Pierwotnie było ich znacznie więcej. Część haseł została jednak włączona do bardziej ogólnych jako podhasła.

a późniejszymi pracami z zakresu mitologii, w których podstawą są grupowane na różne sposoby słowiańskie teonimy i mitonimy oraz komentowanie stanowiska Jana Długosza⁸⁵ (por. np. Brückner 1918, 1924, 1980; Urbańczyk 1947; Łowmiański 1979; Gieysztor 1985; Łuczyński 2020). Próba wskazania słowiańskiego pan-teonu to zresztą wyznacznik mitologii gabinetowej (Toporkov 2002b).

Hasła główne są obecnie przemieszane, ale w prawym górnym rogu każdego z nich znajduje się sekwencja liter i cyfr, która wskazuje na kolejność (można więc wnioskować, że SMP początkowo był układany alfabetycznie – więcej piszę o tym w kolejnym podrozdziale). Przyjrzyjmy się dokładniej fiszkom, które dotyczą RYB (fot. 5). Hasło to zostało oznaczone jako R4, co należy objaśnić jako czwarte hasło na literę *R*. Ponieważ jest ono dość rozbudowane, zawiera swego rodzaju spis zawartości i jest wyraźnie wyodrębnione ze zbioru w ten sposób, że składające się na nie fiszki objęto papierową obwolutą, jak łatwo się domyślić opisaną jako RYBY. Wspólne dla wszystkich haseł głównych oraz podstawowych oznaczeń literowo-cyfrowych jest to, że zapisano je niebieską kredką. Na RYBY składają się podhasła oznaczone jako: R4a, R4b, R4c... (tytuł podhasła znajduje się poniżej nazwy hasła głównego, a jeżeli w tym samym rzędzie, to w drugiej kolejności). Jeśli jest potrzeba, pojawiają się dokładniejsze uściślenia: R4aa, R4ab, R4ac itd. W obrębie tych podhasła mamy odesłania do innych haseł głównych i podhasła, np. R4i – wypuszczenie Ryby do wody (p[atrz] Litość), cf. Z4i (czyli porównaj czwarte hasło na literę *Z*, a w jego obrębie podhasło *i*). W ten sposób cała kartoteka SMP jest spięta dość czytelnym systemem odsyłaczy.

⁸⁵ Chodzi tu zwłaszcza o następujący cytat: „Wiadomo zaś, że Polacy w pierwszych swego narodu zawiązkach byli bałwochwalcami i czcili wielką liczbę bogów i bogiń, jako to Jowisza, Marsa, Wenerę, Plutona, Dianę, Cererę, zaraziwszy się błędami innych ludów pogańskich. Nazywali zaś Jowisza w swoim języku *Jesse* (Yesza), wierząc i mniemając, że od niego jako najwyższego boga wszystkie dobra doczesne i wypadki tak pomyślne jako i przeciwnie pochodziły. Jemu też przed innemi bogami większą cześć oddawali i częstsze składali obiety. Marsa, którego poetów marzenia zrobili bogiem wojny, nazywali *Ladą*. Modlili się do niego o odwagę i zwycięstwa nad nieprzyjaciółmi, czcząc go nader dzikimi obrządkami. Wenerę zwali *Dziedzilią* (Dzyczilely), którą uważając za boginią małżeństwa, błagali o użyczenie liczne go synach i córkach potomstwa. Pluto u nich nazywał się *Nija* (Nya). Tego mieli za stróża piekieł i zachowawcę dusz po ich wyjściu z ciała; błagali go zatem, aby po śmierci zaprowadził ich do lepszych siedlisk podziemnego świata. Wybudowali im też najpierwszą w Gnieźnie świątynię, do której się ze wszystkich stron zgromadzali. Dianę przesądem pogańskim wyobrażali sobie jak niewiastę i dziewicę, do jej przeto posągu mężatki i panny znosiły wieńce w ofierze. Ceres czczona była od ziemian i rolników, którzy w zawody składali na jej cześć obiety z zboża i ziarna. Mieli też za bóstwo pogodną porę, którą w mowie swojej nazywali *Pogodą*, jakoby dawczynią pogodnego czasu. Niemniej bożka życia, którego nazywali *Żywie*” (Długosz 1867: 39).

Fot. 5.

Podobnie jak w wypadku kartoteki SKarł podstawowymi informacjami umieszczonymi na fiszkach są skróty źródeł, do których rozszyfrowania częściowo służy – umieszczony w poprzednim podrozdziale – *Klucz znaków i skrótów*. Jak się okazuje, nie odsyła on do wszystkich materiałów, z których korzystał Karłowicz (dotyczy to zwłaszcza lituaników, wykorzystanych w SML). Przekonuje o tym bliższe przyjrzenie się fotografii nr 5. I tak, *Töp* to Maxa Töppena *Aberglauben aus Masuren: mit einem Anhang, enthaltend: Masurische Sagen und Märchen*, Danzig 1867; *Siem* – Lucjana Siemieńskiego *Podania i legendy polskie, ruskie i litewskie*, Poznań 1845; z kolei *Gluz* to Józefa Gluzińskiego *Włościanie polscy*

uważani pod względem charakteru, zwyczajów, obyczajów i przesądów, z dołączeniem przysłówiów powszechnie używanych, b.m.w. 1856.

3.4. Układ haseł w słowniku

W słowniku – jak wiadomo – hasła mogą być ułożone alfabetycznie (*a fronte*, czyli w kolejności początkowych liter wyrazu hasłowego – jest to najczęstsza sytuacja, wpisana już właściwie w definicję leksemu *słownik*, i *a tergo* – w kolejności końcowych liter wyrazu hasłowego) lub niealfabetycznie (gniazdowo bądź pojęciowo⁸⁶) (Żmigrodzki 2009: 24, 53–54). Pierwsze z rozstrzygnięć (układ alfabetyczny *a fronte*) wcale nie było takie oczywiste w czasach, gdy rodziła się współczesna leksykografia, co wykazał, odnosząc się do średniowiecznych mamotreptów, James A.H. Murray (1900: 10–13). Nie jest to też układ naturalny, bo przecież ludzie nie postrzegają świata przez pryzmat liter lub głosek i nie myślą pojedynczymi wyrazami, wyabstrahowanymi z kontekstu i tła językowo-kulturowego. W konsekwencji tego, jeśli słownik dotyczy np. faktów etnolingwistycznych, a nie jedynie językowych (ograniczonych do materiału leksykalnego), to kolejność alfabetyczna nie jest korzystna. Nie ma jej więc ani w SSiSL, ani też nie planował jej Karłowicz w SMP. Co prawda, hasła w kartotece są oznaczone kolejnymi literami alfabetu, co mogłoby sugerować taki właśnie układ, jednak nieprzypadkowo leksykografowie posługują się fiszkami. Dają one przecież możliwość dowolnego przedstawiania kolejności opisywanego materiału. Pamiętajmy też, że SMP nie został zredagowany do końca. Najpierw powstawał w układzie alfabetycznym (bo ten najłatwiej kontrolować i uzupełniać w razie potrzeby), ale docelowo hasła miały mieć inną kolejność.

Skoro w SMP planowano układ niealfabetyczny, to można zadać dwa pytania: 1) jaki i 2) czy był to samodzielny pomysł Karłowicza, czy też wzorował się on na innych pracach? Zaczniemy od drugiego pytania.

Jak wiadomo, w drugiej połowie XIX w. niezwykle popularny był *Thesaurus of English Words and Phrases* Petera Marka Rogeta (1852), którego dystrybucja w świecie anglosaskim dorównywała Biblii (Batko-Tokarz 2015: 158). Karłowicz, zważywszy na jego zagraniczne studia, podróże naukowe, praktykę leksykograficzną i znajomość języków obcych (w tym angielskiego), po prostu nie mógł nie zetknąć się z tym dziełem. P.M. Roget w *Thesaurusie*, którego układ był inspirowany osiągnięciami przyrodoznawstwa i psychologii, ujął 150 tys. angielskich

⁸⁶ Dokładniej o rodzajach słowników ze względu na układ haseł czytaj np. w: Żmigrodzki 2009: 24, 53–54. Słowniki pojęciowe, a także tematyczny podział słownictwa współczesnej polszczyzny i historię tego typu klasyfikowania leksyki dokładnie omówiła Barbara Batko-Tokarz (2019).

skich słów w sześć podstawowych działów: I. Pojęcia abstrakcyjne; II. Przestrzeń; III. Materia; IV. Procesy mentalne; V. Umysł; VI. Uczucia⁸⁷, i w ich obrębie wyróżnił dokładnie 1000 grup tematycznych.

Czy taki układ miał być zastosowany w SMP? Jak można wnioskować, z jednej strony z prac Karłowicza z zakresu mitologii, inspirowanych poglądami angielskiej szkoły antropologiczno-psychologiczno-ewolucyjnej, a z drugiej z zawartości samej kartoteki (czyli siedemdziesięciu czterech haseł głównych), SMP to słownik onomazjologiczny, ale o innym układzie niż *Thesaurus* Rogeta, bardziej uwzględniającym to, co w angielskiej leksykografii określa się jako *folk taxonomy*, a u nas jako perspektywa przeciętnego użytkownika języka.

Przy różnych okazjach (np. w referacie *Quelques mots sur le système et la méthode en mythologie*, wygłoszonym 3 IX 1889 r. w Sztokholmie podczas zjazdu orientalistów, oraz w jego polskim wariacie – *O stosunku mitologii do filozofii*, zaprezentowanym 20 VII 1891 r. na VI Zjeździe lekarzy i przyrodników w Krakowie), a także w kilku opublikowanych pracach (np. w *Narodowym folklorze polskim* (Karłowicz 1894), *Mitologii i filozofii* (Karłowicz 1899), *O człowieku pierwotnym* (Karłowicz 1903: 10)) Karłowicz stał na stanowisku, że mitologia jest *de facto* rodzajem filozofii, rozwinęła się bowiem z filozofowania, czyli stawiania pytań o początek, przyczynę i koniec wszystkich rzeczy, zjawisk i istot. W związku z tym w opisie mitologii zaproponował taki układ, jaki był używany w XIX-wiecznej filozofii.

Myśl tę dokładniej rozwinął także w liście z 10 IV 1890 r. do Michała Federowskiego:

Wychodzę z zasady, że: 1) **wyobrażenia człowieka pierwotnego i dzisiejszego chłopą są filozofią pierwotną**, tj. poglądem na świat i samego siebie, na początek, przyczyny, związek i cel wszystkich rzeczy; 2) **że za tym układ zasobów folklorystycznych powinien być zupełnie taki sam, jak filozofii**. 3) Ponieważ filozofia dzieli się na: a) teoretyczną (poznawalność) i b) praktyczną (wola, etyka, polityka, socjologia itd. – działalność), przeto i folklor (mitologia) dzielić się winien na a) teoretyczny i b) praktyczny.

a) *Folklor teoretyczny*. Pojęcia o początku, przyczynie, związku, przeznaczaniu (celu) wszech rzeczy. Tu trzeba wziąć porządną jakiegoś układ nauk, czyli systematykę. Według niego okażą się nauki o niebie, ziemi, człowieku i szczegółowo o: słońcu, księżycu, gwiazdach, chmurach, piorunie itd. (astronomia, meteorologia, kosmogRAFIA... mityczna). Potem o ziemi: α) kamienie (geologia, mineralogia...), β) rośliny (botanika), γ) zwierzęta (zoologia, fizjologia itd.), δ) człowiek (wszystkie nauki o ciele i duchu ludzkim, rozumie się, zawsze z punktu widzenia mitycznego).

⁸⁷ Taki sam układ znajdziemy w *Doborze wyrazów* Romana Zawilińskiego (1926).

- b) *Folklor praktyczny*. Tu należą wszystkie fakta mitologiczne, odnoszące się do chęci wywarcia wpływu na: A) bogów, B) rzeczy (gwiazdy, zwierzęta itd.), C) ludzi (czary, medycyna, moc słowa itd.). Tu należy kult i religia, o ile dążą do czynnego wdania się człowieka w porządek wszechświata (za: Łopaciński 1904a: 201–202).

Tę wskazówkę Federowski wykorzystał w ośmiotomowym *Ludzie białoruskim na Rusi Litewskiej* (1897–1981): „Do dzieła niniejszego po raz pierwszy, o ile mi wiadomo, został zastosowany układ oparty na klasyfikacji filozoficznej, w myśl wywodów dra Jana Karłowicza” (Federowski 1897: X).

Powyższe uwagi pozwalają wnioskować, że SMP to słownik onomazjologiczny, w którego obrębie wymienione w poprzednim podrozdziale hasła główne miały być przyporządkowane następującym kategoriom: KOSMOGRAFIA, POWIETRZNIA, KAMIEŃ, ROŚLINY, ZWIERZĘTA i CZŁOWIEK. Objaśnienia – jak sądzę – wymaga zakres *kosmografii*. W *Wielkim słowniku języka polskiego PAN* termin ten jest ujmowany jako ‘dawniej: nauka zajmująca się badaniem i opisem zjawisk, które obecnie są przedmiotem zainteresowania astronomii, geografii i meteorologii’⁸⁸. Jednak Karłowicz zakres tego słowa widział wężziej (nieprzypadkowo obok KOSMOGRAFII wydzielił POWIETRZNIĘ), na co wskazuje definicja umieszczona w SW (II: 489) – ‘opisanie wszechświata, treściowy wykład astronomii, zastosowany do zakresu szkolnego’.

Niżej umieszczam propozycję układu SMP (w Aneksie została ona uzupełniona o odpowiednie, bardziej szczegółowe podhasła i jeszcze dokładniejsze klasy), nie mając pewności, czy taki w szczegółach był zamysł Karłowicza. Zakładam jednak, że skoro podstawą materiałową SMP są teksty ludowego folkloru słownego, a sam Karłowicz deklarował przyjęcie perspektywy polskiego chłopca, to słownik mógłby przedstawiać się następująco:

KOSMOGRAFIA

- [1. Świat]: GWIAZDY, ZIEMIA, WODA, KRAJ (OJCZYŻNA), GRANICE, DROGA
- [2. Cechy i właściwości materii]: BARWY, CIĘŻAR
- [3. Ilość, liczbą]: JEDNO

POWIETRZNIA

BURZA

⁸⁸ *kosmografia*, Wielki słownik języka polskiego PAN, [on-line:] https://www.wsjp.pl/index.php?id_hasla=56887&id_znaczenia=5159652&l=13&ind=0 (dostęp: 12 VI 2020).

KAMIENIE

KAMIENIE, GÓRA

ROŚLINY

ROŚLINY, DRZEWO, SŁOWNIK ROŚLIN MITOLOGICZNYCH

ZWIERZĘTA

ZWIERZĘTA (katalog zwierząt ułożonych alfabetycznie), KOŃ, SMOK (LATAWIEC, AJTWARAS), PTAKI, RYBY, OWADY

CZŁOWIEK

- [1. Nazwa]: IMIĘ
- [2. Części ciała, elementy i substancje składowe]: CIAŁO
- [3. Bieg życia]: ŻYCIE, ŚMIERĆ
- [4. Pielęgnacja ciała]: BRUDNY – CZYSTY
- [5. Choroby]: CHOROBY
- [6. Jedzenie, jego pozyskiwanie i przygotowywanie]: JEŚĆ, CHLEB, MLEĆ, ROLNICTWO, MASŁO
- [7. Uczucia]: MIŁOŚĆ
- [8. Działalność intelektualna]: MYŚL, SŁOWO, OBRAZ (BAŁWAN), KSIĘGI (PISAĆ, CZYTAĆ, UCZYĆ), MITOLOGIA, MUZYKA
- [9. Kult]: KULT, BÓG, ŚWIĘCI, DUCHY, POTWÓR, IDIOTA (OPĘTANY), CZAROWNICA (JĘDZA), EFFIGIE, METAMORFOZA, DNI, GRY (IGRZYSKA)
- [10. Tradycje]: WESELE, DAR
- [11. Dom – budynek i członkowie rodziny]: DOM (BUDYNEK), DOM (RODZINA), KOBIETA, DZIECKO
- [12. Funkcjonowanie państwa]: KRÓL(OWA)
- [13. Zasady współżycia społecznego]: GOŚĆ, USZANOWANIE
- [14. Prawo i łamanie prawa]: BRATOBÓJSTWO, KRAŚĆ, ROZBÓJNIK, SĄD, KARY
- [15. Czynności]: BIĆ, CHOWAĆ, CHWIAĆ SIĘ, KUPNO – SPRZEDAŻ, MIEŚĆ, PADAĆ, PRZEWRAĆ, SŁUŻYĆ, STRZELAĆ, WIESZAĆ
- [16. Urządzenia i maszyny]: STATKI (WODNE).

Wypełniając hasłami sześć głównych kategorii wydzielonych przez Karłowicza, uwzględniłem także klasyfikację słownictwa współczesnej polszczyzny autorstwa Barbary Batko-Tokarz (2019: 170 i wklejka). Rzecz jasna proponowany układ SMP nie mógł być całkowicie zbieżny z opracowaniem tej badaczki, inne są tu bowiem podstawa materiałowa i perspektywa. Spojrzenie oczami polskiego chłopca sprawiło, że SMOKA (LATAWCA, AJTWARASA) umieściłem

w ZWIERZĘTACH. CHLEB znalazł się w kolekcji z MLEĆ i ROLNICTWO na zasadzie: pozyskiwanie (ROLNICTWO) i przygotowywanie (MLEĆ) jedzenia (CHLEB). Z kolei DNI umieściłem nie w *Cechach i właściwościach czasu* (jak mamy u Batko-Tokarz), a w *Kulcie*. W obrębie tego hasła nie chodzi bowiem o miarę czasu, lecz o odniesienie do kalendarza liturgicznego i wierzeń ludowych.

Jeszcze bardziej tę perspektywę polskiego chłopca ujawnia określona przez Karłowicza na fiszkach zawartość poszczególnych haseł. W RYBACH poza oczekiwanymi: szczupakiem, piskorzem, leszczem, płotką, flądą i śledziem znalazły się: rak, delfin, wieloryb i żółw. Zwierzęta składające się na tę drugą grupę taksonomia naukowa zalicza odpowiednio do skorupiaków (rak), ssaków (delfin, wieloryb) i gadów (żółw). Taksonomia nienaukowa eksponuje środowisko ich życia (ryby to stworzenia, które żyją w wodzie) i wykorzystanie (można je jeść w poście – z tego względu jedną z polskich potraw postnych była zupa z żółwia błotnego). W PTAKACH jako zwierzę, które lata, znalazł się także nietoperz. Z kolei w haśle SMOK (LATAWIEC, AJTWARAS) umieścił Karłowicz salamandrę, węgorza, jaszczurkę, żabę, żółwia i krokodyla, zwierzęta te bowiem mają smoczy wygląd lub/i stanowią – według ludowego wyobrażenia – stadium rozwojowe smoka. Uprzywilejowana pozycja w ZWIERZĘTACH przysługuje KROWIE i KONIOWI, co nie dziwi, zważywszy na to, jak były postrzegane w kulturze ludowej. W wyniku antropomorfizacji (która przejawia się np. w przysłowiach, por.: *krowiczka to nasza mamiczka, a koniczek to taticzek*, a także w nadawaniu krowom i koniom imion, wreszcie w zakazie jedzenia koniny) nie były to typowe zwierzęta, bliżej im było do ludzi niż do klasy, do której należą np.: BÓBR, CHOMIK, SARNA, LEW, MAŁPA, PANTERA, SŁOŃ, ŚWINKA MORSKA, WIELBŁĄD, TYGRYS i JEDNOROŻEC.

Przyjęte w SMP ujęcie onomazjologiczne sprawiło, że niektóre hasła są bardzo rozbudowane. Do DOMU jako budowli należą m.in.: KARCZMA, KOŚCIÓŁ, LOCH, ŁĄZNIA, MIASTO, WIEŚ, POŻAR, DZWON i WIEŻA, z kolei do DOMU jako rodziny Karłowicz zaliczył: OJCA, MATKĘ, MĘŻA, ŻONĘ, RODZICÓW, SYNA, CÓRKĘ, BĘKARTA, BABĘ i DZIADA, BRATA, SIOSTRĘ, BLIŹNIĘTA, DZIECKO, KREWNYCH, CIOTKĘ, POBRATYMSTWO, RODZENSTWO, MACOCHE, SZWAGRA, ZIĘCIA, PASIERB(ICE), KOCHANKE, SIEROTĘ i WDOWE.

Klasyfikacja świata zwierząt odzwierciedlająca perspektywę polskiego chłopca może też być traktowana w kategorii naiwnego obrazu świata zaproponowanej przez Jurija D. Apresjana (1994, Apresân 1974/1980). Teresa Hołówka (1986) widziała w tym perspektywę „szarego człowieka”, Jerzy Bartmiński (1984, 1988a) pisał o zdroworozsądkowym postrzeganiu świata, a Anna Wierzbicka (1993) o widzeniu świata przez „przeciętnego człowieka z ulicy”. Naiwny obraz świata – jak pokazał Piotr Żmigrodzki (2010: 37–38) – nie jest jednak kategorią bezdyskusyj-

ną. Z pewnością perspektywa polskiego chłopca z XIX w., którą starał się przyjąć Karłowicz, porządkując materiał do SMP, różni się od dzisiejszej perspektywy mieszkańców wsi (jak widać, waham się co do użycia terminu *chłopi* w odniesieniu do współczesności), gdyż: „rzeczywisty obraz świata mówiących dziś po polsku jest konglomeratem zarówno wyobrażeń »naiwnych«, jak i przekazów kulturowych oraz wiedzy nabytej w trakcie edukacji szkolnej” (ibid.: 37).

3.5. CHLEB – jedno hasło ze *Słownika mitologii polskiej*

Rekonstruuując hasło CHLEB, oznaczone w kartotece jako C8, czyli ósme hasło na literę C, uzupełniłem cytaty ze źródeł polskojęzycznych oraz wprowadziłem spajający i porządkujący całość opis. Kolejność elementów hasła określoną przez Karłowicza pozostawiłem w zasadzie bez zmian. Piszę w *zasadzie*, gdyż między zawartością hasła a jego układem zapisanym na pierwszej stronie były pewne różnice. Dla przykładu w spisie treści nie było mowy o przeżytkach, podczas gdy w kartotece oddzielną grupę stanowią fiszki zatytułowane jako *Survivals chlebowe*. Dokładne przyjrzenie się skrótom odsyłającym do źródeł ujawniło kilka pomyłek Karłowicza, które skomentowałem w przypisach. W paru wypadkach Karłowicz dwukrotnie odsyłał do tego samego cytatu bądź używał dwóch różnych skrótów w odniesieniu do jednego źródła (np. KgKl i KgKiel to tom *Kieleckie* O. Kolberga). Odsyłacze były zapisywane chaotycznie, dlatego podając cytaty ze źródeł, postanowiłem wprowadzić pewien porządek. Ponieważ zasadniczą część cytowanych materiałów stanowi *Lud* Kolberga, za tym właśnie dziełem zastosowałem podział na (idąc od północy): Litwę (większość materiałów z Litwy to osobiste notatki Karłowicza), Pomorze (w jego obrębie wyróżniają się Kaszuby), Mazury Pruskie, Wielkopolskę, Kujawy, Mazowsze, Kaliskie, Łowickie, Radomskie, Lubelskie, Kieleckie, Sandomierskie, Krakowskie, Góry i Podgórze, Rzeszowskie, Przemyskie, Sanockie i Krośnieńskie oraz Chełmskie (jako obszar pogranicza polsko-ukraińskiego). Oczywiście podział ten nie przystaje do mapy polskich dialektów, ale SMP – jak już pisałem – nie był słownikiem językowym, lecz uwzględniającym zależności języka i kultury.

Zrezygnowałem z cytowania źródeł obcych (angielskich, niemieckich, francuskich, włoskich i rosyjskich), tak też bowiem postąpił Karłowicz w dwudziestu trzech hasłach, które przygotował do *Wielkiej encyklopedii powszechnej ilustrowanej* (WEPI). Ich dokładny przegląd, por.: *Baba* (WEPI VI: 624), *Bazyliuszek* (VII: 203), *Bieda* (VIII: 745), *Bies* (VIII: 783), *Błędne ognie* (VIII: 945–946), *Boginki* (IX: 15–16), *Boruta* (IX: 206–207), *Chochlik* (XI: 733), *Chors* (XII: 325), *Czarnobóg* (XIV: 668), *Dadźbóg* (XIV: 961), *Dobrochot* (XVI: 671), *Dola* (XVI: 734), *Domowy duch* (XVI: 806), *Dziewanna* (XVIII: 670), *Dziw*, *Dziwo* (XVIII: 688), *Dziwożona* (XVIII: 690–691), *Hamboh* (XXVII: 278), *Hennił*

(XXVIII: 689), *Homen* (XXIX: 284), *Jarowit* (XXXII: 685), *Jaryło* (XXXII: 687) i *Jesse* (XXXII: 912–913), przekonuje, że nie były to przypadkowe wyrazy. Są one istotne dla kultury ludowej i – co ważne – niektóre z nich znalazły się także w kartotece SMP jako podhasła. Bliższe przyjrzenie się umieszczonemu w WEPI hasłu BIEDA (por. fot. 6) ujawnia, że cytaty są krótkie, a ważniejsze od nich są odesłania do literatury.

Pewną wskazówkę na temat tego, jak miały być traktowane w SMP cytaty, daje *Poradnik...* Omawiając sposób zapisu podań, Karłowicz podkreślił (w tekście *Poradnika...* poprzez użycie kursywy), że:

Nie zmieniać podań ani na jotę: nie rymować, nie ogładzać, nie nie opuszczać ani dodawać, bo to je tylko zaciemnia, psuje i podaje pod wątpliwość (Karłowicz 1871: 9).

Czy hasła w SMP miały wyglądać tak, jak zaproponowana poniżej rekonstrukcja? Na to pytanie nigdy nie uzyskamy odpowiedzi, nigdzie bowiem Karłowicz *expressis verbis* na ten temat się nie wypowiadał. Skoro jednak hasła w WEPI pokrywają się z umieszczonymi w kartotece SMP, to mogą być pewnego rodzaju podpowiedzią, por.:

CHLEB

1. Chleb w ogóle
2. Okruszyny
3. Rozczyna
4. Obwarzanek. Placek. Bułka
5. Placek z czymś wewnątrz (pieniądzem, migdałem itp.)
6. Dzieża
7. Chleb czarodziejski
8. Chleb weselny, korowaj
9. Chleb i sól
10. Chleb z pleśnią
11. Przeżytki dotyczące chleba.

Fot. 6.

Bieda, w podaniach i baśniach ludowych, jest uosobieniem nędzy i niedoli. Postać jej rozmaicie bywa opisywana: raz wygląda jak „pani od stóp do głów czerwono ubrana” (Barącz „Bajki”, 12—14); to znowu jak „cienka, blada panna” (Baliński „Powieści” 105—107), mająca „zamiast ciała mglistą powłokę” („Zbiór wiadom. antrop.” IX, 52 i dal.). Są pieśni i podania o rodzeniu się B-y młodej ze starej, a starej z czarta (tamże III, 152; VII, 216 n° 91; Wacław z Oleska „Pieśń” 410 n° 276). Mówią o B., że bije, łupi, dojmuje, doakwiera, je (kogoś), kołacze się, w okna, w oczy zaziera; że ją można podstępnie schwytać i w kości uwieźć, albo palce jej w rozczepionem drzewie „przyskrzypnąć” (Baliński, 17; „Zbiór wiad.” IX, od 52; XII, 11—12); czasem udaje się ją wygnać podstępnie (Chęłchowski „Podania przasny.” I, n° 40; Kolberg, „Pozn.” VI, 110; „Chęłm.” II, 137; „Krak.” III, 91; „Zbiór wiad.” VIII, 316). Lud słyszy „skwierczenie” Biedy przy rąbaniu drzew, przy paleniu się mokrych drewek, w gotującym się garnku. B. łączy się lub utożsamia w podaniach z Nędzą, Niedolą (lud mówi najczęściej Niewolą), Lichem, a nawet ze śmiercią uosobioną. „Nędza z Bida w parze idą”, mówi przysłowie. W piosnce od Kielc B. śpi, a Niedola ją budzi, aby razem iść do ludzi (Kolberg „Kiel.” II, 161). Piosnka szlaska opisuje ciekawe przygody Biedy (Roger „Pieśni” n° 489). Bajki opowiadają o bohaterze, który nie znał B. i postanowił z nią się zapoznać (Chęłchowski „Pod.” I, n° 40) a także o czepianiu się jej tego, kto ją z więzów uwalnia (Baliński, 17; „Zbiór wiad.” XII, 11—12; 105—107; IX, od 52 i in.). Liczne mamy przysłowia o B.: „I pies cię odbiegnie, gdy B-ę spostrzegniesz”. „Jak się B. z B-ą złączy, to się Nędza urodzi”. „Kiedy B. w okno, serce we drzwi”. „Nie budź B-y, kiedy śpi” (Adalberg „Księga przysłów”). Wyrażenie „klepać B-ę” oznacza: borykać się z B-ą (uosobioną). B. jest przeciwieństwem Doli; w obu tych postaciach nadprzyrodzonych umysł człowieka pierwotnego usiłował mechanicznie uosobieniem rozwiązać zagadkowe dlań zjawiska powodzenia i niepowodzenia, przypadku, szansy, jak dziś mówimy. B-ę, pod tą nazwą i w takiejże, jak u nas, oprawie mitycznej, znają i inni słowianie (porówn. Mićhał „Nákres slov. bajesl.” 83; Afanasjew „Poet. voz.” III, od 390. Porównawczo obróbił dotyczące podania Krek w „Einleitung in die slav. Literatur.” 1887, od str. 665).

J. K.

1. CHLEB W OGÓLE

Lud polski i ogólniej słowiański darzy chleb wielkim szacunkiem:

(Krakowskie) Grzechem jest rzucić chleb na ziemię (Wa VI/203 [Zygmunt Wasilewski, *Przyczynek do etnografii Krakowiaków*, „Wisła” VI, z. 1, 1892, s. 184–204]).

(Krakowskie) Górnicy w dawnych kopalniach olkuskich byli bardzo bogaci; nosili srebrne podkówki u butów i mieli srebrne klamki u drzwi. Powodzenie jednak i bogactwo tak ich zepsuło, że chcąc przejść przez rynek, na którym było błoto, rzucali bochenki chleba pod nogi. Za to ukarał ich Pan Bóg zatopieniem kopalń i powiedział, że odtąd zawsze im będzie brakować chleba (Ap XI/57–58 [S. Ciszewski, *Lud rolniczo-górnictwo z okolic Sławkowa w powiecie Olkuskim*, cz. II, ZWAK XI, 1887, s. 1–129]).

(Chełmskie) Wychodząc z domu dokądkolwiek w drogę, w odwiedzinach, a choćby do kościoła czy cerkwi, należy zawsze wziąć z sobą kawałek chleba. Bez chleba wychodzić na dłużej z domu byłoby nawet grzechem (KgCh II/165).

(Chełmskie i Wołyń) Chleb upuszczony przypadkiem na ziemię, podniósłszy całując z uszanowaniem i przeprosinami, jak się to wszędzie niemal w Polsce i na Rusi dzieje. Chleba nie godzi się piec w niedzielę lub święto [...]; chleb zaś jako pracowita strawa dnia powszedniego, zbyt wiele ma znaczenia, aby się godziło w święto koło niego trudzić (KgCh I/59) (tak samo podnoszą chleb i całują go chłopci ukraińscy z Wołynia – Ap XIII/190 [Zofia Rokossowska, *O świecie roślinnym wyobrażenia, wierzenia i podania ludu ruskiego na Wołyniu we wsi Jurkowszczyźnie w pow. zwiahelskim*, ZWAK XIII, 1889, s. 163–199]).

Lud śpiewa na cześć chleba specjalne pieśni:

(Kieleckie) A witaj-ze nas chlebusiu! / ciebie nam potrzeba; / dał-ci nam cię sam Pan Jezus / z wysokiego nieba. // A chociaż ty jest zytyny, / aleś nam jest sytny – / chociaż ty jest owsiany, / aleś jest kochany. // Chociaż ty jest jęcimny, / aleś nam przyjemny; / chociaż ty jest miesany, / aleś nam jest dany (KgKiel I/75, pieśń 36);

A witajze Stawinoga / Ciebie nom też trzeba / A co nam cie przeznaczył / Sam Pan Jezus z nieba (KgKiel I/83, ps. 69)

i wykorzystuje w obrzędach rodzinnych oraz dorocznych. Chleb jest zawsze przygotowany na wypadek przybycia niespodziewanego gościa:

Nad Wisłą, Narwią i Bugiem u każdego wieśniaka leży na stole sól i chleb, białym obrusem przysłonięty, gotowy poczęstunek dla podróżnego, który w progu domu

wstępuje. Jest to stary obyczaj słowiański, który w całej czystości swojej, równie jak i wiele innych zwyczajów, przechował się jeszcze tylko u nas, w tem sercu prastarej Słowiańszczyzny (Wa IV/569 dla gości [Zygmunt Gloger, *Na falach Bugu (dokończenie)*], „Wisła” IV, z. 3, 1890, s. 568–594]).

Chleb odgrywa bardzo ważną rolę w obrzędzie weselnym (patrz 6. DZIEŹA; 8. CHLEB WESELNY, KOROWAJ; 9. CHLEB I SÓL). Przy chrzcie wkładają dziecku do pieluszki chleb i czosnek, by nie zaznało głodu i było zdrowe:

(Chełmskie) Gdy dziecię mają wynieść do chrztu, babka lub matka kładą mu w pieluszki małą skrajkę chleba i ząbek czostku (czosnku), na ten cel, aby nowonarodzonego chleb się trzymał, a czosnek oddalał wpływ złego ducha (KgCh I/175).

Podczas chrzcin u ludu ukraińskiego wypowiada się formułę dziękującą za chleb, kumoszka częstuje też kuma wódką i chlebem (Ap XIII/119 [Jan Kolessa, *Narodziny i chrzciny, wesele i pogrzeb u ludu ruskiego we wsi Chodowicach, powiecie stryjskim*, ZWAK XIII, 1889, s. 117–150]). Chleb zanoszą również na groby zmarłych w Dzień Zaduszny. Przestrzega się wówczas następującej zasady:

(Krakowskie) Dobrze jest w Dzień Zaduszny oprócz modlitw dać jałmużnę ubogim na intencję dusz zmarłych, a wystrzegać się należy, aby chleba napiec, bo w piecu można by niechcący umęczyć jaką nieszczęsną duszyczkę. Kto chleb piecze w Zaduszny Dzień, może całą chałupę spalić (KgKr III/24).

Na Chełmszczyźnie lud ukraiński przynosi własny chleb na pominki (stypę):

Pominki. Każdy z zaproszonych przynosi z sobą skrajkę chleba, kładzie ją na stole, sam klęka i odmawia pacierz, poczem dopiero wita się z domownikami (KgCh I/157).

W Wigilię Bożego Narodzenia na Mazowszu opasywano łańcuchem stół, żeby w kolejnym roku nie zabrakło chleba:

Do wieczery [wigilijnej] stół pod obrusem zasłany był sianem, a w każdym kącie izby jadalnej były snopy rozmaitego zboża. Łańcuchem stół opasywano, ażeby go się chleb trzymał (KgMz III/53).

Dzieci białoruskie na Podlasiu, kołędując, śpiewem domagały się zapłaty w postaci ciasta *koladnika* (Wójc. Pś I/216). W święto Trzech Króli na Lubelszczyźnie słudzy dworscy praktykowali zwyczaj, w którym wykorzystywano chleb:

W dzień święta Trzech Króli, słudzy dworscy pokojowi, dla dostania poczęstnego na piwo od pana, zastawiają stołem drzwi wchodowe z pokojów do sieni, na który to stół nakładą chleba. Poczem wywołują pana za jakim interesem do sieni. A gdy

tenże do drzwi zastawionych przyjdzie, kłaniając się, winszując mu święta i życząc, aby go się chleb trzymał tak, jak na tym stole (KgLb I/112).

Chleb jest stałym składnikiem święconki nie tylko u polskich chłopów, ale także u ukraińskich:

(Chełmskie) W pierwsze święto Wielkiejnocy *Wetyk deń* po obchodzie Resurrekcyi o północy, po nabożeństwie rannem, po szybkim powrocie i spożyciu święconego (świaczonoje), tj. paschy, chleba, jajka i mięsiwa w domu (gdyż nie godzi się pójść wówczas do karczmy, ani pod żadnym pozorem do cudzej chałupy w gościnę), gospodarze idą z rodzinami w pole (KgCh I/138).

W Kieleckiem w czasie Wielkanocy łamano się chlebem, co miało uchronić przed nieszczęściami:

Wielu dotąd zachowało ten starożytny zwyczaj, że w czasie świąt wielkanocnych, placek na kawałki połamany, pomiędzy swoich przyjaciół i krewnych rozdają – i te ułamki do następnego roku z największą zachowują starannością, jako pewne ubezpieczenie się przeciw wszelkiemu rodzajowi nieszczęścia (KgKiel I/233 wielkanocny).

Podczas wiosennego chodzenia z gaikiem śpiewem domagano się „placków malowanych i jajami smarowanych” (Wójc. Pś I/265).

Chleb wykorzystywano w lecznictwie ludowym do tamowania krwotoku:

(Krakowskie) Na krwotok po zranieniu używają chleba razowego, jeżeli być może świeżego, ugniecionego z pajęczyną i zlepionego w kształcie plastra, który przyłożywszy na ranę, krwotok niewątpliwie ustaje (Gluz 490) (tak samo Ap XI/56 [S. Ciszewski, *Lud rolniczo-górniczy z okolic Sławkowa w powiecie Olkuskim*, cz. II]);

na ból zębów:

(Rzeszowskie) Kto cierpi na zęby, niech jada ten chleb, który myszy nadgryzły, a nie będą go zęby bolały (Ap X/95 [S. Udziela, *Materiały etnograficzne zebrane z miasta Ropczyc i okolicy przez...*, ZWAK X, 1886, s. 75–156]);

malarię:

(Krakowskie) Chcąc się jej [zimnicy] pozbyć, można też po trosze paznokci u rąk uciąć, zawinąć w szmatkę i z kamyczkiem i kawałkiem chleba wrzucić do rzeki, a nie oglądając się, drogą wrócić do domu, pewnie od tego zginie zimnica (KgKr III/164)

i przede wszystkim do odczyniania uroku:

(Wielkopolskie) Gdy krowa mleko ma zepsute (tj. zaraz przy doju gęste), zadał jej to zły duch lub też przyroczyła ciota. Odczynia się je przez zażegnywanie i puszczenie na wodę węgla i chleba, dla wyśledzenia winowajcy (KgPozn VII/113).

(Wielkopolskie) Na odczynienie przyroku komuś zadanego kładą do wody 3 węgle, 3 kawałki chleba i 3 kawałki odcięte z różg v. różdek miotły (KgPozn VII/116 sg.).

(Kieleckie) Choroby téj [uroku] można się pozbyć jedynie za pomocą odczyniania, które odbywa się w ten sposób: bierze się szklankę wody czystej, do niej kładzie się trzy rozżarzone węgle i tyleż kawałeczków chleba; nad szklanką czyni się znak krzyża świętego. Jeżeli w szklance chleb tonie, to jest znakiem, że kobieta urzekła, gdy zaś węgle, to mężczyzna (Ap III/49 [Władysław Siarkowski, *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc*, cz. II, ZWAK III, 1879, s. 3–61]).

(Krakowskie) Dla rozpoznania, czy dana choroba powstała rzeczywiście na skutek „uroczenia” lub „urzeczenia”, postępują w następujący sposób: nalawszy wody do szklanki, wrzucają do niej cztery kawałeczki węgla drewnianego i cztery okruszyny chleba. Następnie, przykrywszy szklankę dłonią, przewracają ją dnem do góry i, odwróciwszy znów, stawiają po chwili na stole. Jeżeli okruszyny chleba i węgiel toną, znaczy to, że nie ma uroku; jeżeli zaś pływają, to jest (Ap XI/36, Ap XI/28 [S. Ciszewski, *Lud rolniczo-górniczy z okolic Sławkowa w powiecie Olkuskim*, cz. II]).

(Śląsk) Wróże, ażeby się dowiedzieć, przez kogo urok był puszczone, używają następującego sposobu. W garnek, napełniony wodą stokową, wrzucają trzy okruszki chleba rżanego i jednocześnie tyleż kawałków drzewnego węgla (Fs II/259).

Również w magii i przesądach (por. 7. CHLEB CZARODZIEJSKI) lud polski sięgał po chleb oraz związane z nim przedmioty (np. łopatę do wkładania chleba do pieca):

(Kieleckie) Na zażegnanie niepogody mają pewne sposoby. I tak: jest wiara, że w czasie burzy, a zwłaszcza gdy grzmi, wystawione łopaty od chleba pod ściany domów zmniejszają deszcz i grzmoty, i oddalają chmury z tej okolicy (KgKiel II/197 łopata i burza).

(Kieleckie) W Kieleckim, na to, żeby grzmoty ustały, wnoszą z domu prześcieradło, które leżało pod święconym na Wielkanoc; palą na kominie gałązki, zerwane z drzewiny, którą na Boże Ciało ołtarze ustrojone były; lub pod strzechę wtykają wiesło (sic), na którym wsadza się chleb do pieca (AP III/14 [W. Siarkowski, *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc*, cz. II]).

(Kieleckie) Jeżeli się z domu wypożycza wieczorem sitko, soli lub chleba, to koniom ropieć będą ślepia; a w lecie, gdy się je puści na trawę, muchy ciąć będą im ogony (Ap IX/40 [W. Siarkowski, *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Pińczowa*]).

(Rzeszowskie) Podczas burzy należy przed domem powykładać łopaty do wsadzania chleba lub żarna wywrócone do góry nogami, a piorun w dom nie uderzy i gradu nie będzie (Ap X/108 [S. Udziela, *Materiały etnograficzne z miasta Ropczyc i okolicy*]).

(Przemyskie) Gdy chleb wyjęty z pieca obmyją zimną wodą, to w tejże wodzie myją się potem dziewczęta, aby były rumiane i miały szczęście do wyjścia za mąż. Która dziewczyna pierwsza dostanie tak zwaną przylepkę ze świeżego chleba, to wnet za mąż wyjdzie (Ap XIII/67 [Marceli Cisek, *Materiały etnograficzne z miasteczka Żołyni w powiecie przemyskim*, ZWAK XIII, 1889, s. 54–83]).

(Wielkopolskie) Napastowany od niej [zmory] starać się nade wszystko ma o jej poznanie, a wtedy łatwo się od niej uwolni, dając jej placek, którego w przytomności jeść powinna (KgPozn VII/ 44).

(Chełmskie) Dla pozyskania sobie miłości chłopców dziewczęta znają rozmaite sposoby, jako to. Gdy dziewczka chleb z pieca wyjmuje, to pierwszą bułkę tego chleba oblewa wodą, wodę tę w małej flaszeczkę niesie do kościoła lub cerkwi i do kropielnicy ulewa, a ukochany przez nią chłopiec, gdy się tą wodą przeżegna, to na pewno jej mężem zostanie (KgCh II/161).

(Chełmskie) Dla czynności szkodzących służy czarownikom także chleb, położony pod krwią kapiącą z węża, powieszzonego w lesie w ustronnym miejscu. Znalazszy go przypadkiem pastuch słyszy, jak za każdą kroplą krwi spadającą, chleb ciężki jęk wydaje (KgCh II/150).

Wypiek chleba był obłożony różnymi przesądami, nakazami i zakazami:

(Litwa) Jeżeli w braku gotowego chleba wyjmuje się mała bułka z pieca wprzód upieczona, nim reszta się dopieka, to tej małej nie wolno nożem rozkładać, ale czym innym (np. łyżką), bo inaczej reszta chleba się nie dopiecze w piecu (Lida), por. S8.7; W6.2; Z10.5.

(Litwa) Pomiędzy zabobonami, których główną protektorką była tylko gospodyni, dowiedziałem się, że w chwili wsadzenia chleba do pieca, siedzi na piekarniku diabeł z aniołem i kłóć się z sobą: Anioł mówi, że to pieróg, a szatan, że chleb. Jeżeli niebaczna gospodyni zapomni zrobić [znak] krzyża na pierwszym idącym do pieca bochnie, to diabeł uderza w twarz anioła i mówi: „a widzisz, dur..., że chleb” (Wa II/270; Z. Gloger, *Podróż Niemnem (dokończenie)*, „Wisła” II, z. 1, 1888, s. 247–305).

(Mazowsze) Kiedy się miesi chleb, nie wpuszcza się nikogo do izby. Przez łopatę, na której wsadza się chleb do pieca, bronią przestąpić, gdyż chleb nie będzie rósł (Ap II/21 [Aleksander Petrow, *Lud ziemi dobrzyńskiej. Jego charakter, mowa, zwyczaje, obrzędy, pieśni, przysłowia, zagadki itp.*, ZWAK II, 1878, s. 3–182]).

(Krakowskie) Kiedy piecze się chleb, to diabeł siedzi po jednej stronie chałupy, anioł zaś po drugiej. Jeżeli baba piekąca chleb nie upiecze zarazem podpłomyka, wtedy diabeł *zruca* anioła; w przeciwnym razie anioł diabła. Przez łopatę, na której wsadza się chleb do pieca, nie wolno przekroczyć, gdyż od tego chleb nie urośnie w piecu (Ap XI/28 [S. Ciszewski, *Lud rolniczo-górniczy z okolic Sławkowa w powiecie Olkuskim*, cz. II]).

(Sieradzkie) Wspomnieć tu także musimy o ważności, przywiązanej do robienia chleba. Gdy bowiem wieśniaczki chleb wsadzają do pieca, po przeżegnaniu jego, wymawiają trzykrotnie: *Rośnij chlebie jak słońce na niebie*, a przekonane są stanowczo, iż chleb dobrze się upiecze (Wa III/495 [Ignacja Piątkowska, *Z życia ludu wiejskiego w ziemi sieradzkiej*, „Wisła” III, z. 3, 1889, s. 479–530]).

(Krakowskie) Przed wsadzeniem do pieca zrobionego chleba, robią nad tym ostatnim krzyż w powietrzu, a często również krzyż wyciska się na cieście (Rud 100).

(Góry i Podgórze) Przy wsadzaniu chleba do pieca podskakują i mlaskają językiem, aby chleb dobrze wyrósł i pięknie się upiekł. Uszew (Wa IV/871 [Władysław Kosiński, *Zapiski etnologiczne zebrane w Jurkowie i okolicy*, „Wisła” IV, z. 3, 1890, s. 861–873]).

(Kieleckie) Po wsiach gospodynie, wsadzając chleb do pieca, aby się pieczywo udało, przestrzegają tego, żeby pod łopatą nikt nie przeszedł, następnie potrzeba cmoknąć ustami i podskoczyć (Kieleckie i Pińczowskie). W tym także celu nie można z domu wypożyczać dzieży, a jeżeli się pożyczyc, to po odebraniu takowej, należy ją wewnątrz cebulą wytrzeć (Ap III/30 [W. Siarkowski, *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc*, cz. II], tak samo Ap XIII/69 [M. Cisek, *Materiały etnograficzne z miasteczka Żołyni w powiecie przemyskim...*]).

(Rzeszowskie) Gospodyni, wsadzając chleb do pieca, powinna przy wsadzaniu ostatniego bochenka podskoczyć, aby chleb rósł w górę (Ap X/90 [S. Udziela, *Materiały etnograficzne z miasta Ropczyc i okolicy*]).

(Rzeszowskie) Gdy kobieta chleb wsadza do pieca, chłopu nie wolno patrzeć na to, bo może on mieć oczy urocze i zepsuć niemi pieczywo. Zakalec w chlebie powstaje z tego, że chłop niebaczny przelazł przez łopatę przysposobioną do wsadzania chleba, zamiast co miałby podleźć pod nią. Jeżeli pieczywo wyjdzie z pieca z dołkami (*gębami*), to pewnie źli ludzie gospodarza lub gospodynię obmawiają. Gdy chleb rozleje się w piecu i upiecze na kształt placków, to gospodyni zachoruje

(Ap XIV/196 [Zygmunt Wierchowski, *Materiały etnograficzne z powiatu tarnobrzskiego i niskiego w Galicji*, ZWAK XIV, 1890, s. 145–251]).

(Chełmskie) Żaby i myszy brać w rękę nie trzeba, bo się chleb nie będzie udawał i darzył (KgCh II/175).

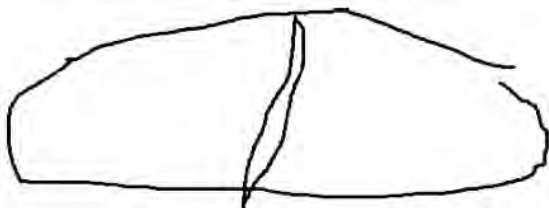
Wiele przesądów dotyczy też obchodzenia się z chlebem:

(Kaliskie) Nad chlebem przed jego ukrajaniem robią znak krzyża św., by odpędzić wpływ czarów; kromki chleba nie wydaje się z domu, bo i szczęście by się wysunęło (Wa III/515 [I. Piątkowska, *Z życia ludu wiejskiego w ziemi sieradzkiej*]).

(Litwa) Po zachodzie słońca nie wolno rozkroić całej bułki. Chcąc uniknąć tego, gospodyni rozkłada bułkę choć bez potrzeby przed zachodem. Toteż robotnice, idące z pola, krzyczą na gospodynię (gdy jeszcze słońce nie zaszło), aby rozkroiła bułkę.

Wreszcie, jeśli koniecznie po zachodzie trza było począć bułkę, to przynaj[mniej] okrajczyk schować na jutro, dziś nie jeść.

Jeżeli chleb pęknie na dwoje,

to ktoś umrze lub oddzieli się (od rodzinnego koła, ogniska), a jeżeli chleb pęknie na krzyż,

to pewno ktoś z domowych umrze (Święc[iany], Lida).

Rataj pewien niedawno (1866), wróciwszy z pola głodny, o zmroku znalazł na półce kawał [-] zeschniętego chleba, a że zębami ugryźć nie mógł, wziął siekierę, aby chleb rozrąbać, ale wnet między siekierą a chlebem ukazała się postać cudnie pięknego dziecka otoczonego wieńcem promieni, z ręką do góry groźnie podniesioną.

Chłop krzyknął, siekiera mu z rąk wypadła, a dziecko rzekło: Pamiętaj człeku, że daru Bożego siekierą się nie rąbie! I znikło (T I/XIX, 98, 1–2).

Kiedy po jedzeniu, chleb do spiżarni wynosząc, zostanie na stole kawałek chleba, to mówią: *hość budē nēhōlodny*.

Kiedy kto mój kawałek chleba bierze, to mówię *nie bierz, bo będziesz moje myśli wiedzieć*. Cf – toż o wodzie (patrz W9), por.: ⑮ 174, 262, 319.

Leg[enda] o kamieniu z chleba

W Oliwie pod Gdańskiem w klasztorze chowają kamień wraz z legendą:

1207 b[yl] głód wielki; zakonnicy oliwscy rozdawali chleb; jeden człek podstępem wziął więcej chleba, skłamał 3 razy, odmówił głodnej niewieście z dzieckiem, wmawiając, iż pod płachtą niesie kamień nie chleb. Ta rzekła: *Niechże będzie kamień*. Przyszedszy do domu, człek ów chce krajać, aż chleb w kamień się zamienił (B[ronisława] Kamińska, *Leg[enda] hist[oryczne]*, Poznań 1852) s. 149, sg., toż. Siem nr 78⁸⁹).

Osobną grupę stanowią przesady rolnicze związane z chlebem na zasadzie styczności (chleb wypieka się ze zboża):

(Litwa) Piekąc chleb i bułki na W[ielką] N[oc], z krzyża, jaki się robi na ciastach, bierze się też na krzyż ciasto i z niego piecze się małe bułeczki; w jesieni, zwożąc zboża do stodoły, te bułeczki do pierwszych snopów wkładają i jeszcze kamienie pod snopy, aby myszy zboża nie jadły (Nowogródek), por. O10a1; W6.1 (bis); D10ca.

(Kieleckie) A dopieroż to śpiewające i świerkające ptaki, wiele to one mówią na wsi ciekawych, pouczających rzeczy! – Oto chłop sieje w polu i pilno mu skończyć siebę w maju, bo przysłowie wiejskie mówi, że: *kto sieje w cyrwcu, to zbiera w kiérpcu*. Więc odziewszy się białą płachtą przez plecy, co chwila czerpie z niej ręką i jakby w takt rozrzuca ziarno po zagonach, a wróbel siedzi przy wierzbie i uważnie mu się przygląda (KgKiel II/205).

(Chełmskie) Gdy się układa zboże w zapolu w stodole, trzeba w pierwszy snop w drugiej warstwie włożyć kawałek chleba, żeby się zboże rodziło (KgCh II/167).

* * *

⁸⁹ Brak odniesień do chleba.

W gwarach polskich są znane różne nazwy pieczywa obrzędowego, por.:

1. PSK 41 *latko* i tamże *czasnica* [LATKO ‘kukielka pieczona na dzień nowego lata, na której robią pełno znaczków kluczem z dziurką. Po latku dostawał w dzień Nowego Roku nie tylko każdy z domowników, ale i z inwentarza każde zwierzę lub ptak rodzaju męskiego do rozplodu przeznaczone, jak np. ogier, stadnik, gąsior, kaczor’ (PSK 41); CZASNICA ‘chleb pszeniczny ze znakami drzew, bydła, owiec, pługa: w czasnicy ukryta jest złota lub srebrna moneta’ (PSK 41)].
2. SZCZODRAK [‘chleb na podarunek dany, rogal’] Org. [SWil II: 1624].
3. q SZCZODRAKI [‘rodzaj ciasta pieczonego na Trzech Króli w kształcie placuszków’ SKarł V: 291].
4. q PERETYCZKI [‘chleb, bułki, słowem wszelkie pieczywo, ofiarowane w Dzień Zaduszny księdzu, organiście i dziadom’ SKarł IV: 73].

Od wyrazu *chleb* utworzono też czasownik q CHLEBIĆ SIĘ [‘darzyć się, powodzić się’ *Kobiety rzucają na głowę p. młodej osutki, pieniądze, aby się jej chlebilo*; SKarł I: 181].

Chleb jest również komponentem frazeologizmów, por.: *pójść na chleb* ‘oddać gospodarstwo synowi’, *pozbył chleba* ‘już po nim, już go nie ma (umarł)’ (Ap I/33 [O. Kolberg, *Rzecz o mowie ludu wielkopolskiego*, ZWAK I, 1877, s. 1–36]). Osobnym określeniem jest CHLEB DZIADOWY, por.: S19E3 str. 2; D8b1; D8b3; ⊕ 2. 2.

* * *

Obrzędy i zwyczaje związane z chlebem praktykowane przez inne ludy słowiańskie oraz Włochów i Gruzinów dokładniej zostały omówione w: ЭО 1889, III, 33, 35, 38 – [chleb] noworoczny [A. ХаХ–овъ, *Празднование новаго года у Грузинъ*, „Этнографическое обозрение” III, 1889, s. 29–40], oraz Wa III/223 o Sumowa pracy: *Hlěbъ* [S. Ciszewski streszczenie pracy: Sumcow, *Hlěbъ vъ obrjadahъ i pēsňjahъ*, Charków 1885, „Wisła” III, 1889, s. 223–225]; odniesienia do chleba znajdziemy też w kilku innych hasłach *Słownika mitologii polskiej*, por.: M3; W1b2; M9.2, str. 1, str. 2.

Por. Wa VIII/626 [streszczenie zawartości czasopisma „Kijowska Staryna” 1893, w którym jest artykuł Hrisanfa P. Jaszczurzyńskiego *Kult zboża w kolędach małoruskich*; streszczenie to przygotował R. Lubicz, „Wisła” VIII, z. 3, 1894, s. 624–627]; Wa III/842 (Waleria Marrené, *Rzeczy ludowe włoskie*, „Wisła” III, z. 4, 1889, s. 793–844: tu o przesądach związanych z wypiekiem chleba); Wa IV/639 do 657 Sumcow [Mikołaj Sumcow, *Starodawne sposoby przyrządzania chleba*, „Wisła” IV, z. 3, 1890, s. 639–657]; Wa VII/623 [sprawozdanie z zawartości „Vesny”, praskiego dwutygodnika, t. XI, 1891/1892, nr 24; jest tu artykuł Własta Pitterova *Chleb nasz powszedni* (zwyczaje dotyczące wypieku chleba itd.)];

kiśła (квашия ЭО 2/117); Pfsd [?] Ww 112; ⊕ 3. 31; ⊕ 4. 41, 56, 69; Rękami ⊕ 3. 3; ⊕ 4. 84; ⊕ 4. 145, 234, 250, 256; ⊕ 5. 5, 10, 19; ⊕ 8. 3; ⊕ 41: 26/3; ⑥ 301; ⑨ 107.169; Lit A 29 przemawia, ostrzega, 57 ofiara pierw[szego] chleba, 72 odświętny; GO 78; Por.: AuQ 1/77; Żst III/ 219; Vtz 383 kara za nieszanowanie; Żm 169, 169; Töp 32/2, 38/6, 75/7, 81/2, 90/2, 13, 92/2, 96/5, 99/1, 103/1: *odlepka i przylepka*.

Por. inne hasła w SMP: C9g1; K9f2; D10C8; K10a3; S15g1; D8a11 *kutia*; D8a7; D8E6; D8a14 str. 2; Z10. 14.

2. OKRUSZYNY

Z okruszynami jako częścią chleba także były związane różne przesady, por.:

- 1) okruszyny chleba nie powinny walać się: zebrać i oddać psu lub w ogień wrzucić.
- 2) gdy kawałek spadnie, podnieść i pocałować.
- 3) jeść okruszyny pozostałego chleba od stołu, będą piękne dzieci (Lida).
- 4) jeżeli panna lub kawaler ma przy stole dużo okruszyn, to będzie miał (miała) liczną mężowską/żoniną rodzinę.
- 5) „W wigilię Dnia Zadusznego każda gospodyni domu piecze pierogi, bułki pszenne, a uboższe placki, które wieczorem łamią, rozdają domownikom do jedzenia, poprzedzając, na zawołanie gospodarza, pacierzem za dusze zmarłych. Po spożyciu tych pokarmów skrzętnie zbierają szczątki i chowają je wraz z zostawionymi bochenkami dla dziadów i różnych ubogich” (Gluz 550).
- 6) „Aby ptaki nie czyniły szkody w zbożu, zbiera gospodarz okruszyny z obrusu pozostałe po wieczery w wigilię Bożego Narodzenia i kładzie je na czterech węglach domu (Bieńkówka)” (Ap VI/212 [Bronisław Gustawicz, *Podania, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody*, ZWAK VI, 1882, s. 201–314]).

Zabobon

- 1) Jeść okruszyny chleba zamiatać, to mąż będzie na targ woził.
- 2) Okruszynki, jeśli zbiera gospodyni, będzie miała dzieci piękne. Jeżeli je zamiata ku środkowi stołu, to mąż będzie brał się na targ.

Por.: ЭО 2/14; WKL II 9; Töp 158; ⊕ 36: 142, 185 sg.; ③ 52 tu pass[im] „święty chlebuś”; ③ 72 „święty chlebuś”; ④ 94 nr 2; ④ 94 nr 3, s. 165 = kamień; Ib. 248 nr 12; OP 355 chleb i mąka pierwiej niż rolnictwo; Spr 217 nr 16 [chleb] miodowy w grobie; Spr 218 nr 23 dar dla macierzy mogilnej; Spr 224 nr 60 dla dzieci nieboszczyków; Spr 262 boże dary; Mt 401 Parakija; L I: 241; VTz 448, nr 10–12; Sumcovъ *Hlěbъ* (Mitologia nr 19); Obzor 1885, nr 1 str. 3 dall.

Por. inne hasła w SMP: S19 E3 sv. 2; W10 B10; D8 A14, str. 2; WD2 164 chléb w kamień; W9 B6.

3. ROZCZYNA

Z rozczyną, czyli ‘rzadkim ciastem chlebowym, do którego, gdy podrośnie lub podkśnie, dosypuje się mąkę dla gęstości’ (SKarł V: 40), są związane następujące ludowe przesady z Litwy:

- 1) rozczyny jeść, to będą wielkie piersi rosy.
Por. inne hasła w SMP: P24a; tu C8d; S19 E3 svv. 3, 2.
- 2) nie jeść dziewczę ciasta z łopaty, bo piersi będą wielkie (Lida).
Por. inne hasła w SMP: D8ba; ⊕ 4/164; C10b2 5 str. 2.
- 3) piekąc chleb, trochę rozczyny wrzucić do wody, to zatonie, a gdy się chleb upiecze, to wypłynie na wierzch (Lida).
Por. Töp 64/3; Töp 67/1, 3, 4; Töp 99/9.

4. OBWARZANEK. PLACEK. BUŁKA

Kiedy w piecu pierogi, nie śmiać się, bo będą wyszczerzone.

Placek na św. Jacka:

Na święty Jacek z nowój pszenicy placek. Bo też już wtenczas pszenica zebrana zwykła się młócić i przysposabiać do siewu, a przytem gospodarze z pierwszego omłotu radzi są nowych placeków skosztować (Gluz 570).

Bułka – odrasta; cud: patrz J12ca.

Roś[liny]: krowie cycki

Ej kolada, koladicu

Dajcie maczku i kuticu z Podlasia, Wójc. Pś I/215.

Rozpowszechnionym plackiem był kołacz: „Ciasto okrągłe, twarozne, kilkakroć przekładane migdałową masą. *Babi kołacz*, niepróżny w środku, lecz na kształt zawoju tureckiego; *kijowy kołacz*, którego nadzienie poczytywano niestosownym” (Wójc. Pś I/196).

Por.: ⊕ 1/37; ⊕ 4/139; ⊕ 10/17 [?]; ⊕ 10/176; Gl 1/73; Töp 52/3, 6; Töp 67/1, 3, 4; Töp 84/2; Töp 90/3; JWŻ 135 sg.; JWŻ 139 nr 5; KgPozn VII/85⁹⁰.

Por. inne hasła w SMP: C9K6; M9a; R5a3; S13Jg; W6; W6.16; D8a13 str. 2; GDM 45; D8a14 str. 2.

⁹⁰ Brak odniesień do chleba.

5. PLACEK Z CZYMŚ WEWNĄTRZ (PIENIĄDZEM, MIGDAŁEM ITP.)

„Chleb szczęścia” z monetą.

Por.: ⑥ 249; O 1889, III/40

Por. inne hasła w SMP: D8a13 str. 2.

6. DZIEŻA

W dzieży rozczytnia się mąkę i wyrasta ciasto chlebowe. Z tym naczyniem są związane różne przesady i praktyki. Lud uważa, że:

Skrobiąc dzieżę, wolno tylko brzegi skrobać, a dna nie, bo chleb nie będzie podchodził.

(Litwa) Kiedy chleb ma zakalec, to trzeba dzieżę poprawić, tj. wytrzeć wewnątrz (in. tyłek) cebulą i przewrócić, wbić w dno (z tyłu) nóż (in. na nóż, tj. przez nóż) i nalać wody gorącej (na tyłek), mówiąc przy tym jakieś zaklęcie. Dzieża wtedy szepcze, a z szepsem złe wychodzi (Lida).

(Krakowskie) Najmując robotnika do roli albo do stawiania chałupy, jak niemniej do uraczania gości przy weselu, pieką chleb. Wówczas skrzętna gospodyni ciasto żytnie rozczytnione w dzieży i w okrągłe ułożone bochny sadza do pieca na łopacie okrągłej, gdyż podługowata służy do placków, które niebawem pójda także do pieca (KgKr I/134)⁹¹.

(Chełmskie) Żeby ciasto rosnące w dzieży nie uciekało wierzchem, trzeba na wieku od dzieży położyć czapkę gospodarza, a pod dzież nóż. Z dzieży nowo zrobionej, wprzód nim się jej użyje do mieszania ciasta, potrzeba najprzód dać jeść trzodzie chlewnej; albowiem inaczej chleb się z niej darzyć nie będzie. Gdy chleb się nie udaje, potrzeba wywrócić dzieżę dnem do góry i wykadzić ją wewnątrz wianeczkami święconymi, mchem i purchawką (KgCh II/167).

(Chełmskie) Komosa biała. Lud używa jej do wyparzania dzieży chlebowej, aby się ciasto w niej udawało (KgCh II/188).

(Chełmskie) Rozchodnik pospolity. Wykadzają niemi [wiankami z rozchodnika] dzieżę chlebową, wywróciwszy ją dnem do góry, jeżeli pieczywo z niej się nie udaje (KgCh II/195).

Na Kielecczyźnie uważano, że nie wolno targować się podczas kupowania dzieży, bo wtedy ciasto nie będzie w niej rosło (Ap IX/43 [W. Siarkowski, *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Pińczowa*, cz. I]).

⁹¹ Było KgKr I/189.

Na Litwie od wyrazu *dzieża* utworzono NADZIEŻNIK ‘płótno, którym się dzieża nakrywa’ (Lida).

* * *

Dzieża jest niemal koniecznym elementem oczepin na obszarze całej Polski:

Po przetańczeniu starościna porywa dzieżę, a postawiwszy na środku komory, przykrywa wywróconym welną kozuchem (Fs I/104).

(Mazowsze) Nim to jednak nastąpi, tańczy ona z każdym družbą, a czasem i innymi kawalerami, z których każdy po pół rubla lub więcej kładzie na miseczkę na warkocz (KgMz III/128).

(Mazowsze) W niedzielę nad wieczorem jako w przeddzień ślubu mają miejsce rozpleciny. Sadzają młodą na dzieży, drużny śpiewają (KgMz III/152).

(Mazowsze) Niekiedy oczepin dokonywa matka lub swachna na przewróconej dnem do góry dzieży od chleba i włożywszy na głowę młodej czepek, tańczy z nią trzy razy naokoło tej dzieży, czego po niej i inni dopełniają, także po trzy razy (KgMz III/161).

(Kaliskie) Po tym, niezbyt długo przeciągającym się tańcu lub podczas niego jeszcze, starościna, wzięwszy dzieżę od chleba, stawia ją naśrodku komory dnem do góry i kozuchem wywróconym futrem na wierzch przykrywa. Zmiarkowawszy to, porywa starszy družba znięcka młodą i mimo oporu jej, na owej dzieży sadowi, gdy obecni śpiewają (KgKal I/138).

(Łowickie) Matka: Siedz-że spokojnie na dzieży, / niech ci się warkocz rozpierzy (KgŁ 46).

(Radomskie) Zasadzają następnie młodą na dzieży, dlatego aby u niej nigdy nie zabrakło chleba, i kładą na nią czepek (Wa VII/619 [Szczęsny Jastrzębowski, *Dziennik guberni radomskiej* [przegląd], „Wisła” VII, z. 3, 1894, s. 616–621]).

(Kieleckie) Koło północy sadzają pannę młodą na dzieży i starsze kobiety, zdejmując wianek i strzygąc jej włosy, śpiewają (KgKiel I/128).

(Kieleckie) Drugiego dnia wieczorem odbywają się „oczepiny” w ten sposób: Matka młoducho kładzie poduszkę na dzieży, ustawionej pod średnim stragarzem; na poduszce młoda siada. Starościna z drużnami obstępują ją do koła i śpiewają: Moja matusiu, dejcie stołecka, / Nie stołecka, dziżecki, / Będą ładne dziwecki (Wa VII/738 [Konstanty Rayski, *Zwyczajne weselne w Białej Błotnej w pow. włoszczowskim*, „Wisła” VII, z. 4, 1893, s. 736–740]).

(Kieleckie) Drugiego dnia po ślubie odbywają się oczepiny w następujący sposób: na środku izby stawiają dzieżę od chleba. Prowadzą potem pannę młodą, aby ją na dzieży téj, obwałanej błotem i mąką, posadzić (Ap IV/116 [W. Siarkowski, *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc*, cz. III, ZWAK IV, 1880, s. 83–184]).

(Sandomierskie) Zakukała kukaweczka na wieży, / Zapłakała Marylecza na dzieży; / Zakukała kukaweczka na Bugu, / Zapłakała Marylecza przy ślubu (Wójc. Pś II/26).

(Sanockie i Krośnieńskie) Następnie drużki i swaszka udają się z panną młodą do komory, a z niemi zwykle i pan młody. Tam panna młoda siada na dzieży od chleba, a swaszka ją czepi w tak zwaną chomelkę i czepiec (Ap XIII/158 [Leon Magierowski, *Kilka wiadomości o ludzie polskim ze wsi Wesolej w pow. brzozowskim*, ZWAK XIII, 1889, s. 151–162]).

W Koloncie (Mazowsze) czepią pannę młodą w stodole na skrzyni (Ap VIII/279 [Stefania Ulanowska, *Niektóre materiały etnograficzne we wsi Łukówcu (mazowieckim)*, ZWAK VIII, 1884, s. 247–323]), w okolicach Sławkowa na krześle, choć wcześniej była to dzieża (Ap X/237 [S. Ciszewski, *Lud rolniczo-górniczy z okolic Sławkowa w powiecie Olkuskim*, cz. I, ZWAK X, 1886, s. 186–336]), w Kaliskiem rozpleciny odbywają się na kamieniu:

Przynoszą potem dość duży kamień, który przykrywają białą płachtą albo ręcznikiem, a na którym panna młoda jeszcze kulawa siada, a gospodynie targają jej włosy, które pan młody układać i zawijać musi (KgKal I/194),

a na Kurpiach na pieńku:

Zakukała kukawienka na sęku, / Zapłakała Kasiuleńska na pieńku: / Oj! Kukajże kukawienko, a głośniej, / O! Płacze ty Kasiuleńko żałośniej (Wójc. Pś II/92).

Na Kielecczyźnie uważano, że dzieża sprzyja zapłodnieniu krowy:

Po odprowadzeniu jałówki lub krowy od buhaja, należy przewrócić dzieżę do góry dnem, na niej położyć trochę łupin od ziemniaków i dać temu bydłciu do zjedzenia, a wtedy niezawodnie połączenie dopiero co odbyte nie pozostanie bez skutku (Ap IX/39 [W. Siarkowski, *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Pińczowa*, cz. I]).

Por.: ⊕ 3. 28; ⊕ 4. 38; Połuj. Wędr. 73. 207; ④ 264 sadzanie weselne; MI: 204; ⑱ 276, 287, 294; Czb 2/38 cud; WŁ I/211, 216; Wa VII/611 [streszczenie pracy Adolfa Černego, *Svadba u lužických Srbů*, Praga 1893 napisane przez Bronisława Grabowskiego, „Wisła” VII, z. 3, 1893, s. 607–614; Łużycanie podobnie

jak Polacy czepią pannę młodą na dzieży]; Ap VII/124 [Seweryna Szablewska, *Wesele i krzywy taniec u ludu ruskiego w okolicy Zbarażu*, ZWAK VII, 1883, s. 120–134; lud ruski w okolicy Zbaraża rozplata warkocz panny młodej w sieni, sadzając ją na dzieży przykrytej kozuchem odwróconym wełną na wierzch]; Ap VII/158, 162 [Z. Rokossowska, *Wesele i pieśni ludu ruskiego ze wsi Jurkowszczyzny w pow. zwiahelskim na Wołyniu*, ZWAK VII, 1883, s. 150–243; podczas wyprowadzania pana młodego z domu siada on na dzieży, a matka obsypuje go żytem; podczas czepienia panny młodej w chleb zostają wetknięte świece]; Ap XIII/225 [O. Kolberg, *Zwyczaj i obrzędy weselne z Polesia*, ZWAK XIII, 1889, s. 208–245; na Polesiu czepią panną młodą na dzieży, którą wynoszą z chałupy na zewnątrz]; Wójc. Pś I/228; Wójc. Pś II/76 (Lubelszczyzna); Wójc. Pś II/90 (Kurpie); Wójc. Pś II/311 (Mazowsze).

Por. inne hasła w SMP: C9I2; O10a1; W6. 2.

7. CHLEB CZARODZIEJSKI

Chleb czarodziejski (szczególnie ważny dla prawosławnego ludu) wypiekano w wigilię Trzech Króli:

(Chełmskie) W przeddzień tego święta [Trzech Króli] Rusini nad Bugiem, jak i dalsi, pieką jeden bochenek chleba w kształcie krzyża, wsadzają go w piec przed innymi pozostałymi, a zwykłymi bułkami chleba, i nazywają go: *najstarsza bułka*. Gdy nazajutrz ksiądz poświęci wodę, włościanie wróciwszy z obrzędu, niosą ten chleb do obory, rozdają go bydłu, obdzielając je takowym po kawałku (KgCh I/126)

albo otrzymywano od popa w niedzielę przewodnią (nosił on nazwę *artos*, *artuz*):

(Chełmskie) W niedzielę przewodnią, po nabożeństwie nader licznie zwykle odwiedzaniem, zgromadzeni otrzymują wedle przepisów Kościoła Wschodniego chleb pszenney poświęcony, zwany *artos* (baranek) (KgCh I/142 *artos*).

Chleb i wódka były wykorzystywane w obrzędzie zwiększającym urodzajność ziemi:

(Chełmskie) Gospodarz domu, wzięwszy pod sukmanę żytni chleb podługowaty zwany *piróg* i butelkę wódki w kieszeń, idzie miedzą wokoło swego usiewu (KgCh I/143 obrzęd.).

Powszechnie lud polski używał chleba i soli poświęconej 5 II jako środka powstrzymującego rozprzestrzenianie się pożaru:

(Kaliskie) Na św. Agatę święcą sól i chleb i takowe przy silnym pożarze w żywioł zażarty wrzucają (KgKal I/68).

W okolicach Krakowa jest znana legenda o tym, jak Pan Jezus ukarał skąpą kobietę, która nie chciała mu dać podłomyka, zamieniając ciasto w ziemię (Cisz I/53).

Chp I/243⁹²; Śwk: 363.

buleczka odrasta Gl 2/137; ⊕ 28/38 sg. Zapładniający; ⊕ 34/63 sg. uciszający kary piekielne; ④ od 115; ▽ 6 – 108. 112; ⑥ 282; LB nr 8; ⊕ 27. 29.

Por.: EO VII/91: prosfora karmi cud[ownie]; Wa VII/774 [S. Jastrzębowski, *Przegląd etnograficzny. Moskwa 1890. Zeszyt 4, „Wisła” VII, z. 4, 1893, s. 771–777*]: chleb z mąki, którą zmeły rusalki, sprawia, że kto zje jego kawałek, nie utośnie; AP III/92, 125 [Edward Rulikowski, *Zapiski etnograficzne z Ukrainy*, ZWAK III, 1879, s. 62–166: artuz – chleb poświęcony, który leżał na grobie Zbawiciela w Wielki Piątek, służy do odpędzania i demaskowania diabła].

CHLEB ŚWIĘCONY S13a.

Por. inne hasła SMP: W12a1; M9. 2. str. 1, str. 2; O10g1–2; S19.9 str. 3, 4; W17 str. 2.

8. CHLEB WESELNY, KOROWAJ

Chleb na różne sposoby jest wykorzystywany przez polski lud w obrzędzie weselnym oraz podczas zaręczyn. W okolicach Tarnobrzega swatowie (*posłowie*) przynoszą tylko wódkę, ale w trakcie rozmowy o małżeństwie jest też wróżba dotycząca chleba:

(Rzeszowskie) [Marysia] przychodzi s kómory, stawia stół przed posłamy, na stole miarke z zytem i idzie za piec. Ta z bab, chtórą je w posłach, wycioga flaske z pod pachy i stawia jô w miarce, to na to, żeby się téch młódech chlyb trzymał (Wa IX/228 [K. Mátyás, *Wesele stalowskie*, „Wisła” IX, z. 1, 1895, s. 225–248]).

W Ropczycach chleb jest nieodzownym elementem *zrękowin*:

(Rzeszowskie) Sam akt zrękowin odbywa się w ten sposób, że kładą na stole bochenek chleba i ser cały, z jednej strony stołu panna, z drugiej kawaler podają sobie ręce, które im wiążą chustką ponad chlebem i serem (Ap XIV/115 [S. Udziela, *Lud polski w powiecie ropczyckim w Galicji*, ZWAK XIV, 1890, s. 1–136]).

⁹² Pierwsza część *Powieści i opowiadań ludowych z okolic Przasnysza* Stanisława Chełchowskiego kończy się na 95 stronie.

Na Chełmszczyźnie chleb wraz z wódką przynosi ze sobą swatka:

Po takiej odpowiedzi [odmownej] dziewosłubka, ponamawiawszy ją jeszcze trochę dla formy, odchodzi markotna, z niedopitą nawet flaszką wódki i swoim chlebem pod pachą (KgCh I/239).

Z kolei w okolicach Białej Cerkwi swatowie przynoszą chleb pożyczany i sól (por. 9. CHLEB I SÓL) (Ap II/ 185 [Józefa Moszyńska, *Zwyczaj, obrzędy i pieśni weselne ludu ukraińskiego z okolic Białejcerkwi*, ZWAK II, 1878, s. 183–208]).

Na Mazowszu w domach szlacheckich był znany zwyczaj, że kawalerowi, którego nie chciano za zięcia, matka panny demonstrowała to w taki sposób, iż zeskrobywała mąkę ze spodu chleba od siebie:

Pani matko dobrodziejko, / Kiedy tak chcą nieba, / Nie skrobze od siebie nozem, / skórkę białą chleba (Wójc. Pś I, 172).

W okolicach Sławkowa panna młoda w trakcie ślubu miała ze sobą w kościele po kawałku chleba, sera i kołacza (Ap X/234 [S. Ciszewski, *Lud rolniczo-górniczy z okolic Sławkowa w powiecie Olkuskim*, cz. I]). Na Mazowszu i w Łowickiem w drodze z kościoła do domu weselnego panna młoda była stawiana przed wyborem między chlebem a panem młodym:

Gdy nadjadą przed figurę (krzyż lub kaplicę), starszy swat zatrzymuje wóz z panną młodą, każe jej zsiąść z wozu i pyta jej się: *Co woli, chleb czy pana młodego?* Ta biegnąc wkoło figury, odpowiada, że chleb. A wtedy goni ją swat i uderza tym chlebem i kańczugiem, mówiąc: *Kiedy-ć chleb wasz, to pan młody nasz* (KgMz I/223).

Przybywszy [starszy drużba], chwyta chleb w jedną, a batóg w drugą rękę i trzymając czeka na progu przybycia panny młodej; za zbliżeniem się tejże pyta: *Co wolisz, chleb czy pana młodego?* Gdy ta odpowie, że chleb, uderza ją batogiem, co dopóty powtarza, dopóki ona nie wyrzeknie: *Chleb i pana młodego, / żeby zarabiał na niego* (KgŁ/50).

Młodzi są witani w domu weselnym chlebem i solą (patrz CHLEB I SÓL). Na Mazowszu drużbowie związują ich ręce na bochenku chleba:

(Mazowsze) Siadają wszyscy za stół, wezwani przez drużbę starszego. Sadzają też za stół i pannę młodą wraz z panem młodym i wiążą im wstążką ręce na bochenku chleba położone (KgMz I/222).

Panna młoda roznosi na weselu chleb w przetaku położonym na głowie:

(Mazowsze) Panna młoda obnosi na głowie chleb dla biesiadujących przeznaczony (chleb i kukielki dostarczają swachny) (KgMz I/224).

(Mazowsze) W karczmie. Pieśń tę śpiewają w czasie, kiedy Młoda obnosi (na głowie trzymając) chleb świeżo upieczony dla biesiadujących (KgMz I/291).

Chleb jest ważny również podczas oczepin (szczególnie dzieża, patrz 6. DZIEŻA):

(Chełmskie) Młoda kładzie głowę obliczem na chlebie położonym na stole. Przy niej stoi brat lub zastępujący brata krewny, któremu do pomocy przybywa starsza drużna i oboje rozplatają siedzącej włosy (KgCh I/265).

Por. Chleb na weselu nad Bugiem T 2/III 77 sg; Wiślic. Symb. 32; Gl. 2/195–198; Ap X/65 [Michalina Tomaszewska, *Obrzędy weselne ludu ruskiego we wsi Cetuli w powiecie Jarosławskim*, ZWAK X, 1886, s. 55–74; matka pana młodego błogosławi młodych chlebem i daje każdemu z nich po bochenku]; Ap XIII/125 [J. Kolessa, *Narodziny i chrzciny, wesele i pogrzeb u ludu ruskiego we wsi Chodowicach, powiecie stryjskim*; rodzice panny młodej błogosławią nowożeńców, trzymając w ręku po jednym bochnie chleba z położonymi na nich wiankami].

9. CHLEB I SÓL

Młoda para jest witana chlebem i solą (a czasem też wódką oraz cukrem):

(Kaszuby) Miejscami wychodzą na przodek aż za wieś, gdy wracają ze ślubu, niektórzy to jeno na próg domu, tam dają pani młodej bochen chleba i nóż, tem musi krajać i rozdawać weselnym gościom, gdyby kto tego zaniechał, zabraknie mu chleba. Niektórzy podają bochen chleba bez noża, tylko wprost zębami musi pan młody i pani młoda odgryzać od tego chleba, w tej intencji, żeby im nigdy chleba nie zabrakło (Nk 59).

(Wielkopolska) Biała (Behle, pow. Czarnk. 1858). Niemcy. Po powrocie od ślubu z kościoła do domu prezentują obojgu młodym chleb, który winni ukąsić (KgPozn III/207).

(Mazowsze) Rodzice wychodzą przed dom, a podawszy młodej parze chleb i sól, proszą ich, aby weszli do mieszkania z wszystkimi przytomnymi (KgMz I/219).

(Mazowsze) Gdy na miejscu staną, przy odgłosie muzyki wychodzą rodzice, niosąc chleb, sól i wódkę; przyjmują na progu chaty nowożeńców, zapraszają do domu, gdzie śniadanie zjadłszy, tańczą do obiadu (KgMz III/98).

(Mazowsze) Wchodząc do domu swego, nowożeńcy spotykają we drzwiach matkę, która ich wita przyniesionymi od siebie bochenkiem chleba, szczyptą soli oraz kawałkiem cukru. Przedmioty te, o ile nie będą spożyte, są następnie palone, nie przystoi bowiem poniewierać pamiątek (Wa IV/855 [Franciszek Reinstein, *Pani majstrowa z Podwala. Obrazek żywota rzemieślników ze starego miasta*, „Wisła” IV, z. 3, 1890, s. 830–859]).

(Łowickie) Wracają do domu weselnego na obiad. W progu spotyka ich matka z chlebem i solą, który, klęcząc, przyjmują państwo młodzi (KgŁ 68).

(Kaliskie) A wtedy rodzice jej (ojcowie) wychodzą i, witając, przyjmują nowożeńców w progu chlebem i solą (KgKal 135).

(Kaliskie) Po przybyciu do jego chaty, dokąd odprowadzają ich niektórzy z gości i skrzypek, wita ich w progu ojciec jego i matka chlebem i solą. Poczem goście się rozchodzą (KgKal 143).

(Kieleckie) Wracających z kościoła i z karczmy (do której po ślubie wstąpili) na progu chaty spotykają rodzice z chlebem i solą (KgKiel I/68).

(Rzeszowskie) Gdy na miejscu staną, przy odgłosie muzyki wychodzą rodzice, niosąc chleb i sól, przyjmują nowożeńców na progu chaty i zapraszają weselników do domu (Ap XIV/175 [Z. Wierzchowski, *Materiały etnograficzne z powiatu tarnobrzckiego i niskiego...*]).

(Rzeszowskie) Wracających z pompą od ślubu witają rodzice, wręczając dwa chleby z kawałkiem cukru i soli drużbie, ten swaszcze, ona panu młodemu, który to wszystko oddaje pannie młodej, a ta zanoszą te chleby do domu, przechowując z nich kawałki z cukrem i solą jako talizman dobrego bytu (Ap XIV/180 [Z. Wierzchowski, *Materiały etnograficzne z powiatu tarnobrzckiego i niskiego...*]).

(Przemyskie) Matka jego (a jej świekra) wychodzi odziana w kozuch barani, wywrócony do góry wełną, który zarzuca sobie na głowę i na którym trzyma jeszcze dwa bochenki chleba; tak obchodzi ona trzy razy wkoło orszak weselny, schodzący się lub zganiany przez drużbę do kupy [...]. Ta obróciwszy się trzy razy w kółko, odrzuca kozuch na ławę, a chleb z głowy zdjęty, ucałowawszy go składa na stole (KgPrzem 110: całować).

Msb 129; KgCh I/257⁹³.

Aby się dobrze wiodło w nowym domu, przynoszą do niego chleb i sól (Ap X/86 [S. Udziela, *Materiały etnograficzne z miasta Ropczyc i okolicy*]).

⁹³ Brak odniesień.

⊕ 9 § 8; Siem. nr 127 [aby przebłagać Dobrochoczego, dają mu w zawiniątku chleb i sól]; Syrok. Niemen 130.

Por. Wa VIII/370 [streszczenie pracy T. Volkova *Rites et usages nuptiaux en Ukraine*, Paryż 1893 przygotowane przez Włodzimierz Bugła, „Wisła” VIII, z. 2, 1893, s. 367–372, podczas huculskiego wesela para młodych jest witana chlebem, solą i wódką]; Ap II/273–274 [Piotr Bykowski, *Pieśni obrzędowe ludu ruskiego z okolic Pińska*, ZWAK II, 1878, s. 260–285; podczas wesela przed parą młodych są stawiane korowaj i sól]; Ap VI/47, 48, 49, 50, 69, 71, 75 [Bolesław Popowski, *Pieśni i obrzędy weselne ludu ruskiego w Zalewańszczyźnie*, ZWAK VI, 1882, s. 30–85; państwo młodzi witani są chlebem i solą]; (18) 83, 117, 118.

Por. inne hasła w SMP: chleb, sól i miód W6.17 str. 3; S13a2; C9k4; W6.23 str. 5.

10. CHLEB Z PLEŚNIĄ

Chleb wymieszany z pleśnią to według polskiego ludu skuteczne lekarstwo na krwotok (Ap XI/56; Gluz 490). Por. 1. CHLEB W OGÓLE.

Por.: ⊕ 4. 63 „kwitnący”; ⊕ 4. 251.

11. PRZEŻYTKI DOTYCZĄCE CHLEBA

Cf. art[ykuł] Sumcowa [Mykoła T. Sumcow, *Hlêbъ въ obrjadahъ i pêsnychъ*, Charków 1885, „Wisła” III, 1889, s. 223–225].

Ksy 149.

Wa III/803 prażona fasola, 809 praż[ony] groch [W. Marrené, *Rzeczy ludowe włoskie*].

Wa IV/873 sg. [Mikołaj Sumcow, *Dodatek do spisu chlebów obrzędowych*, „Wisła” IV, z. 3, 1890, s. 873–875].

4. *Słownik mitologii polskiej* a współczesna etnolingwistyka i słowniki etnolingwistyczne

W tytule niniejszego rozdziału pojawiło się sformułowanie „*pierwsze narodziny*” *etnolingwistyki*. Jest to bezpośrednie nawiązanie do wypowiedzi N.I. Tołstoja przywoływanej przez J. Bartmińskiego (2004: 11, 2016a: 21). Tołstoj w dokonaniach szkół etnolingwistycznych moskiewskiej i lubelskiej widział właśnie „powtórne narodziny” zainteresowania zależnościami języka i kultury wyznaczonymi w XIX w. przez A.N. Afanasjewa, Fiodora I. Busłajewa, Ołeksandra O. Potebnię

i J. Karłowicza. Także Bartmiński w deklaracji programowej czasopisma „Etnolingwistyka”, które założył m.in. na potrzeby SSiSL, wymienił Karłowicza jako jednego z prekursorów badań, które miały być prezentowane na łamach tego periodyku:

Etnolingwistyka ma swoje dawne i okazałe tradycje w Polsce. Badanie języka nie jako zjawiska „samego w sobie i ze względu na siebie samego”, lecz jako składnika i narzędzia kultury, było wybitną cechą prac J. Karłowicza, K. Moszyńskiego, także B. Malinowskiego, którego anglojęzyczne prace są obecnie sukcesywnie udostępniane polskiemu czytelnikowi (Bartmiński 1988b: 6).

Tolstoj i Bartmiński, mówiąc o Karłowiczu jako o etnolingwiście, mieli na uwadze przede wszystkim jego prace opublikowane w „Wiśle” i, ogólniej, profil tematyczny, jaki nadał pismu. Nie znali kartoteki SMP, która rzuca nowe, znacznie jaśniejsze światło na tę aktywność jej autora.

Na słowiańską etnolingwistykę składają się przede wszystkim dokonania szkół naukowych lubelskiej i moskiewskiej⁹⁴. O badaniach pierwszej z nich wielokrotnie pisał jej twórca – J. Bartmiński (np. 1986, 2002, 2004, 2005, 2008, 2016a) oraz jego najwierniejsza współpracowniczka – Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska (np. 2004, 2010, 2020: 62–67, 69–95). W rosyjskojęzycznym kręgu osiągnięcia tej szkoły spopularyzowała S.M. Tolstojowa (Tolstaâ 1993). Akcentowanie poznawczej strony języka (przejawiające się m.in. w rozwoju badań nad językowym obrazem świata) sprawiło, że szkołę lubelską nazywa się także szkołą etnolingwistyki kognitywnej (Nepop-Ajdaczyc 2007; Zinken 2009; Niebrzegowska-Bartmińska 2013, 2017, 2020: 62–67).

O szkole moskiewskiej (Tolstoj, Tolstaâ 2013), której twórcą w latach 70. zeszłego wieku był N.I. Tolstoj, możemy przeczytać w artykułach jego współpracowniczk i kontynuatorki rozpoczętych prac – S.M. Tolstojowej (np. Tolstaâ 2006, 2010, 2013, 2019). Ponieważ szczególne miejsce w pracach moskiewskich badaczy (np. Tatiany A. Agapkiny, Olgi W. Biełowej, Aleksandra W. Góry, Marfy

⁹⁴ Jerzy Bartmiński (np. 2016a: 12) i Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska (np. 2017: 12–13) wymieniają także dodatkowo dwie inne rosyjskie szkoły etnolingwistyczne: 1) etymologiczną (tartusko-moskiewską) – Władimira N. Toporowa (dokonania i bardzo szerokie zainteresowania naukowe tego badacza dokładnie omówiła S.M. Tolstojowa (2007)) i Waczesława W. Iwanowa oraz 2) onomastyczną (uralską) – Aleksandra K. Matwiejewa, Eleny L. Bieriezowicz i Marii E. Rut (np. Berezowicz 1998a, 1998b, 2007; Feoktistova 2006). W wyczerpujący sposób dokonania tych szkół oraz ich specyfikę przybliżyła S. Niebrzegowska-Bartmińska w książce *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce* (2020: 55–62). J. Bartmiński (2016a: 12) w nurcie etnolingwistyki semantycznej sytuuje również prace Jurija D. Apresjana (1994, Apresân 1974/1980, 2006). Dokładniej o osiągnięciach tej szkoły czytaj w: Niebrzegowska-Bartmińska 2020: 65.

N. Tołstoj, Ludmiły N. Winogradowej, Mariny M. Walencowej) zajmuje dialektologia słowiańska, szkołę tę nazywa się także dialektologiczną.

Właściwie różnica między etnolingwistyką Bartmińskiego i Tołstoja dotyczy podstawy materiałowej, ale nie w ujęciu geograficznym. O ile lubelscy etnolingwiści sięgają po dane językowo-kulturowe zarówno ludowe, jak i ogólne (ogólnopolskie), bazując przede wszystkim na tym, co współczesne (choć doceniają też wagę etymologii), o tyle moskiewscy etnolingwiści skupiają się głównie na tradycji ludowej i gwarach oraz rekonstrukcji archaicznych elementów kultury tradycyjnej.

W artykule *O aktualnych zadaniach etnolingwistyki* Bartmiński (2016a) wymienił siedem punktów, które składają się na wspólne założenia teoretyczne wymienionych szkół etnolingwistycznych. Czy działalność Karłowicza mieści się w tych punktach? Odpowiedź na to pytanie przedstawiam w postaci tabeli:

Lp.	Wspólne założenia teoretyczne etnolingwistyki słowiańskiej wg J. Bartmińskiego (2016a: 12)	Prace i działalność J. Karłowicza
1.	Jedność języka i kultury.	Wgląd w poszczególne hasła składające się na SMP przekonuje, że fakty językowe i kulturowe ujmował Karłowicz jako silnie powiązane.
2.	Dowartościowanie funkcji poznawczej (nie tylko komunikatywnej) języka, uznanie, że język niesie skodyfikowanie interpretacji rzeczywistości, jest klasyfikatorem doświadczeń i interpretantem świata; skupienie uwagi na leksyce w jej aspekcie semantycznym.	W kartotece SMP mamy właściwie do czynienia z – przykładając współczesną terminologię – konceptami kulturowymi (tak, jak rozumie je J. Bartmiński (2016b)).
3.	Traktowanie języka jako swoistego archiwum kultury, przechowującego pamięć o przeszłości (ros. <i>živaja starina</i>); eksponowanie znaczeń symbolicznych i mitologicznej warstwy kultury.	Będąc pod wpływem szkoły E.B. Tyłora, Karłowicz w pracach z zakresu mitologii porównawczej (Karłowicz 1873, 1876b, 1881, 1888–1891b) oraz w SMP ustalał m.in. zakres przeżytków i sposób ich funkcjonowania; w kartotece SMP wyraźnie widać eksponowanie znaczeń symbolicznych, a warstwy mitologicznej dotyczy SMP jako całość.

Lp.	Wspólne założenia teoretyczne etnolingwistyki słowiańskiej wg J. Bartmińskiego (2016a: 12)	Prace i działalność J. Karłowicza
4.	Nastawienie na rekonstrukcję językowo-kulturowego obrazu świata i człowieka na szerokiej bazie danych językowych (system językowy, leksyka, teksty, uzus) z uwzględnieniem wierzeń i zachowań (jako danych „przyjętych”); w związku z tym traktowanie etnolingwistyki jako dyscypliny naukowej syntetyzującej dane dialektologiczne, folklorystyczne i etnograficzne.	Podstawę materiałową SMP stanowią elementy leksykalne (nie tylko z SKaŕ, lecz także z innych słowników), teksty folkloru słownego oraz (w mniejszym stopniu) materiały pozyskane z bezpośrednich wypowiedzi i zapisy dotyczące wierzeń, obrzędów, zwyczajów i zachowań; w ten sposób Karłowicz korzystał ze swoich zbiorów i obserwacji dialektologicznych, folklorystycznych i ludoznawczych.
5.	Połączenie analizy danych archiwalnych z intensywną pracą terenową, zapisywanie danych w formie wywiadów bezpośrednich od żyjących ludzi, z udziałem studentów w tych badaniach.	Podstawą SMP oraz prac Karłowicza z zakresu mitologii porównawczej były opublikowane materiały, a także zbiory rękopiśmienne innych badaczy; dane pozyskane w terenie (głównie z obszaru Litwy) oznaczał Karłowicz skrótem <i>ust.</i> Jak wiadomo, nie wykładał na żadnej uczelni, tym samym nie miał możliwości wyjazdów terenowych ze studentami, zresztą w XIX w. nie było to praktykowane.
6.	Łączenie prac zbierackich, analitycznych i interpretacyjnych z edytorstwem tekstów i materiałów źródłowych.	Dokładny przegląd zawartości „Wisły” przeprowadzony przez H. Kapelaŕ (1982b: 275–303) dowodzi, jak wiele miejsca w tym miesięczniku poświęcano publikowaniu materiałów terenowych; były one później wykorzystywane do dokumentacji poszczególnych haseł SMP i SKaŕ.
7.	Uznanie, że ostatecznym celem badań etnolingwistycznych jest dotarcie do sposobu konceptualizacji świata przez człowieka mówiącego, do jego mentalności.	W podrozdziale 3.4. <i>Układ haseł w słowniku</i> zamieściłem m.in. uwagi na temat zawartości haseł ZWIERZĘTA i PTAKI. Jak wykazałem, zakres kategorii zwierząt i ptaków zaproponowany przez Karłowicza odpowiada ludowemu konceptualizowaniu świata.

Ostatni punkt wskazany przez J. Bartmińskiego pozwala dokonać rozróżnienia na etnologię i etnolingwistykę. Sprawa nie jest bowiem oczywista, zważywszy na to, że obiekt opisu jest tożsamy. Dla etnolingwistyki obiektem jest „człowiek

z jego mentalnością jako wytwór i wytwórca kultury wspólnotowej” (Chlebda 2010: 9), a dla etnologii – „człowiek jako istota kulturowa w jej wymiarze globalnym oraz w jej wyrazach przestrzennych” (Staszczak 1987: 97). Etnolingwistyka dąży jednak do określenia tego, jak jakaś grupa ludzi widzi (i konceptualizuje, kategoryzuje, wartościuje) świat, co sytuuje tę dyscyplinę w grupie nauk o tożsamości zbiorowej (Chlebda 2010: 10), z kolei etnologia przyjmuje perspektywę badacza, a więc zewnętrzną (Bartmiński 2004: 10–11). Należy tu jednak podkreślić jeszcze jedną, bardzo ważną różnicę: o ile dla etnografii nazwa przedmiotu, obrzędu lub zjawiska jest na drugim planie w porównaniu z ich funkcją i znaczeniem w badanej społeczności, o tyle w etnolingwistyce nazwa i – ogólniej – dane językowe odgrywają pierwszorzędą rolę.

W amerykańskiej antropologii kulturowej upowszechniło się zaproponowane przez Kennetha L. Pike’a (1954) rozróżnienie na dwa modele – emiczny (*emic*, opis kultury od strony jej użytkowników) i etyczny (*etic*, opis kultury z pozycji zewnętrznego obserwatora), przy czym obydwie mieszczą się w obrębie podejścia antropologicznego. Przy przywołaniu tego właśnie podziału uwypukla się jedna z różnic, jaka dzieli polską etnolingwistykę i amerykańską antropologię kulturową. Dla pierwszej konstytutywne jest podejście emiczne, dla drugiej – równoprawne są obydwie podejścia.

Etnolingwistyka XIX w. wyrosła z ludoznawstwa, folklorystyki i zainteresowania przeżytkami oraz mitologią narodową, co w wypadku Karłowicza zostało dodatkowo wzmocnione o czynnik patriotyczny (imperatyw opisu Polski, która została wymazana z mapy Europy). Z kolei etnolingwistyka XX w. ma bardziej złożone początki naukowe, które W. Chlebda (2010) ujął następująco:

Okres rodzenia się polskiej etnolingwistyki przypadł na czas zmiany paradygmatów w lingwistyce i, szerzej, w humanistyce światowej. Stary dobry strukturalizm miał się w najlepsze, gdy o swoje zaczął się dopominać „czynnik ludzki”: idiolekt, portrety językowe mówiących, nadawcy i odbiorcy, ich obserwatorzy, intencje komunikacyjne i skutki aktów mownych, tworzenie i odbieranie tekstów, oddziaływanie poprzez teksty na człowieka i całe grupy ludzkie, człowiek w przestrzeni dyskursu, historii, kultury; nie tyle odwrót, ile zwrot od językoznawstwa taksonomicznego w stronę lingwistyki antropologiczno-kulturowej, ku komunikatywizmowi, pragmalingwistyce, teorii dyskursu, narratywistyce, kognitologii dokonywał się w polskiej humanistyce właśnie w tym czasie, gdy rodziło się zjawisko nazwane później „lubelską szkołą etnolingwistyki” (Chlebda 2010: 8–9).

Próbna rekonstrukcja SMP prowokuje pytanie, jak pod względem makrostruktury słownik ten sytuuje się na tle innych słowników etnolingwistycznych. Jak wiadomo, najważniejsze z nich to sztandarowe dzieła wspomnianych wyżej dwóch szkół, lubelskiej – *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL) oraz

moskiewskiej – *Славянские древности* (SD). W polskim językoznawstwie mamy też inne słowniki o charakterze etnolingwistycznym, np.: *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej* Bernarda Sychty (SGK) oraz *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej* J. Kąsia (KąśILG), jednak w porównaniu z SMP, SSiSL oraz SD obejmują one niewielki obszar.

Dokładne porównanie SSiSL i SD przeprowadziła S. Niebrzegowska-Bartmińska (2010: 24), zestawiając najważniejsze punkty w postaci tabeli. Kopiuję ją poniżej i rozszerzam o jedną kolumnę i jeden wiersz (2. *Układ słownika*), aby na tym tle pokazać SMP.

Wyszczególnienie	SD	SSiSL	SMP
1. Cel	Rekonstrukcja prasłowiańskiego dziedzictwa kulturowego w zakresie kultury duchowej, objaśnienie etnogenezy i etnokulturowej historii Słowian.	Rekonstrukcja tradycyjnego obrazu świata i człowieka.	Rekonstrukcja ludowej wizji świata i człowieka, która miała być dopełnieniem „trzech piramid”.
2. Układ słownika	Układ alfabetyczny.	Układ semantyczny według „biblijnego” porządku świata: I. Kosmos, II. Rośliny, III. Zwierzęta, IV. Człowiek, V. Społeczeństwo, VI. Religia. Demonologia, VII. Czas. Przestrzeń. Miary. Kolory.	Układ semantyczny według XIX-wiecznego porządku filozoficznego: I. Kosmografia, II. Powietrznia, III. Kamienie, IV. Rośliny, V. Zwierzęta, VI. Człowiek.
3. Jednostka opisu (a) i typ słownika (b)	a) Semantyczne jednostki „języka kultury”, tj. pojęcia istotne dla kultury słowiańskiej; b) słownik ideograficzno-kulturowy z elementami słownika objaśniająco-funkcjonalnego.	a) Przedmiot mentalny dostępny przez badanie danych językowych, tekstowych i zachowaniowych; b) słownik ideograficzny i onomazjologiczny.	a) Pojęcia istotne dla polskiej kultury ludowej (z dzisiejszej perspektywy można by im przypisać status konceptów); b) słownik onomazjologiczny.
4. Typ definicji i budowa artykułu hasłowego	Eksplikacja podzielona na segmenty (bloki tematyczne).	Definicja kognitywna. Artykuł hasłowy składa się z eksplikacji i dokumentacji.	Prawdopodobnie definicja podzielona na bloki tematyczne.

Wyszczególnienie	SD	SSiSL	SMP
5. Podstawa materiałowa	Materiał ogólnosłowiański, dane językowe, etnograficzne, rzadziej teksty folkloru.	Polski materiał XIX- i XX-wieczny, dane językowe, teksty ludowe i zapisy wiedzy „przyjękowej”.	Polski XIX-wieczny materiał folklorystyczny i etnograficzny (przede wszystkim <i>Lud</i> O. Kolberga, rzadziej notatki dostarczane przez badaczy terenowych bądź informacje samodzielnie zgromadzone przez Karłowicza). W pewnym zakresie zostały tu także wykorzystane materiały językowe ze słowników.
6. Geografia	Wszystkie kraje słowiańskie.	Teren etnicznie polski.	Teren etnicznie polski w ujęciu XIX-wiecznym, czyli uwzględniający też ziemie dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Po tych ogólniejszych uwagach można przejść do omówienia mikrostruktury SMP, w czym pomocne są umieszczona wyżej rekonstrukcja hasła CHLEB i fiszki do hasła KOŃ.

W definicji kognitywnej⁹⁵ zastosowanej w SSiSL ważną rolę odgrywają fasety (podkategorie semantyczne). Wychodząc od tekstów folkloru, Karłowicz zapisywał na fiszkach (zwłaszcza dotyczących haseł odsyłających do ludzi i zwierząt) poszczególne wątki pieśniowe, ujmując je w postaci prostych zdań (lub równoważników zdań opartych na rzeczownikach odczasownikowych), które mogą przywołać na myśl podstawowy element definicji kognitywnej z SSiSL, czyli konteksty minimalne. Te zdania i równoważniki zdań nie są jednak uszeregowane w jakieś powtarzalne struktury wyższego rzędu. Przyjrzyjmy się dokładniej fiszkom odsyłającym do KONIA, aby wskazać, jakim fasetom z SSiSL odpowiadają umieszczone na nich treści:

⁹⁵ Por. Bartmiński 1988a, a także artykuł S. Niebrzegowskiej-Bartmińskiej (2018), w którym znajduje się szczegółowe omówienie różnych wariantów definicji leksykograficznej. Definicja kognitywna została też uznana za przykład tzw. „definicji otwartej” (Bartmiński, Tokarski 1993).

Komponenty hasła KOŃ z SMP ustalone na podstawie fiszek	Fasety z SSiSL
Zwierzę	Hiperonim
Klacz	Hiponim
Podkowa Pęta	Kolekcje i kompleksy: z jakimi rzeczami i zjawiskami współwystępuje przedmiot hasłowy, pełniąc wspólną funkcję
Biały, złoty, srebrny koń	Wygląd
Czaszka Ucho cudowne	Części, z jakich składa się przedmiot hasłowy
Łajno końskie Ślad, wyciśnięte kopyto	Pochodzenie, co pochodzi od przedmiotu hasłowego
Koń cudowny mówiący słowami; Koń zbiegły przyprowadza stado; Rzenie [koniał]; [Koń] łamie nogę	Czynności, procesy, stany, jakie wykonuje, jakim podlega lub w jakich znajduje się przedmiot hasłowy
Chowanie się w nim, w zabitego [koniał] tułowiu	Przedmiot hasłowy jako miejsce lokalizacji czegoś, kogoś
Konia dzielnego dostawanie	Obiekt, przedmiot hasłowy jako obiekt oddziaływania

Zdaję sobie sprawę, że próba przyporządkowania komponentów z fiszek SMP do faset z SSiSL to pewnego rodzaju nadinterpretacja, czynię to jednak, aby ujawnić zasób informacji zarejestrowanych przez Karłowicza.

Powróćmy do zrekonstruowanego wyżej hasła CHLEB. Nie ma go w wydanych dotychczas tomach SSiSL, ale znajduje się w SD oraz SM. Porównajmy więc ujęcie Karłowicza i kilkorga rosyjskich badaczy – poza hasłem *Хлеб* (Tolstaâ 2012; Toporkov 2002c) w moskiewskich słownikach mamy też bardziej szczegółowe: *Булочка* (Sedakova, Tolstaâ 1995), *Дежа* (Toporkov 1999, 2002a), *Закваска* (Valencova 1999), *Калач* (Gura, Pltnikova 1999), *Крошки* (Pltnikova 1999), *Печенье* (Pltnikova 2002b), *Печенье фигурное* (Pltnikova 2009); *Тесто* (Valencova, P’ânkova, Uzenëva 2012), *Хлеб – соль* (Berezovič, P’ânkova 2012; Toporkov 2002d), *Хлеб пасхальный* (Agarkina 2012), *Хлеб поминальный* (Pltnikova 2012a), *Хлеб рождественский* (Pltnikova 2012b), *Хлеб свадебный* (Gura 2012) i *Хлеб обрядовый* (Pltnikova 2002a). Jak widać, ważną rolę odgrywa tu perspektywa etnologiczna, w tym wypadku funkcja chleba w kulturze.

Karłowicz wydzielił jedenaście segmentów w CHLEBIE, przy czym bardzo dużo miejsca zajęły informacje o znaczeniu i roli chleba w obrzędowości dorocznej i rodzinnej, czyli to, co w SD i SM zostało umieszczone w osobnych hasłach:

Komponenty hasła CHLEB z SMP	Hasła z SD i SM
Chleb w ogóle Okruszyny Rozczyna Obwarzanek. Placek. Bułka Placek z czymś wewnątrz (pieniądzem, migdałem) Chleb z pleśnią Przeżytki dotyczące chleba	<i>Хлеб</i> (Tolstaâ 2012), <i>Хлеб поминальный</i> (Pltnikova 2012a), <i>Хлеб рождественский</i> (Pltnikova 2012b), <i>Крошки</i> (Pltnikova 1999), <i>Закваска</i> (Valencova 1999), <i>Булочка</i> (Sedakova, Tolstaâ 1995), <i>Калач</i> (Гура, Pltnikova 1999), <i>Печенье</i> (Pltnikova 2002b), <i>Печенье фигурное</i> (Pltnikova 2009), <i>Тесто</i> (Valencova, P'ânkova, Uzenëva 2012);
Chleb czarodziejski	<i>Хлеб пасхальный</i> (Agapkina 2012);
Chleb weselny, korowaj Dzieża	<i>Хлеб свадебный</i> (Гура 2012), <i>Хлеб обрядовый</i> (Pltnikova 2002a), <i>Калач</i> (Гура, Pltnikova 1999), <i>Дежа</i> (Toporkov 1999, 2002a);
Chleb i sól	<i>Хлеб – соль</i> (Berezovič, P'ânkova 2012).

Zestawienie to pokazuje, że ujęcie Karłowicza jest pełne, nie pominął on żadnego z elementów, które znalazły się w SD i SM. Świadczy to o wyjątkowej roli chleba w kulturze słowiańskiej (co pozwala na przypisanie mu statusu słowiańskiego kulturowego (Rak 2021a, b)) i spetryfikowaniu jego językowo-kulturowego wizerunku. Co więcej, niektóre komponenty CHLEBA z SMP są takie same jak hasła w SD i SM, por.: *Chleb weselny, korowaj* – *Хлеб свадебный*; *Chleb i sól* – *Хлеб – соль*; *Okruszyny* – *Крошки*; *Rozczyna* – *Закваска*.

Zdaję sobie sprawę, że materiał umieszczony w SMP był też omawiany z nieco innej perspektywy w pracach etnograficznych i historycznych. Szczególne miejsce zajmują tu oczywiście *Kultura ludowa Słowian* Kazimierza Moszyńskiego (KLS) i *Słownik starożytności słowiańskich* (SSS), w którego powstawaniu brał udział m.in. Władysław Kowalenko, Gerard Labuda, Tadeusz Lehr-Spławiński i Zdzisław Stieber, a z atlasów – *Atlas kultury ludowej w Polsce* K. Moszyńskiego (AKLP)⁹⁶ i *Polski atlas etnograficzny* pod red. Józefa Gajka (PAE). Dokładnie

⁹⁶ Znalazło się tu osiemnaście map dotyczących wierzeń i zwyczajów (np.: *Ptak – dusza* (I, m. 6), *Żywioły i istoty zapraszane na wigilię* (III, m. 8), *Rośliny zatykane na św. Jana w strzechy, ściany itp.* (II, m. 8, 9, 10), *Zasięg tradycji o demonie zwanym południca lub podobne* (I, m. 7), *Demon sporzący dobytek* (II, m. 7), sześć poświęconych astronomii (np.: *Droga Mleczna* (III, m. 2), *Nazwa plejad* (I, m. 3)), dwa o instrumentach muzycznych (*Dudy I* (III, m. 9), *Dudy II* (III, m. 10)), jedna o miarach czasu (*Przybywanie dnia około Nowego Roku* (I, m. 2)) i dwie o chorobach (*Przyczyny choroby u dzieci zwanej pleśniawki (soor)* (II, m. 3), *Nazwa pleśniawek (soor)* (III, m. 3)).

te i inne atlasy dialektologiczne i etnograficzne scharakteryzowali Jerzy Reichan i Kazimierz Woźniak (2004).

5. Co dalej?

Rekonstrukcja hasła CHLEB przekonuje, że z kilku powodów kartoteka SMP nie nadaje się do druku jako całość. Próba zrekonstruowania tego słownika niosłaby tak dalekie ingerencje, że nie byłoby to już tylko dzieło J. Karłowicza, lecz również zespołu zajmującego się opracowywaniem jego spuścizny. Nie wystarczyłaby nawet ogólna informacja *pod redakcją*, za dużo jest tu bowiem spraw, które należałoby rozstrzygnąć arbitralnie bez pewności, czy zgodziłby się z nimi redaktor „Wisły”. Oczywiście bywa też tak (i nie są to sytuacje wyjątkowe), że po śmierci autora z rękopisu lub maszynopisu są wydawane jego prace, w tym słowniki. Przykładem mogą być *Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludowych. Słownik Adama Fischera* (Kujawska, Łuczaj, Sosnowska, Klepacki 2016). Jednak tu sprawa wyglądała inaczej. Jak czytamy we *Wprowadzeniu*:

Nasza ingerencja w maszynopis polski polegała na usunięciu z niego nazw pospolitych roślin w języku niemieckim, które uznaliśmy za zbędne. Ponadto spolszczyliśmy słowa niemieckie, głównie związane z lokalizacją miejsc i podziałem administracyjnym oraz te wyznaczające subkategorie użytkowe [...]. Ponadto uaktualniliśmy nazwy łacińskie – są one umieszczone w nawiasach kwadratowych obok nazw oryginalnych zapisanych przez Fischera [...]. Dokonaliśmy też ujednolicenia pisowni, mając na względzie współczesną ortografię [...] (Kujawska 2016: 33).

Redaktorzy słownika (Piotr Klepacki, Monika Kujawska, Łukasz Łuczaj i Joanna Sosnowska) nie zmienili struktury artykułu hasłowego, od razu mieli pewność co do układu haseł, a ich odczytanie było łatwe, gdyż dysponowali maszynopisem. Ponadto był to ukończony słownik, przygotowany już do druku przez A. Fischera.

Kartoteka SMP w porównaniu z materiałami słownikowymi Fischera sytuuje się niemal na przeciwnym krańcu działań redakcyjnej. Pracę nad nią, nad jej porządkowaniem i kompletowaniem Karłowicz przerwał z powodu pogarszającego się stanu zdrowia i potrzeby ukończenia (lub przynajmniej wydania jak największej liczby tomów) SW i SKarł. W konsekwencji mamy zbyt dużo znaków zapytania, by podjąć trud wydania całego SMP. Czego nie wiemy?

Po pierwsze, nie znamy dokładnej kolejności haseł. Co prawda, w podrozdziale 3.4 zaproponowałem według mnie dość prawdopodobny układ artykułów hasłowych, nie mam jednak pewności (i nigdy jej nie uzyskam), czy we wszystkich punktach jest on zgodny z zamiarem Karłowicza. Właściwie nie wiadomo też, ile dokładnie haseł głównych liczyłby SMP, bowiem – jak już o tym pisałem wyżej –

część haseł głównych została przeszerzegowana do podhaseł. Sprawą otwartą jest ponadto długość i kolejność cytatów, które w kartotece są sygnowane zaledwie skrótami źródeł (jak pokazał przykład CHLEBA, pojawiają się przy tym omyłki autorskie).

Po drugie, dotarcie do przywoływanych na fiszkach publikacji jest ze względu na sposób tworzenia skrótów (które odsyłają do numerów czasopism i tomów wydawnictw seryjnych, a nie do poszczególnych artykułów) dość utrudnione. Co więcej, niektóre z tych publikacji, zwłaszcza część obcojęzycznych oraz polska prasa codzienna z XIX w., są dziś często mało dostępne.

Po trzecie, nic pewnego nie wiadomo na temat definicji, jaką Karłowicz miał zastosować w SMP. Ponieważ sposób ujęcia materiału językowego i tekstowego jest tu inny niż w SW i SKarł, z pewnością inaczej miało też wyglądać jego objaśnianie. Czy tak, jak w hasłach opublikowanych w WEPI? Nie mamy i nigdy nie będziemy mieli co do tego pewności.

Po czwarte, otwartym tematem pozostaje geografia faktów kulturowych. W pewnym stopniu tę akurat sprawę można byłoby rozstrzygnąć poprzez sięgnięcie do przywoływanych źródeł, które w większości zawierają przynajmniej ogólne informacje geograficzne. Przykład CHLEBA pokazuje, że w kartotece zostały też uwzględnione materiały ukraińskie, na czym zaważyło eksцерpowanie tomu *Chelmskie* Kolberga. Stoi to w sprzeczności z założeniem, że „czwarta piramida” miała dotyczyć polskiej kultury ludowej. Między kartoteką a ukończonym słownikiem zwykle są mniejsze lub większe różnice. Być może, gdyby Karłowicz ukończył redakcję SMP, materiały ukraińskie nie byłyby tak eksponowane. To jednak pozostaje w sferze domysłów.

Po piąte, w sytuacji gdy dysponujemy SSiSL i gdy perspektywa ukończenia tego słownika jest już widoczna, nie ma potrzeby publikowania SMP w postaci zrekonstruowanego opracowania pełnego znaków zapytania. Niewątpliwie jednak wiele korzyści dla etnolingwistyki, dialektologii, folklorystyki i etnografii przyniosłoby zdigitalizowanie fiszek *in crudo* i ich udostępnienie w Internecie np. pod tytułem *Materiały do „Słownika mitologii polskiej” Jana Karłowicza*.

SŁOWNICZEK MITOLOGII LITEWSKIEJ, CZYLI JAN KARŁOWICZ JAKO LITWIN Z URODZENIA

Kończąc tę przydługą może pracę [*O języku litewskim*], wyznaję, iż dostatecznie będę wynagrodzony, jeżeli czytelnik po jej przeczytaniu nie będzie słuchał o języku litewskim jak o żelaznym wilku [...].

(Karłowicz 1875: 330)

1. Litwin z urodzenia

Związki Jana Karłowicza z Litwą, a dokładniej z ziemiami dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego trwały prawie pół wieku i miały charakter naukowy oraz osobisty (Karłowicz urodził się 28 V 1836 r. w Subortowiczach (lit. Subartonys) pod Mereczem, a ostatecznie opuścił Litwę w 1882 r., sprzedając majątek w Wiszniewie). Był Litwinem z urodzenia w historycznym, Mickiewiczowskim znaczeniu tego słowa (Fedorovič 2012: 198), tak też w mowie pogrzebowej nazwał go Józef Kallenbach (1904): „Istotnie, ogrom materiału [słownikowego], który gdzie indziej obrabiany bywa przez całe grono specjalistów, spoczywał tu przez lat dziesiątki na barkach cichego Litwina” (s. 35).

W liście do Oskara Kolberga swoje związki z litewszczyzną Karłowicz określił następująco: „Nie jestem rodowitym Litwinem i po litewsku nauczyłem się¹, mając dopiero przeszło lat trzydzieści” (list z 12 VI 1877 r. (Kolberg 1966: 31)). Jednak wobec litewskiego odrodzenia narodowego przyjął on przychylną postawę zrozumienia dla racji budzącego się narodu (Dawlewicz 2012), choć przecież ruch ten był opozycyjnie nastawiony do polszczyzny, ruszczyzny i niemczyzny. W korespondencji z Heidelbergu z 15 VIII 1883 r. opublikowanej w petersburskim „Kraju” o aspiracjach Litwinów wypowiedział się Karłowicz w następujący sposób:

¹ Jak wspominał Zygmunt Gloger (1904): „O nim [Karłowiczu] mówiono, że jest uczonym literatem i lingwistą, że siedzi na wsi, gdzieś w Lidzkim czy Święciańskim, zatopiony w książkach, że **trzyma w swym dworze na to tylko dwóch rodowitych Litwinów z ludu, aby się od nich gruntownie nauczyć języka litewskiego**” (s. 84–85).

Pragniecie, ażebym od czasu do czasu, z miejsca obecnego mego pobytu, przesyłał wam sprawozdania o ruchu naukowym polskim za granicą, zgoda na to, **pozwólcie tylko, żebym pierwszą moją korespondencję heidelberską poświęcił wyjątkowo sprawie geograficznie teraz dla mnie dalszej, ale zawsze bliskiej i drogiej sercu mojemu: najnowszym objawom żywotności plemienia litewskiego.** Faktem jest, że w oczach naszych odbywa się rozbudzenie żywej świadomości plemiennej Litwinów. Pojawia się warstwa ludzi nowa, inteligencja litewska. Pragnie ona uratować od zagłady piękną a starożytną mowę; pragnie ujednostajnić ją, ustalić i uczynić językiem ludzi ucywilizowanych; chce podtrzymać i wypiełgnować istniejące już zarodki literatury litewskiej, wzbogacić ją nowymi zabytkami, zachęcić lud, aby nie gardził swą mową i czytał po litewsku nie same tylko książki do nabożeństwa. Jakież stanowisko zająć mamy wobec tego faktu?

[...] Z czysto ludzkiego stanowiska, budzenie się do życia uśpionych lub mało ruchliwych narodowości jest zjawiskiem pocieszającym; świadczy ono o wzmaganiu się energii w ogóle, o czynniejszem działaniu władz moralnych i sił ekonomicznych. Ze stanowiska zaś wyłącznie naszego, zdaje mi się, [że] objaw większego ruchu w świadomości plemiennej Litwinów i tworzenie się inteligencji litewskiej, nie tylko pocieszającym, ale radosnym faktem nazwać powinniśmy. Pół tysiąca lat przeżytych zgodnie i po bratersku, wspólną dolą i niedolą, potężnymi węzłami krwi i ducha tak nas zespoliły ze szczepem litewskim, że, mówiąc tylko o pobudkach serca, nauczyliśmy się nie odróżniać co wasze, a co nasze, i cieszymy się wyraźniejszymi śladami jego żywotności, jak własnymi. Chcecie myśł waszą przyoblec rodzinną waszą mową, którą każdy z nas nauczył się kochać od dzieciństwa, chcecie oświecać głowy młodszej braci w języku dla niej dostępniejszym i miłszym – to dobrze. Kto z nas jeszcze nie umie po litewsku, to się nauczy, bo wstyd jest mowy brata nie rozumieć.

Taką odpowiedź podyktuje każdemu z nas serce [...]. **Jeżeli chcemy, aby szanowano naszą odrębność plemienną, szanujmy ją u innych: nic na tym nie tracimy, a za to zyskujemy znakomicie [...]** (Karłowicz 1883b: 2–3).

Karłowicz pisał także sprawozdania do „Kraju” z zawartości założonego w 1883 r. czasopisma „Auszra”², które m.in. głosiło potrzebę separacji kultury litewskiej od polskiej³ i promowało w litewszczyźnie użycie liter *č* i *š* zamiast polskich dwuznaków *cz* i *sz*⁴ (stąd zmiana pisowni tytułu na „Aušra”). Utrzymywał

² Życzliwy stosunek redaktora „Auszry” Jana Basanowicza (lit. Jonas Basanavičius) do Karłowicza oraz równie pozytywne nastawienie autora *O języku litewskim* do tego czasopisma dokładniej omówił Mirosław Dawlewicz (2012).

³ Tę separację z polskiej perspektywy czasem przedstawiano jako próbę powrotu Litwinów do pogaństwa (Niendorf 2020: 271), bo przecież polskość w tym uproszczonym oglądzie równała się katolicyzmowi.

⁴ Wpływ na litewską ortografię miały w tamtym czasie przede wszystkim prace niemieckich językoznawców, zwłaszcza Augusta Schleichera, Friedricha Kurshata i Georga H.F. Nesselfmanna. Nieco inny zapis zaproponował Jan Juszkiewicz w liście do Karłowicza, który

też osobiste i korespondencyjne kontakty ze znanymi Litwinami: Mieczysławem Dowojną-Sylwestrowiczem (lit. Mečislovas Davainis-Silvestraitis), ks. Antonim Baranowskim (lit. Antanas Baranauskas), Janem Juszkiewiczem (lit. Jonas Juška) i Jonasem Jablonskischem (Fedorovič 2012: 198).

Odrodzenie litewskie⁵ było faktem, z którym Karłowicz (a także np. Jan Baudouin de Courtenay) nie zamierzał polemizować (por. cytaty powyżej). Chodziło mu raczej o to, by polscy badacze zajęli odpowiednią pozycję w odniesieniu do litewszczyzny, widział bowiem wyraźną dysproporcję w porównaniu z niemieckimi językoznawcami i folklorystami, o czym pisał w warszawskiej „Prawdzie”:

Tak jakoś zasklepiamy się w ciasnym kółku pewnych domowych pytań i waśni, że powoli z rąk nam wysuwają się i takie specjalności, które z natury rzeczy powinny by być dla nas obowiązującymi, bo w naszych rękach lepiej i łatwiej by się rozwinęły. Mówiąc to, mam na myśli litewszczyznę. Pisząc o niej dziesięć lat temu [w książce *O języku litewskim*], wyraziłem obawę, iż pracę nad językiem, podaniami, historią i geografiją litewską wytrącają nam z rąk cudzoziemcy i że jeżeli zaraz a raźnie nie zabierzemy się do roboty, to obcy nas ubiegną. Wolałbym być fałszywym prorokiem; ale, niestety, fakta przemawiają przeciwnie.

Przypatrzmy się działalności Niemców na tym polu w ciągu kilku lat ostatnich.

W Tylży zawiązało się Towarzystwo literackie litewskie; w jesieni r. 1880 odbyło pierwsze walne zgromadzenie, a do chwili obecnej liczy 216 członków, ogłosiło sześć zeszytów „Mitteilungen der Litauischen Liter[arischen] Gesellschaft”, zawierających różnorodne przyczynki do poznania mowy, dziejów języka i piśmiennictwa, podań i słownictwa litewskiego. Celem jego jest tymczasem ułożenie skarbca języka i wyczerpującej bibliografii oraz uratowanie niknących podań i pieśni ludowych [...].

Czytelnicy wiedzą zapewne, że w Królewcu, na uniwersytecie i w seminarium duchownem, wykłada się język litewski. Profesorami są dwaj zasłużeni na tem polu ludzie: Nesselmann, autor słownika litewsko-niemieckiego, wydawca i tłumacz

następnie został przesłany do Kolberga. W dokumencie tym Juszkiewicz wyraził opinię, że Kolberg jako – jak błędnie domniemywał – Niemiec będzie jednak obstawał za pisownią niemiecką (list z 21 X 1878 (Kolberg 1966: 167)), chodziło bowiem o druk *Pieśni ludu litewskiego* (Kolberg 1879). W tej edycji Kolberg skorzystał z uwag Juszkiewicza, dodając komentarz: „W tekście litewskim przyjęliśmy zaleconą nam przez p. J. Karłowicza pisownię prof. Juszkiewicza w Kazaniu, o ile pozwalał na to (bogaty zresztą) kompleks czcionek drukarni uniwersyteckiej” (ibid.: 187).

⁵ Jednym z przejawów tego odrodzenia była działalność leksykograficzna ks. Antoniego Juszkiewicza, który przygotowywał porównawcze słowniki polsko-litewski i litewsko-polski. Ich celem było pokazanie litewszczyzny jako języka pod względem bogactwa i precyzji nieustępującego polszczyźnie. O tworzeniu i wzmacnianiu litewskiej tożsamości za pośrednictwem filologii (dokładniej rzecz ujmując, słowników A. Juszkiewicza) w przekonujący sposób pisały Vilija Sakalauskienė i Zofia Sawaniewska-Mochowa (2014).

Donalejtysa, zbioru pieśni ludowych litewskich i wielu innych pism, dotyczących języka litewskiego; drugi zaś, Kurschat, autor gramatyki litewskiej i dwóch wybornych słowników: niemiecko-litewskiego (1870–1874) i świeżo wydanego litewsko-niemieckiego. Nadto wychodzi w Prusach Książących kilka czasopism w języku litewskim, przeznaczonych dla ludu. Prof. Brückner ogłosił kilka lat temu badania nad wyrazami obcymi, używanymi przez Litwinów. Bezzenberger i Geitler wydali dużo pomników dawnej litewszczyzny i przyczynków gramatycznych, słownikarskich i in. Brugman[n] i Leskien świeżo ogłosili zbiór pieśni i podań od Wilkiszek i Godlewa. Hugon Weber wydał teksty wschodniolitewskie (utwory poetyczne ks. Baranowskiego) z objaśnieniami gramatycznymi i graficznymi. Jacoby sporządził wypisy litewskie (1880) dla szkół, Schiekopp gramatykę szkolną (1881). Veckenstedt, nauczyciel gimnazjum w Pilawie⁶, przez uczniów swoich Litwinów zgromadził spory zasób podań i mitów żmudzkich i ogłasza je obecnie po niemiecku w Heidelbergu. A my? My nawet nie czytamy tego, co piszą cudzoziemcy. Jeden pan Juszkiewicz w Kazaniu nie zalega pola, ogłaszając pieśni ludu litewskiego, pracowicie zgromadzone przez zmarłego brata jego, księdza Antoniego. Przedwcześnie dla nauki stracony Ossowski przetłumaczył podobno poemat Donalejtysa (wiem o tem tymczasem z bibliograficznej wzmianki o treści w ostatnim zeszytce „Przeglądu polskiego” i nie omieszkam w swoim czasie podać bliższych szczegółów o tym przekładzie); wreszcie Lietuwis (pseudonim) wydał w Poznaniu litewski przekład *Witoloraudy* Kraszewskiego (1881–1882), a O. Kolberg, w „Zbiorze Wiadomości do Antropologii Krajowej” (t. III, 1879) zamieścił szczupłą wiązanek pieśni ludowych litewskich od Aleksoty. **Oto i wszystko. Jest to tak mało, w porównaniu z tem, co byśmy zrobić mogli i powinni, że czuję się upokorzonym i przygnębionym...** (Karłowicz 1883d: 138–139).

Ten długi cytat pochodzi z 1883 r. i – jak widać – dowodzi tego, że Karłowicz jako Litwin z urodzenia uważał za obowiązek swój i innych polskich językoznawców oraz folklorystów zajęcie się litewszczyzną. W tym temacie miał pewne dokonania (znaczące (por. Kryński 1904), zwłaszcza na tle ówczesnego, bardzo skromnego polskojęzycznego dorobku naukowego). W 1875 r. opublikował pracę *O języku litewskim* (Karłowicz 1875), którą w kolejnym roku pochlebnie zrecenzował⁷ J. Baudouin de Courtenay (1876/1904):

[...] rozprawa p. Karłowicza jest nie tylko wolna od rażących błędów i niedorzeczności, ale, co więcej, świadcząca nader pochlebnie o dokładnych wiadomościach faktycznych i o ścisłej naukowej metodzie autora (s. 185).

W osobnych artykułach zajął się Karłowicz litewską onomastyką, omówił toponimy – *Czterysta kilkadziesiąt nazwisk miejscowości litewskich* (Karłowicz

⁶ Błąd: powinno być *Lipawie*.

⁷ Sam Karłowicz w liście do Kolberga z 22 IX 1877 r. utyskiwał na kilkaset błędów drukarskich w tej pracy (Kolberg 1966: 64).

1883a), antroponimy – *Kilka słów o nazwiskach litewskich* (Karłowicz 1887), a także żmudzką nazwę Litwy, czyli *Aukstote* (Karłowicz 1891). Tuż po śmierci Friedricha Kurschata (1806–1885) przybliżył jego dokonania z zakresu badań nad litewszczyzną (Karłowicz 1885).

O potrzebie dokładnego określenia wkładu Karłowicza do lituanistyki pisali Kazys Grigas (1958) i Algirdas Sabaliauskas (1979: 139–140). Jednak dopiero sto lat po śmierci redaktora „Wisły” tematem tym zajęła się Zofia Sawaniewska-Mochowa (2003), a później także omawiały go Krystyna Rutkowska (2011, 2012b) i Halina Karaś (2012a, 2012b). Danguolė Mikulėnienė (2012) scharakteryzowała zasługi Karłowicza dla onomastyki litewskiej, K. Rutkowska (2012c) przedstawiła sylwetkę redaktora „Wisły” jako zbieracza litewskiego folkloru, a Birutė Gudėlienė (2014) przybliżyła jego korespondencję z litewskimi instytucjami i towarzystwami naukowymi. Z kolei słownictwo polskie z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego, również pochodzenia litewskiego, zgromadzone w SW, SKarł i SWOKarł omawiały: Elżbieta Koniusz (1996, 2001, 2005a, 2005b, 2008), H. Karaś (2014) oraz Kristina Rutkovska i Eva Praškevič (2016). Z. Sawaniewska-Mochowa (1990b) przyjrzała się dokładnie leksyce *Podręcznika czystej polszczyzny dla Litwinów i Petersburszczan* (Karłowicz 1984).

Hieronim Łopaciński (1904a), charakteryzując dokonania Karłowicza w zakresie *Ludoznawstwa, mitologii, kultury pierwotnej*, zwrócił też uwagę na jego prace dotyczące folkloru litewskiego, zwłaszcza na dwadzieścia sześć haseł z mitologii litewskiej opublikowanych w dwóch encyklopediach – *Wielkiej encyklopedii powszechnej ilustrowanej* (WEPI) i czeskiej *Ottův slovník naučný. Ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí* (OSN). Dokładniej rzecz ujmując, są to hasła dotyczące następujących postaci mitologicznych: *Abulkis* (OSN I: 105), *Ajtvaras* (OSN I: 563), *Alabatis* (WEPI I: 500; OSN I: 674), *Alcis* (*Algis*) (WEPI II: 571, 696; OSN I: 856), *Atłajbos* (WEPI V: 352), *Atwor* (WEPI V: 391), *Atżyndelis* (*Atzendelis*) (WEPI V: 392; OSN II: 1004), *Audros* (WEPI V: 407; OSN II: 1017), *Auskut* (WEPI V: 465), *Austeja* (WEPI V: 467), *Auszlawis* (WEPI VI: 518), *Aušra* (OSN II: 1076), *Babilos* (WEPI VI: 647), *Barstuki* (WEPI VI: 1011), *Breksta* (WEPI IX: 402), *Castilis* (WEPI XI: 152–153), *Dewajtys* (WEPI XV: 474), *Gabia* (WEPI XXIII: 456), *Gajla* (WEPI XXIII: 484), *Gardunitis* (WEPI XXIV: 668), *Grubite* (WEPI XXVI: 922), *Gudelka* (WEPI XXVII: 47), *Gulb’* (WEPI XXVII: 81), *Jagaubis* (WEPI XXXI: 373), *Jauczubaubis* (WEPI XXXII: 738–739) i *Jurata* (WEPI XXXIII: 200). W tym nurcie prac mieści się także krótki artykuł o mitologii litewskiej do *La Grande Encyclopédie* (GE XXII: 341).

J. Karłowicz nie zaniedbywał również folkloru litewskiego w „Wiśle”. Gdy był redaktorem tego czasopisma, ukazały się w nim krótkie prace: Józefa Kiborta (1893a, 1893b, 1896), Amelii Derewińskiej (1899), Michała Eustachego Brensztejna (1899), Marii Paprockiej (1897) i Jana Witorta (1895). Osobne miejsce

w tym zestawieniu zajmuje opis wesela Litwinów wielońskich Antoniego Juszkiewicza (1893–1894) przełożony na polski przez Karłowicza i konsultowany z M. Dowojną-Sylwestrowiczem.

Z tego przeglądu prac wynika, że o lituanistycznej działalności Karłowicza wiemy już stosunkowo dużo. Nowe światło rzuca jednak *Słowniczek mitologii litewskiej* (SML) odnaleziony wraz z innymi materiałami w Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie.

2. Inspiracje – od pieśni gminnej po krytykę książki Edmunda Veckenstedta

Materiały folklorystyczne z Litwy J. Karłowicz zaczął gromadzić bardzo wcześnie. W zbiorze *Podania i bajki ludowe zebrane na Litwie* (Karłowicz 1887–1888) znalazły się teksty z lat 1852–1879⁸. Łatwo obliczyć, że pierwsze zapisy folklorystyczne ich autor przygotował w wieku około 16 lat. Jak sam sprecyzował we wstępie: „większą część bajek opowiedziano po polsku; te zaś, które słyszano z ust ludu po litewsku lub rusińsku, podaję w dosłownem tłumaczeniu” (s. 230).

Zachętę do gromadzenia materiałów związanych z mitologią redaktor „Wisły” umieścił już w *Poradniku dla zbierających rzeczy ludowe* (Karłowicz 1871: 5). Jednak uwagi te dotyczą – jak można wnioskować – SMP, sprawa SML wtedy jeszcze nie była poruszana. Jak ujawniła K. Rutkowska (2012b), w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie znajduje się rękopis poradnika przeznaczonego do badań na Litwie. Są w nim też uwagi istotne dla niniejszej książki: „Mitologia litewska należy do najmniej dziś jeszcze wyświetlonych, [...] zgromadzone materiały są bałamutne i wymagają cierpliwego sprawdzenia” (cyt. za *ibid.*). Szczegółowe wskazówki dla zbierających są jednak podobne do tych, które zostały wyłożone w *Poradniku...* (Karłowicz 1871) – mają oni zapisywać wypowiedzi bez zmian, zwłaszcza od starszych, prawdopodobnych, niepiśmienych kobiet. Jeśli zaś idzie o wątpliwości lub inne uwagi, powinny się znaleźć w przypisach. Z kolei:

Co do języka, to prosiłbym [J. Karłowicz] o zapisywanie w języku polskim lub litewskim, z dodaniem tłumaczenia polskiego (jeżeli to będzie możebne), jeżeli nie w całości, to przynajmniej wyrazów trudniejszych i prowincjonalnych; przy zapisywaniu po polsku należy ważniejsze lub trudniejsze wyrazy, nazwy osób, miejsc i inne ciekawsze podawać w nawiasach po litewsku (cyt. za Rutkowska 2012b).

⁸ Są tam tu też zapisy z 1832 r., ale ich autorem oczywiście nie mógł być Karłowicz. Nie wiadomo, kto je dostarczył.

Co zainspirowało Karłowicza do tego typu badań? Jako mieszkaniec Litwy od najmłodszych lat stykał się z folklorem litewskim i białoruskim, bo tymi gwarami mówiło otoczenie dworów w Podzittwie, Bratomierzu i Wiszniewie. I tak jak Mickiewicz czerpał z pieśni gminnej, by poszczególne tematy i wątki ubrać w poetycką wizję, tak Karłowicz początkowo widział w folklorze wartość, którą należy dokumentować przez szacunek dla kultury ludowej, a później – gdy zapoznał się z literaturą naukową – dostrzegł w tego typu twórczości także klucz do mitologii litewskiej. Nie była to oczywiście jedyna motywacja.

Ludoznawstwo i folklorystyka polska w XIX w. cechowały się, jak skonstatawał Julian Krzyżanowski (1970): „zainteresowaniem dla materiałów etnicznie obcych: pisarze z Wileńszczyzny, Wołynia czy Ukrainy znali poezję gminną nie mazowiecką, wielkopolską czy śląską, lecz białoruską albo ukraińską” (s. 11). W wypadku Karłowicza ten wykaz należałoby rozszerzyć o „poezję gminną litewską”. W takich okolicznościach ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego zajęły szczególną pozycję w polskich badaniach folklorystycznych (por. Świrko 1970).

Obiektywna obserwacja, że znacznie bardziej od Polaków na polu badań lituanistycznych są aktywni Niemcy, podsycała w Karłowiczu potrzebę opisu litewszczyzny z różnych perspektyw. W tej postawie nie było jednak mowy o niechęci do niemieckiej nauki, wręcz przeciwnie, referując dokonania niemieckich językoznawców i folklorystów, redaktor „Wisły” uczciwie stwierdził: „Za to wszystko należy się pracowitym Niemcom szczere podziękowanie, naprzód w imieniu nauki, a powtórę w naszym, bo raczyli spełnić nasz właściwie obowiązek” (Karłowicz 1883c: 355).

Karłowicz, dobrze zapoznany z literaturą lituanistyczną, był też świadomy nadużyć interpretacyjnych innych badaczy, które wynikały bądź to z nieprawidłowego zinterpretowania tekstów (ze złego odczytania poszczególnych nazw) i wybiórczego ich traktowania⁹, bądź to ze złe przyjętej perspektywy opisu (np. poszu-

⁹ Aby się temu przeciwstawić, Antoni Mierzyński opublikował źródła do mitologii litewskiej od Tacyty do XV w. (Mierzyński 1892, 1896). Jak widać, informacji o tej mitologii doszukiwano się m.in. w antycznych przekazach. Na sięganiu do starożytności zaważyły z jednej strony pokutujące do dziś przekonanie, że prawdziwa mitologia to mitologia Greków i Rzymian, a z drugiej – jeden z mitów założycielskich Litwy, zakładający, że Litwini są potomkami mieszkańców Półwyspu Apenińskiego. Mit ten – jak przekonywał Aleksander Brückner – zbudowano na obserwacji lingwistycznej: już w XV w. zauważono, że litewszczyzna ma podobne słowa do łaciny (np. *deus* i *diewos* ‘bóg’, *pekus* ‘bydlę’, *ignis* i *ugnis* ‘ogień’, *dentes* i *duntis* ‘zęby’, *noctes* i *naktis* ‘noce’), co od razu zinterpretowano, że się z niej wywodzi. Od tego był już prosty sylogizm: skoro litewszczyzna pochodzi z łaciny, to Litwini są potomkami Rzymian, a nazwy *Litua*, *Lituani* to zniekształcone *l’Italia*, *l’Italiani* (Brückner 1904c: 64). Ostatnio rzymski mit założycielski Litwy omówił Rimvydas Petrauskas (2020). W artykule tym znajduje się też dokładna i aktualna bibliografia dotycząca wskazanego tematu.

kiwania na siłę śladów mitologii tam, gdzie ich nie było¹⁰). Szczególnie źle na tym tle wypadła książka niemieckiego etnologa, folklorysty, historyka i nauczyciela gimnazjum w Lipawie¹¹, Edmunda Veckenstedta, *Die Mythen, Sagen und Legenden der Žamaiten (Litauer)* (1883). Redaktor „Wisły” przygotował jej omówienie¹² już w 1883 r. (Karłowicz 1883c: 355–357), a właściwą recenzję opublikował po francusku 7 lat później w „Mélusine” (Karłowicz 1890a). Henri Gaidoz uznał tę właśnie wypowiedź Karłowicza za jedną z ważniejszych prac, jaka ukazała się na łamach redagowanego przez niego pisma (*Życie i prace*: 43), z kolei według londyńskiego kwartalnika „Folk-Lore. A Quarterly Review of Myth, Tradition, Institution and Custom” krytyka ta była najistotniejszym wydarzeniem w zakresie folklorystki europejskiej w 1890 r. (Niendorf 2020: 244). Wywołała ona jednak gniew Veckenstedta, co Friedrich S. Krauss¹³, wiedeński seksuolog, folklorysta i sławista, zrelacjonował następująco:

Veckenstedt pisał do mnie nieskończenie długie listy, gdyż zależało mu niemało na moim współpracownictwie. Pewnego razu zwierzył mi się, że zamierza odpłacić Karłowiczowi za nieprzychylnie odezwanie się o nim w jakimś czasopiśmie. Zgromiłem surowo Veckenstedta i zauważyłem, że najlepiej zrobi, jeżeli pozostawi w spokoju tak wybitnego uczonego i badacza, który nadto jest moim przyjacielem. **Veckenstedt odpowiedział bez namysłu, że zmiażdży tego nikczemnego Polaczka („diesen nichtswürdigen Pollacken”) i każdego, kto będzie trzymał jego stronę.** Na to wpadłem w gniew niepomiarowy, i, gdyby mi się Veckenstedt wtedy nawinął, mógłby źle wyjść na tym. Wiedząc z własnego doświadczenia, co znaczą potwarze, ostrzegłem mego przyjaciela o mściwych knowaniach Veckenstedta (*Życie i prace*: 46–47).

Krytyka pracy Veckenstedta nieprzypadkowo zbiegła się w czasie z opublikowaniem przez Karłowicza listu z prośbą o dostarczenie materiałów do mitologii litewskiej. Co prawda, nie znamy miejsca i dokładnej daty wydania odezw, jed-

¹⁰ A. Brückner (1918: 2) takich badaczy z dezaprobatą nazywał *mitołgami*, czyli łgającymi w zakresie mitologii.

¹¹ Ostatnia informacja wcale nie jest mniej istotna niż te, które ją poprzedzają. Do gimnazjum w Lipawie uczęszczali bowiem m.in. młodzi Żmudzini i to dzięki nim Edmund Veckenstedt zgromadził dużą część materiałów do swojej pracy. Jak się jednak okazało (ujawnił to Karłowicz), młodzież większość „podań” wymyśliła, by sprawić przyjemność swojemu nauczycielowi. Ten jednak uznał dostarczone teksty za całkowicie autentyczne, co w połączeniu z tym, że nie znał litewszczyzny, musiało dać wnioski fałszywe i szkodliwe dla badań folklorystycznych.

¹² W Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie znajdują się notatki Karłowicza, w których dokładnie skomentował i krytykował omawianą pracę (Gudeliën 2014: 32–33).

¹³ Krytykował on też Veckenstedta za błędy w opisie folkloru łużyckiego (*Życie i prace*: 46).

nak ten właśnie czterostronicowy druk przybliżony przez Łopacińskiego (1904a: 233) w *Życiu i pracach...* można – jak sądzę – utożsamiać z rękopisem poradnika omówionym przez Rutkowską. Łopaciński umieścił go w heidelberskim okresie życia redaktora „Wisły”, czyli w latach 1882–1885.

Wynika z tego, że Karłowicz rozczarowany *Die Mythen, Sagen und Legenden der Žamaiten (Litauer)* zintensyfikował prace nad mitologią litewską, publikując list wspomniany w poprzednim akapicie i hasła do WEPI oraz OSN.

Krytykę sprzed 130 lat, która spadła na książkę Veckenstedta, z innej perspektywy ujął Mathias Niendorf w obszernym (liczącym czterdzieści cztery strony) artykule *Die „Stammsage der Žamaiten” – ein gelehrtes Konstrukt des 19. Jahrhunderts? Mündlichkeit, Schriftlichkeit und Intertextualität in einer europäischen Debatte* (Niendorf 2020). W *Die Mythen, Sagen und Legenden der Žamaiten (Litauer)* widzi on raczej tradycję romantyczną, zgodnie z którą – jak np. w angielskiej *Pieśni Osjana* Jamesa Macphersona lub w łotewskim poemacie *Lāčplēsis* Andrejsa Pumpursa – oryginalne wątki splatają się z poetycką kreacją. M. Niendorf dowodzi też, że jeśli nawet uczniowie Veckenstedta wymyślali teksty, to przecież nie były one całkiem wyrwane z tradycji folklorystycznej Żmudzi. Bazowały na różnych przekazach ludowych. Ta próba wyjaśnienia stanowiska Veckenstedta znacznie łagodzi krytykę Karłowicza i innych badaczy (Bezenberger 1885; Brückner 1886: 12–13; Vol’ter 1886) i właściwie pozwala w pewnym stopniu na zrehabilitowanie jego twórczości naukowej jako językoznawcy zainteresowanego m.in. mniejszościami etnicznymi – Żmudzinami i Łużyczanami. Nie zmienia to jednak faktu, że złe wrażenie, jakie odniósł Karłowicz, zachęciło go do pracy nad własnym ujęciem mitologii litewskiej.

3. Historia powstania *Słowniczka mitologii litewskiej*

Na historię powstania SML rzutują uwagi umieszczone we wcześniejszych częściach książki, a zwłaszcza w poprzednim podrozdziale. Kartoteka tego słownika znajduje się w jednym z dwóch pudeł, w których został umieszczony rękopis SMP. System odsyłaczy i skrótów, z którymi mamy tu do czynienia, jest taki sam nie tylko w SML i SMP, ale także w kartotece SKarł. Wynika z tego, że historię *Słowniczka mitologii litewskiej* można widzieć na szerszym tle projektów leksykograficznych redaktora „Wisły”.

Od razu należy jednak podkreślić, że wyraz *mitologia* jest inaczej rozumiany w SMP i SML. W pierwszym słowniku (jak już o tym pisałem w poprzednim rozdziale i we *Wprowadzeniu*) mitologia to całokształt życia ludzkiego odzwierciedlony w słownictwie, folklorze, wierzeniach i zwyczajach, podczas gdy w SML mamy do czynienia z wykazem teonimów i mitonimów, czyli z ujęciem

takim, jakie w odniesieniu do materiału polskiego i słowiańskiego znajdziemy np. w pracach Aleksandra Brücknera (1918, 1924, 1980), Stanisława Urbańczyka (1947), Henryka Łowmiańskiego (1979), Aleksandra Gieysztora (1985) i Michała Łuczyńskiego (2020).

Materiały do SKarł Karłowicz zaczął gromadzić pod koniec lat 60. XIX w., zostały one wykorzystane także w SMP i – jak można sądzić – SML, choć przyspieszenie prac w latach 80. spowodowała dopiero książka Veckenstedta. Pierwsze z dwudziestu sześciu haseł Karłowicza dotyczących mitologii litewskiej (*Abulkis*) wyszło w OSN w 1888 r., a ostatnie (*Jurata*) w WEPI w 1903 r. Śmierć badacza przerwała systematyczną publikację kolejnych haseł. Fiszki, które ich dotyczyły, przeleżały w AN PAN i PAU w Krakowie do 2017 r.

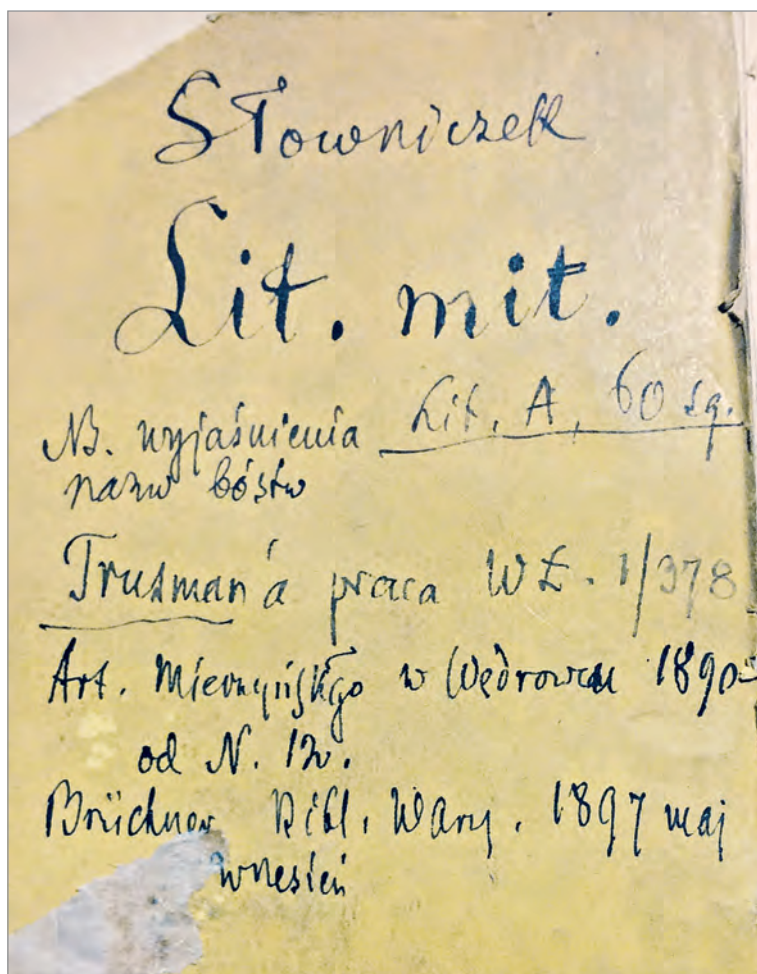
Hasła opublikowane przez Karłowicza są niewielkich rozmiarów, ponieważ, po pierwsze, znalazły się w encyklopediach (w których zwięzłość wyводу to jedna z wymaganych cech), a po drugie, ich autor dysponował ograniczonym materiałem źródłowym, por.:

Abulkis, v podáních litevských prý hudec, který hraje na kanklích (lit. kanklės, citera jakás), Lajmou odcizených Perkunovi. Podání o něm čísti lze u Veckenstedta »Mythen, Sagen und Legenden der Zamaiten« (Heidelberg 1883), avšak třeba je přijímati s velikou ostražitostí jako vše, co auktor v dšle tomto vypravuje. V jiných pramenech není o A-ovi zmínky. Význam jeho etymologický nedá se vysvětliti. Ostatně viz o něm i Jagi-čův Arch. für slav. Phil. (IX. 20. a 21). Kcť.

Jurata ma być królową morza, najstarsza z bogiń morza Bałtyckiego w wierzeniach Litwinów. Zdaje się, że jedyna o tem wiadomość, podana przez Ludwika z Pokiewia (Jucewicza) w jego „Litwie” str. 26, jest wysnuta z bujnej wyobraźni i z nazwy litewskiej morza: j u r e s, albo j u r a.

J. K.

Fot. 1.

4. Próba rekonstrukcji *Słowniczka mitologii litewskiej*

4.1. Tytuł słownika

Kartoteka SML została wyodrębniona z kartoteki SMP na dwa sposoby: fiszki są związane dratwą, mają też kartę tytułową żółtego koloru, na której Karłowicz napisał odręcznie w dwóch wersach – *Słowniczek Lit. mit.* (por. fot. 1). Daje to możliwość następujących interpretacji: 1) pierwotnie była to *Lit[ewska] mitologia*, a dopiero później redaktor „Wisły” dodał wyraz *Słowniczek*; 2) wyjściowo miał to

być *Słowniczek Lit[ewski]*, ale w dalszej kolejności tytuł został uzupełniony o element *mit[ologii]*. Przywołany w poprzednim rozdziale list Karłowicza do Karola Appa (1904: 62) wskazuje, że bardziej prawdopodobna jest pierwsza propozycja.

Tytuł, którym posługuję się w niniejszej książce, zmodyfikowałem w ten sposób, że przymiotnik *litewskiej* umieściłem w postpozycji jako przydawkę klasyfikującą.

4.2. Podstawa materiałowa i źródła

Odesłania do większości prac, z których korzystał Karłowicz, przygotowując SML, zostały rozwinięte w *Kluczu znaków i skrótów* (zob. poprzedni rozdział) dołączonym do SMP. Pozostały jednak czterdzieści cztery niewykazane tam publikacje, których tytuły ustaliłem i umieściłem poniżej.

Ap XII = J. Karłowicz, *Podania i bajki ludowe zebrane na Litwie*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” XII, 1888, s. 1–59.

Bibl. Warsz. 1858 luty = Stanisław Mikucki, *Kilka filologicznych uwag nad dziełem Teodora Narbutta: „Dzieje narodu litewskiego”*, „Biblioteka Warszawska” 1858, t. 1, s. 443–449.

Bibl. Warsz. 1858, czerw. i lip = Mikołaj Akielewicz, *Słówko o bogach litewskich*, „Biblioteka Warszawska” 1858, t. 3, s. 192–195.

Bibl. Warsz. 1859 IV = Bolesław Brzoza, *Pilokalnie litewskie i źródło nazwy Żnierzca*, „Biblioteka Warszawska” 1859, t. 4, s. 778–782.

Bibl. Warsz. 1897 II = Aleksander Brückner, *Starożytna Litwa. Ludy i bogi I*, „Biblioteka Warszawska” 1897, t. 2, s. 235–268.

Bibl. Warsz. 1897 III = A. Brückner, *Starożytna Litwa. Ludy i bogi II*, „Biblioteka Warszawska” 1897, t. 3, s. 416–450.

Bohusz = Ksawery Bohusz, *O początkach narodu i języka litewskiego: rozprawa przez Xawiera Bohusza napisana, a na publicznym posiedzeniu [...] Towarzystwa Warszawskiego r. 1806 d. 12 grudnia czytana*, Warszawa 1808.

Chwalcz. Kron. I = Stanisław Chwalczewski, *Kronika polska Stanisława Chwalczewsk[i]ego, pisana 1549 roku*, t. 1, Warszawa 1828.

Dogiel = Maciej Dogiel, *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae, in quo pacta, foedera, tractatus pacis, mutuae amicitiae, subsidiorum, induciarum, commerciorum, nec non conventiones, pactiones, concordata, transactiones, declarationes, statuta, ordinationes, bullae, decreta, edicta, rescripta, sententiae arbitrales, infeudationes, homagia, pacta etiam matrimonialia et dotalia, literae item reversales, concessionum, libertatis, immunitatis, donationum, erectionum, obligationum, venditionum, emptio, permutationum, cessionum, protestationum, aliaque omnis generis publico no-*

mine actorum et gestorum monumenta nunc primum ex archivis publicis eruta ac in lucem protracta exhibentur, t. 1, Wilno 1758; t. 4, wyd. J.K. Wykowski i M. Tukała, Wilno 1764; t. 5, Wilno 1759.

Donelaitis = Kristijonas Donelaitis, *Das Jahr*, wyd. L. Rhesa, Königsberg 1818.

Drozdowski = Antanas Strazdas, *Giesmies swietiszkas ir szwintas*, Wilnuy 1814¹⁴.

Dusbg = Peter von Dusburg, *Chronicon terrae Prussiae*, [w:] T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehle (wyd.), *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preußischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*, Leipzig 1861, s. 3–269.

Hennig = Georg Ernst Sigismund Hennig, *Preußisches Wörterbuch, worinnen nicht nur die Preußen gebräuchliche eigenthümliche Mundart und was sie sonst mit der niederfächfischen gemein hat, angezeigt, sondern auch manche in preußischen Schriftstellern, Urkunden, Documenten und Verordnungen vorkommende veraltete Wörter, Redensarten, Gebräuche und Altherthümer erklärt werden*, Königsberg 1875.

JA V = Vatroslav Jagić, *Zur slawischen Runenfrage*, „Archiv für slavische Philologie” V, 1881, s. 193–215.

JA IX = A. Brückner, *Beiträge zur litauischen Mythologie*, „Archiv für slavische Philologie” IX, 1886, s. 1–35.

Jungfer = Teodor Jungfer, *Słowniczek do Kroniki St. Chwalczewskiego przez T. Jungfera*, Odb. z t. IV „Sprawozdań Komisji Językowej Akademii Umiejętności”, Kraków 1885.

Kłósy VIII = Hipolit Giegużyński, *Obchód weselny w powiatach: Sejnskim, Kalwaryjskim, Kowieńskim i Trockim*, „Kłósy” VIII, nr 197, 1869, s. 179–180.

Kojałowicz Hist. Lith = Wojciech Wijuk Kojałowicz, *Historiae Lituanae Pars prior, De Rebus Lituorum Ante susceptam Christianam Religionem, conjunctionemque Magni Lituaniae Ducatus cum Regno Poloniae Libri Novem*, cz. 1, Dantisci 1650, cz. 2, Antverpiae 1669.

Kursch. = Friedrich Kurschat, *Litauisches Wörterbuch von Friedrich Kurschat, a.o. Professor, Dirigenten des Littauischen Seminars A.D. Universität zu Königsberg und evangelisch-litauischem Prediger, Zweter Theil, Littauisch-deutsches Wörterbuch*, Halle 1883.

Kursch. Gram. = F. Kurschat, *Grammatik der Littauischen Sprache*, Halle 1876.

LB = August Leskien, Karl Brugmann, *Litauische Volkslieder und Märchen Aus dem preussischen und dem russischen Litauen*, Strasburg 1882.

LDav. = Lucas David, *Preussische Chronik*, t. 1–2, Königsberg 1812; t. 4–5, Königsberg 1813; t. 6, Königsberg 1814; t. 7, Königsberg 1815; t. 8, Königsberg 1817.

¹⁴ Trudno jednoznacznie orzec, czy chodzi o tę właśnie pracę Strazdasza.

- Lelewel Cześć bałw. = Joachim Lelewel, *Cześć bałwochwalcza Słowian i Polski*, Poznań 1855.
- Łasic. = Jan Łasicki, *De Russorum Moscovitarum et Tartarorum religione, sacrificiis, nuptiarum, funerum ritu, e diversis scriptoribus [...]. His in fine [...]* *sunt adiecta de Livonia pacisque conditionibus, et pace confecta [...]* *inter [...]* *regem Poloniae et magnum ducem Moscoviae, Spirae* 1582.
- Łasic. wyd. Mannh. = J. Łasicki, *De diis Samagitarum libellus*, red. W. Mannhardt, A.J.G. Bielenstein, Riga 1868.
- Mhdt Kornd = Wilhelm Mannhardt, *Die Korndämonen*, Berlin 1868.
- Mielcke = Christian Gottlieb Mielcke, *Littauisch-deutsches und deutsch-littauisches Wörter-Buch*, Königsberg 1800.
- Mierzyński Źródła = Antoni Mierzyński, *Źródła do mitologii litewskiej od Tacyta do końca XIII wieku*, Warszawa 1892.
- NB. = Teodor Narbutt, *Dzieje starożytne narodu litewskiego. Mitologia litewska z 8 rycinami*, t. I, Wilno 1835.
- Ness = Georg H.F. Nesselmann, *Wörterbuch der Littauischen Sprache*, Königsberg 1851.
- Org. = Aleksander Zdanowicz i in., *Słownik języka polskiego*, Wilno 1861.
- Ostermeyer = Gottfried Ostermeyer, *Neue Littauische Grammatik*, Königsberg 1791.
- PFil I = Lucjan Malinowski, *Niektóre wyrazy polskie litewskiego pochodzenia*, „Prace Filologiczne” I, 1885, s. 180–191.
- Połuj. Wędr = Aleksander Połujański, *Wędrówki po guberni augustowskiej w celu naukowym odbyte*, Warszawa 1859.
- Prätorius Schaub. = Matthäus Prätorius, *Deliciae Prussicae. Oder preußische Schaubühne, mit zwei lithographirten Tafeln*, Berlin 1871.
- Schl. Gr. = August Schleicher, *Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, t. I–II, Weimar 1861–1862.
- SL = A. Schleicher, *Lituanica*, Wien 1853.
- Słown. geogr. – *Słownik geograficzny Sulimierskiego* [Filip Sulimierski, Bronisław Chlebowski, Władysław Walewski (red.), *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I–XV, Warszawa 1880–1914].
- Stryjk. = Maciej Strykowski, *Która przedtym nigdy światła nie widziała. Kronika Polska Litewska, Żmodzka, y wszystkiej Rusi Kijowskiej, Moskiewskiej, Siwierskiej, Wołyńskiej, Podolskiej, Podgorskiej, Podlaskiej, etc. Y rozmaite przypadki wojenne y domowe, Pruskich, Mazowieckich, Pomorskich y innych Królestwu Polskiemu y Wielkiemu Księstwu Litewskiemu przyległy*, Królewiec 1582.
- Töp = Max Töppen, *Aberglauben aus Masuren mit einem Anhang, enthaltend: Masurische Sagen und Märchen*, Danzig 1867.

Voigt = Johannes Voigt, *Geschichte Preussens*, Bd. 1, Königsberg 1827.

Wa 3 = Tadeusz Dowgird, *Materiały do etnografii. Podlasie*, „Wisła” III, z. 2, 1889, s. 309–389.

Аф = А.Н. Афанасьев, *Поэтические воззрения славян на природу*, t. I–III, Москва 1865–1869.

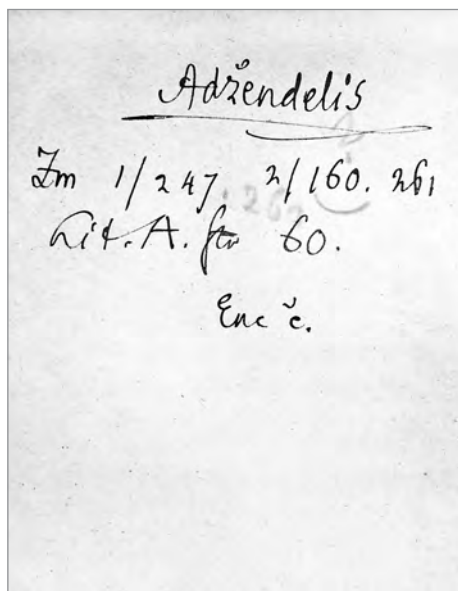
4.3. Zawartość

Na kartotekę SML składa się 289 fiszek, na których mamy 211 haseł z nazwami bogów i postaci mitologicznych (rozbieżność między liczbą haseł a liczbą fiszek wynika z tego, że dokumentacja do niektórych teonimów i mitonimów jest bardziej rozbudowana i zajmuje kilka kartek). Fiszki – podobnie jak w zasobie składającym się na kartoteki SKarł i SMP – mają rozmiar 75 x 140 mm i taki sam układ. Podstawowymi ich elementami są nagłówki z podkreśloną nazwą boga bądź postaci mitologicznej oraz skróty źródeł poświadczających użycie danego onimu. Te z haseł, które zostały opublikowane w OSN, oznaczono skrótami *Enc. č.*, *Enc. česka*, *Slovn. česki* lub *Slovn. nauč.* (por. fot. 2 i 3).

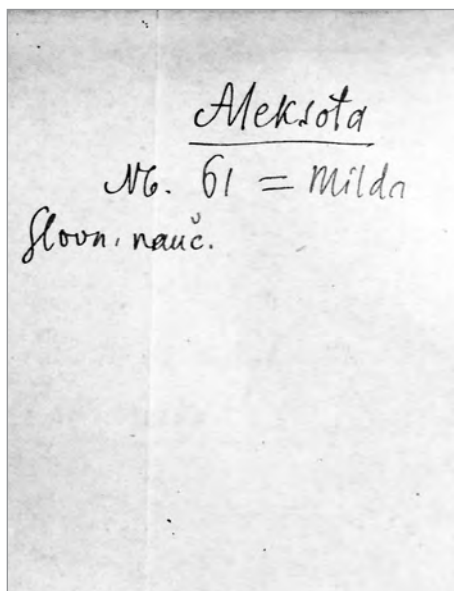
Jak podałem wyżej, kartoteka zawiera dwie grupy nazw – mitonimy i teonimy. W litewskich badaniach nad mitologią przestrzega się rozróżnienia na mitologię i religię, czym innym jest więc mitologia litewska, a czym innym przedchrześcijańska religia Litwinów. W polskich pracach z zakresu mitologii słowiańskiej taki podział nie jest stosowany rygorystycznie, stąd u Karłowicza w SML są i teonimy, i mitonimy.

Na fiszce dokumentującej hasło PACWA ‘lichu’ (mamy na niej odesłanie jedynie do SWil, w którym (II: 955) rzeczownik ten jest opatrzony kwalifikatorem *prow.*) znajduje się symbol q, znany z kartotek SW, SKarł i SMP. Przypomnę, że znak też służył Karłowiczowi do oznaczania słownictwa gwarowego, co z kolei pozwala wnioskować, że ta właśnie fiszka wchodziła w skład kartoteki planowanego *Słownika Akademii Umiejętności*. Hasło PACWA notuje też SKarł (IV: 7).

Fot. 2.

Fot. 3.

W kartotece SML redaktor „Wisły” umieścił dwie fiszki dotyczące św. Kazimierza i Mendoga, które mogą wzbudzić pewne kontrowersje na tle całego zbioru. W SML nie ma bowiem odniesień do pozostałych świętych Kościoła ani do Boga, Pana Jezusa i Matki Bożej. Jest to więc – jak już pisałem wyżej – inne ujęcie mitologii niż w SMP, nastawione na uwzględnienie jedynie niechrześcijańskich przekazów. Tak zresztą pojmowali mitologię litewską współcześni Karłowiczowi badacze (np. A. Brückner (1904c)). Dziś temat ten – jeśli idzie o polskich lituanistów – porusza jedynie Justyna Prusinowska (np. 2006, 2007, 2010, 2015). Ogromne osiągnięcia mają w tym zakresie oczywiście Litwini (np. Laurinkienė 1990, 1996, 2013, 2019; Vėlius 1996–2005; Greimas 2005; Kregždis 2009; Kregždys 2008a, 2008b, 2009a, 2009b, 2012, 2013, 2015, 2017, 2019a, 2019b, 2020; Balsys 2015, 2017; Beresnevičius 2019), omawianie ich prac nie jest jednak tematem niniejszej książki.

Fiszka ze św. Kazimierzem zawiera odesłanie w postaci skrótu S13 – jest to katalog świętych, który znajduje się w kartotece SMP. W rozważaniu zasadności umieszczenia św. Kazimierza w SML należy uwzględnić to, że od 1636 r. jest on głównym patronem Litwy, a w dzień jego wspomnienia (4 III) w Wilnie od 400 lat odbywa się jarmark nazywany *Kaziukiem* lub *Kaziukami*. Nie jest to więc postać przypadkowa dla litewskiej kultury.

Podobnie zdziwienie może wywoływać antroponim *Mendog*, który został umieszczony w SML jako komponent frazeologizmu *iść na Górę Mendoga*

‘umrzeć’. W Nowogródku na Górze Mendoga, gdzie według legendy jest pochowany pierwszy król Litwy, do dziś znajdują się rozproszone pomniki przypominające, że jeszcze w latach 20. XX w. był tu czynny cmentarz. Pojawienie się w kartotece SML tej historycznej postaci kłóci się z zastosowanym tu ujęciem mitologii, a było spowodowane prawdopodobnie tym, że ekscerpując zawartość pracy Hermanna Frischbiera *Preussische Sprichwörter und volksthümliche Redensarten* (1865), redaktor „Wisły” wypisywał wszystko, co mogłoby się przydać do jego badań. Tak samo postąpił z książką E. Veckenstedta (1883), z której pochodzą odniesienia do św. Kazimierza. Czy Karłowicz zamierzał umieścić *Mendoga* i św. *Kazimierza* jako hasła mitologiczne w WEPI i OSN? Oczywiście nie da się na to pytanie odpowiedzieć, choć – przypomnę w tym miejscu uwagę, którą zamieściłem przy charakterystyce SMP – między kartoteką a wydrukowanym słownikiem zawsze są jakieś różnice.

Inną sprawą, ale też powiązaną z dwoma poprzednimi, jest obecność w SML mitonimów łotewskich: *Liktens*, *Nauda*, *Puke* oraz takich nazw, co do których prawdziwości Karłowicz wyrażał wątpliwość (zostały one oznaczone pytajnikiem albo też odpowiednim komentarzem), np.: *Derpintus*, *Rustybedokas*, *Pijokas*, *Andaj?*, *Budte?*, *Karaluni* (? *Karaléně*), *Kunimirszis?*, *Menule?*, *Lakštingala?*, *Ortus*, *Orthros?*, *Pacwa?* *Piraga?* Podobnie jak *Mendog* i św. *Kazimierz* wyrazy te znalazły się w zasobie SML w wyniku wynotowywania ze źródeł wszystkich onimów, które dopiero w dalszej kolejności miały być weryfikowane.

Pacwę oznaczył Karłowicz pytajnikiem, gdyż SWil nie precyzował, czy jest to element kultury litewskiej, czy też Polaków litewskich. Apelatwy *piróg* i *pijok* posłużyły Veckenstedtowi – jak wykazał Karłowicz (1890a) w głośnie recenzji – do utworzenia nazw *Piraga* i *Pijokas*. Wiele problemów nastroczała też pisownia poszczególnych onimów, inna w pracach polskich, inna w niemieckich.

Ponieważ zasób SML jest nieporównywalnie mniejszy niż SMP, umieszczam go w całości poniżej. Kartoteka ma układ alfabetyczny, ale śródtytuły z kolejnymi literami alfabetu pochodzącą ode mnie. Ponadto ujednoliciłem:

- 1) system odsyłaczy. Okazało się, że tę samą pracę Karłowicz często oznaczał inaczej. Mając to na uwadze, dokonałem następujących zmian redakcyjnych: a) *Enc. č.*; *Enc. czeška*; *Słown. czeški*; *Slovn. nauč.* sprowadziłem do *Enc. czeška*; b) *Bezzenberger Lit. Foršun.*; *BLF* → *BLF*; c) *Kurš.*; *Kurschat*; *Kursch.* → *Kursch.*; d) *JWŽm*, *JWŽ* → *JWŽ*; e) *Narb. DNL*; *Nb* → *Nb*; f) *L. Dawid*; *L. David*; *LDav.* → *LDav.*; g) *Ness. Słown.*; *Nesselm. WB*; *Nes.*; *Ness.* → *Ness.*; h) *Dusburg*; *Dusbg* → *Dusbg*; i) *Schl. Lithuanica*; *SL* → *SL*; j) *Sch. Gram*; *Schl. Gr.* → *Schl. Gr.*
- 2) ortografię. Jeśli idzie o zapis, Karłowicz w kilkunastu przykładach używał litery š, aby oddać niemiecką zbitkę literową *sch* bądź polski dwuznak *sz*. W prezentowanych poniżej materiałach wycofałem tę innowację, która prawdopodobnie

była podyktowana potrzebą skrótowości. Karłowicz, zapisując teonimy i mitonimy, posługiwał się polską ortografią albo też podawał zapis oryginalny za źródłem, z którego korzystał. To rozstrzygnięcie pozostawiałem bez ingerencji.

Dodatkowo dodałem spis trudniejszych łacińskich skrótów, które dziś są rzadziej używane, i uzupełniłem wykaz źródeł. Informacje dopisane przeze mnie do poszczególnych haseł znajdują się w nawiasie kwadratowym albo w przypisach dolnych.

Spis skrótów

s.v. = *sub vero* lub *sub voce* ‘pod słowem/wyrażeniem’

qv = *quod vide* ‘zobacz’

ca. = *circa* ‘około’

A

Abulkis (*kanklista*) Żm 157 sg.; Enc. czeska.

Adžendelis¹⁵ Żm 1/247, 2/160, 261¹⁶; Lit. A. 60; Enc. czeska.

Aitvaras¹⁷ Ness. 14; SL 84, 89, 92, 97, 548; Połuj. Wędr. 260: *Niedopad* = lit.

Ajtwar; PFil I, 180; Lit. A. 16 sg., 42 sg.; T 2, 8, 226; BLF 61, 64; Enc. czeska; RT 45 sg.; Bibl. Warsz. 1897 II, 264.

Aklatis Ness. *diabel*.

Akmo JA IX 33.

Alabatis, **Alabatisa** Żm 173 sg.; Nb 67.

Alcis cf. *Algis* żmudz[ki] olbrzym; JWŻ 70; Nb 262 sg.; Bibl. Warsz. 1858 (luty)

I 443–449: uwagi Mikuckiego nad Nb, str. 448: *Alcis*. Mik[ucki] zbliża s[ans] kr[yyckie] *alka* ‘drzewo’, goc. *alhs* ‘gaj św[ięty]’, łot. *Elks* ‘bożek Götze’. Na Litwie niektóre góry *alka-kałnas*, gdzie (jak lud mówi) odbywały się obrządki.

Aleksota Nb 61 = *Milda*, Enc. czeska.

Algis i Algene cf. *Alcis* Żm 69, 78, 79, 85, 89 zwany *Luftengel*, 94 pass. jako ἄγγελος ‘posłaniec’, 137–138, 155, 234, 239, 240; Lit. A. 62 wątpl[iwe]; Enc. czeska.

¹⁵ W WEPI i OSN Karłowicz umieścił nieco inny zapis tego mitonimu: *Atžyndelis* (*Atžendelis*) (WEPI V: 392; OSN II: 1004).

¹⁶ Jak widać na przykładzie haseł *Albukis* i *Adžendelis*, Karłowicz używał trochę innych skrótów na oznaczenie książki Veckenstedta, gdyż – jak z tego wynika – korzystał z wydań częściowych i całościowego. Najpierw *Die Mythen, Sagen und Legenden der Žamaiten (Litauer)* (Veckenstedt 1883) wychodziły w kolejnych zeszytach (stąd u Karłowicza Żm 1/147, 2/160, 261), a dopiero później wyszły jako całość (stąd Żm 157 sg.).

¹⁷ Warto odnotować, że – jak podaje SGP PAN – w polskich gwarach notujemy wyrazy: *ajtwaras* (I: 63), *ajcwar* (I: 60), *ajcwarowac* (I: 60) i *atwor* (I: 182).

Anafielas cf. Mik[ucki] w Bibl. Warsz.; ⊕ 39: 484 ods.; Siem. nr 19.

Andaj? *N̄nadėj* JA IX od 7; cf. tu *Nauda*; Bibl. Warsz. 1897 III 423.

Artes Żm 214, 215.

Atmeschenes viete JA IX 35.

Atrimpos patrz tu *Autrimpus* Enc. czeska, cf. *Potrimpos*.

Audris Żm 87.

Auksztis anioł, burzy ziemię, Żm 35 i dalej passim, 76 panuje w niebie, 78, 85, 93, 120–124, 131, 138, 140, 159, 229 sg., 239 jego żony *Žemina* i *Melina* qv.

Austela Wa 3/388: córka Uburtasa, wajdelotka.

Auszra Żm 87; SL 94: *aušrine*; Nb 68.

Autrimpus Żm 87; cf. *Trimpus*, *Atrimpos*; Nb 17, 22 sg.; w Enc. czeskiej odprawiłem do *Potrimpos*.

B

Baidikle Baidyklė Kursch. 36 *Scheu[sche]*, *Vögelchen*; Lit. A. 29–30: dusza pokutująca, strasząca.

Balta mergele Żm 185–191.

Bandinikaj JWŻ 134.

Bangputis Żm 87, 138, 140; SL 84, 93; Lit. A. 70 sg. *Banka-putis* (nadmuchiwanie baniek cyrul[ickich], *bank* – pojmuje Żmudzin jako = *taurė*) j[est] cud[ownym] lekarzem, który bańką nadmuchaną leczy!; Fk I 147, 155.

Baublis¹⁸ patrz we własnych [notatkach] II; *Jaucziū Baublis Hirtengott* SL 84, 95; ⊕ 36: 11.

Bedusznikas Lit. A. 1.

Berstuki patrz *Perstuki* [*Perstukai*].

Bertulis według Kursch. = *Berhold*; Lit. A. 39: wilkołak, 42: kupuje Ajtwarą.

Bezlea Bibl. Warsz. 1858 luty 448, Mikucki; Żm 87, 196–198, jej syn *Baslis* 198. Lit. A. 18 sg. *Bezlis* (*Bėdzioch*) ma syna nabėdzianego w stępie *Nikštugala* – Kursch. na Bläher ma in[ne] formy. Nb 68 v. *Wakarinie*.

Bibcziu bobelis SL 84, 95.

Bildukai SL 92, 98; cf. *Bild'uk'evič*.

Birbiks *Beelzebub Mussu* SL 85, 95.

Biruta JWŻ 113–122.

Blaununti merge[le] Żm 192–195.

¹⁸ Odniesienia do *Baublisa* znajdujemy w *Panu Tadeuszu*: „Czy żyje wielki Baublis, w którego ogromie / Wiekami wydrążonym, jakby w dobrym domu / Dwunastu ludzi mogło wieczerać za stołem?” (ks. IV, w. 27–29). Z kolei *Słownik języka Adama Mickiewicza* (SJAM) podaje następujące objaśnienie: „W powiecie rosieńskim w majątku Paszkiewicza, pisarza ziemskiego, rósł dąb znany pod imieniem Baublisa, niegdyś w czasach pogańskich czczony jak świętość” (I: 130).

Blinda z mit[ologii] lit[ewskiej] (Org [SWil I: 85]).

Blizgulis *Schnee Gott* SL 85, 95.

Breksza Żm 87; Nb 68 sg.

Bublos, Bubilos Nb 16–17, *Bubbulis*.

Budte? Lit. A. 39 ods., cf. we własn[ości] Szydłów¹⁹, zwany jako *Buda* i święto Szilenie 8 września w Szydłowie; Nb 41–43.

Burta ‘wrózenie’ (Org. [SWil I: 128]).

Burnik ‘wrózek’ (Org. [SWil I: 128]).

C

Castitis Żmudź; JWŻ 103–109.

Chaurirari Nb 12, ze Stryjk.

Czeltice W9l; ⊕ 36: 26 sg.; JWŻ 97.

Czuże *Reise Gott* SL 85, 95 (i Guże).

D

Damartus bóstwo rolne; Żm 166 sg. daje plug; Lit. A. 72 *zup[elnie]* co innego o *Damartasie*: bajka o ubogim chłopie, który mierzył korcem pieniądze.

Debesene Żm 204 sg.; Lit. A. 35 sg., 60.

Dejwas Walditojes cf. *Wajditoje*; *Deiwaite szwenta Pluviarum Dea* SL 84; *Najades. Deiwaites Göttinnen der Brünnen und Flüßen* SL 92, 93, 97; ⊕ 36: 29–31; Parki litewskie. Ich imion siedem.

Derpintus Żm 88, 117, 154; Lit. A. 71: zgoła nie do rzeczy baję o francie żołnierzu; nazwa niewyjaśn[iona]!

Dimstipas JA IX 33; cf. *Dinstipan* Wa 3/955.

Diweriks JA IX od 11; Bibl. Warsz. 1897 III 420.

Drebkullys Erdbeben *Gott* SL 85, 95; Nb 4.

Dugna SL 91.

Dūngis syn. *Żamajty*; Żm 63, 82–94 pass.

Duntirezis ⊕ 36: 251 ods.

Dydis ⊕ 36: 230.

Dziwswitis bóstwo morskie Litwinów nad Bałtykiem; ⊕ 36: 24 sg.

Dżugas założyciel Telsz; JWŻ 83, 85–90; Wa 3/386–389.

E

Egle lit[ewskie] W9l.

Ezerinis Nb 23 z Łasic.

¹⁹ Dziś Szydłowo (lit. Šiluva) – miasteczko na Litwie, w okręgu kowieńskim.

im Volk mehrfach genannten Erdgeistern, Zwergen, kaukaĩ? Ebem so auch Kaukwiēc̃iai etwa wohl von: Kaukũ wiēt̃a, Ort der Erzwerge? [s. 110]; SL 89, 92, 97; Lit. A. 62, 63; BLF 61, 63 sg.; Żm 142–147; Bibl. Warsz. 1897 II 265; Słown. geogr. *Kauk-* Znbg: *Kaukokalnie* i wld. [powiat władysławowski, gm. Szyłgale], wlk [powiat wyłkowyski, gm. Olwita]²⁰ i *Kawkokalnie*²¹.

Kawas SL 90; Nb 12–15.

Ś[w]. Kazimierz patrz S13; Żm 212.

Keliū dėvas SL 91; Lit. A. 39–41 (nie warte); Żm 146 (wątpl.).

Kiewakalnis T 2 VIII 199 III.

Kipszas ‘diabeł’, patrz B6a2; *Kipszas* rodzaj diabełka, syna diabła. Przysł. 1: *Jūds keip K[ipszas]*, 2. *Kipszas nagus prikiša* = *Kipszas dotknął pazurów*, tak się mówi o strawie przypalanej przypadkowo na ogniu – z listu M[ieczysława] Dowojny-Sylwestrowicza 28 I [18]83; Lit. A. 56; Żm 177–178 *Kipšis*, cf. *kep-* = *cogu-*.

Krematis Żm 176–177.

Krivila patrz *Teisibė*.

Krivulė Fb I 295 nr 4223 i wyrażenie (o sołtystwie).

Kronis Nb 69 sg.

Król Żmudz[ki] Żm. 95–115: 1. Zrodzony z anioła muzyki i najpiękn[iejszej] dziewczicy. 2. Wyrzucone na śnieg dziecko, wraca do nieba, potem na ziemię; walczy piorunami, wraca do nieba; kiedyś wróci. 3. Był synem dziewczicy i anioła. 4. Zrodz[ony] z nieba i panował; wróci. 5. B[ył] synem rybaka. 6. B[ył] to „złoty król”. 7. Sądził, leczyl. 8–12. Pływał bez wiosła; miał pałac powietrzny, żelazny; most zwijany; miał cud[ownego] psa i koguta. 13. Trzy ogrom[ne] ryby w wodzie, otaczaj[ące] zamek, broniły go. 14. Kto ze złym zamiarem podchodził, stawał jak wryty. 15–20. Król jeździł w powietrzu na cud[ownych] rumakach lub orłach. 21–26. Rumak zwoził wojowników. Król miał płaszcz niewid[kę]. Raz zrzucił z góry kamień, który rozprysł się i pozabijał wrogów. 29. Król wznosił się na tronie w powietrze, spuszczał gromy, miał wór z owsem, z którego [powstawali] żołnierze. 37. Różne wersje śmierci. 38. Bęben z czaszki. 49. Ukazuje się czasem, wróci. 52. Dziewczyna 50 lat (1 noc) u króla. Ostatnia bitwa. Zapada w ziemię. 61. gdzie król przebywa. Skarb jego. 117. Czy to tenże król, syn Łajmy, mądrej królowej? 119. sg. Syn Króla zrodzony z porwanej przez wilka dziewczicy; Żm 123, 127, 144, 157, 158, 166 *Olgerd*, 196, 287.

Królowa Żmudźka Żm 115–119, 127, 205?

Krugis Nb 29 sg.

Krumine Nb 63–66.

²⁰ F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski (red.), *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. III, Warszawa 1882, s. 913.

²¹ *Ibid.*, s. 917.

Krywejte cf. *Krivulė* tu; Lit. A. 4: *Kurajtis* v. *Krivajtis* (nb. *kuriu* ‘palę w piecu’); „*Bogowye ych* (pogańskich Prusaków) *rzeczony Krywe*” Chwalcz. Kron. I 9 (Jungfer 8).

Kuniszka (*kuniškas* cielesny, istny, wcielony) JWŻ 133; Nb 43: *Kunimirszis?*; Nb 46.

Kurko SL 91 cf. SL 95: *Kiaulu kruke, Priparšas, Krugis*; Nb 30; Voigt I od 588. Nazwa w układzie 1249: *Curche*; u LDav. I 82: *Gorcho, Gu[rcho], Kurko*. W dokum[encie] 1428 i 1449: *ortgrenicze czu Korkaw, do eyn grosslang Steyn „leyt”, nad jez. Swynthey*; na mapie Hennebergera²² miejsc. Gurken nad jez[iorem], dziś Kurken²³. Kurkosadel²⁴ (pod Hohensteinem²⁵, często w dokum[entach]) XIV, XV oraz Dogiel IV nr 68, str. 75. W zapisie W[ielkiego] Mistrza Lud[olfa] Königa v[on] Wattzau: *Kurkelauk* (pole). Pod Gumbinnen²⁶ Kurpchen wieś, tam był św[ięty] kamień Kurka. Inne nazwy co do Kurka wylicza Voigt I 590, ods. 2. W układzie 1249 o czci i bałwanie Kurku. Prätorius Schaub. 329. LDav, że od Mazurów wzięty. Mierzyński Źródła I 89.

L

Lazdona ⊕ 36: 123, kozieł jej melális.

Lelumaj w lit[ewskiej] piosnce weseln[ej], od słów *Wstawaj, mężateczko, lelumaj*, wyraz ten powtarza się za każdym wierszem („Kłosy” VIII 179), *lielė* ‘lalka’ Kursch.; Nb 17: *Lelus*, 20 tż., 46, 47.

Letuwa Nb 56–59.

Ligiskus Źm 88.

Likimas ‘los, przeznaczenie’, *lykinu* ‘dzieląc, zatrzymać coś’, Kursch.; Fb I, 292, nr 4201.

Liktens łotew[skie] Nb 4.

Linksmine ‘tęcza’ ⊕ 36: 20 sg.; Nb 3.

Lituwanis ‘bóstwo deszczu’; Źm 87, 138–140, 239.

Ł

Łajma cf. *Łauma, Nelajma, Nauda*; ⊕ 36 od 21, 120 sg.; Spr 14 nr 18: *Łajme, z dziećmi*, 38: *Łajmia*, 73: *Łajme*, 126: *mila Łajme*, 130 ods. (zap. *Łajme*), 135 nr 10, 138 nr 23, 146 nr 3, 147 nr 4, nr 5, 150 nr 28, 177 nr 1, 3: *Łajma Łajmy pyta się*, 180 nr 22, 181 nr 25, nr 27, 183 nr 36, nr 39, 192 nr 53, 191 nr 49, 192

²² Caspar Henneberger (1529–1600) – niemiecki pastor, historyk i kartograf, związany z Prusami Książęcymi. W 1576 r. opublikował pierwszą szczegółową mapę Prus.

²³ Dziś: Kurki, wieś w Polsce, w powiecie olsztyńskim.

²⁴ Nazwa pola w okolicach Olsztynka.

²⁵ Niemiecka nazwa Olsztynka.

²⁶ Dziś: Гычев, miasto w Rosji, w obwodzie kaliningradzkim.

nr 56, 205 nr 8, 215: *trzy Łajmy kąpią się*, 215: *Bóg radzi się Łajmy*, 234 nr 37, 259 nr 2, 278 nr 12, nr 17, 286 nr 1 *łajminy*, 287 nr 2, nr 4, 299 nr 1, nr 2, 303–308 (nb. 307 nr 19: *Łajma Łajmy pyta*) (nb. 307 nr 20, nr 21, nr 22: *moje szczęście, moja Łajma, quasi anioł stróż*, cf. D9, 312 nr 26: *wóz jej (jest i wyrażenie na Dole: tesa)*, 313 nr 32); Żm 87, 99, 117, 147: *żona G.V.?*, 157–159, 160–163, 166; SL 84: *Laime i Laimele*, 92, 96; Lit. A. 5 ods. oraz podanie w tekście; Lit. A. 8: podanie o Ł[ajmie], nb. *lemiù* Kursch. przeznaczam (los); Lit. A. 56: *zrzuca rękawicę z kotki, aby nie dała myszy rozgryźć łupiny, w której po potopie 2 ludzi się uratowali*; Lit. A. 58 sg.; Lit. A. 72: *verso rodzaju męskiego*; Nb 43–47; Bibl. Warsz. 1897 II 265; Fb I 294 nr 4211 i obj., WŁ I/129–144 pass. u Łotyszów; WŁ I/310 (często = Doli, patrz D9d).

Łaukosargas wieś Lauksargei; Schl. Gr. 146; SL 89, 94.

Łauma ⊕ 36: 20 sg., 249, patarles [przysłowia] Żm 9 nr 25; AP: *Szałbas kaip Laumie vakara = pierze jak Ł[auma] wieczorem*; Kursch. s.v. *Alp ma Łaumė*; LB 509, 510; Żm 185; ⊕ 27: 12: *trzy Łaумы przędą za dziewczynę z warunkiem, że je na wesele zaprosi*; ⊕ 27: 35 sg.: *myją s[ię] w morzu, zapraszają dziewczynkę, szukającą braci z zajączkiem*, etc.; ⊕ 27: 38 sg., ⊕ 27: od 91 do 97, 143, Kursch. s.v. *Regenbogen: Łaumes jūsta*; Żm 302; SL 84, 97; Lit. A. 58 sg.; Nb 43–47; BLF od 65; Wisła V 928; Bibl. Warsz. 1897 II 265.

M

Magila Furia SL 85, 95.

Maryks ‘rodzaj diabła’; z listu Dowojny-Sylwestrowicza z 28 I [18]83. On myśli, że stąd *mara*; Lit. A. 59; Kursch. n[ie ma].

Matergabia Nb 48 sg.

Medinis, Medine cf. *Medzioima*; Żm 200–201; Bibl. Warsz. 1897 III 420.

Medzioima cf. *Medinis*; ⊕ 36: 37–38; Nb 43, 46 sg., cf. JA IX 9: *Mejdejn*.

Mejlus ‘syn Łaумы’ ⊕ 36: 20.

Melina ‘błękitna’; Żm 229: *żona Auksztisa*; Żm 239.

Melitele Farb Göttinn SL 84, 95.

Mendog *iść na Górę M[endog]a* ‘na cmentarz’ Fb I, 294.

Menù Żm 87, 235–238; SL 93; Nb 43: *Menule?*; Nb 45?

Milda cf. Fk I 175; Nb 61–62.

Mugis Żm 299 sg.; Lit. A. 60: *nazwa kiermaszów*; Lit. A. 73: *bodaj was Mugis porwał woła Traukpyrdis. Traukpyrdis zamieniony w kupca Mugisa (coś nie do rzeczy)*.

N

Nauda u Łotyszy *Łajma* ⊕ 36: 24.

Nalajma cf. *Łajma*, cf. *Bieda*; Spr 307 nr 24, 308 *Песчастье* oraz *Злой день*.

Nijola Nb 66 sg.

Nikštugalas Lit. A. 19–20, cf. *Nikštukas* Kursch. *Pannkönig*, cf. *Lakštingala*?

O

Okkapirmas Bibl. Warsz. 1858 luty 448; SL 91; Nb 5 sg.; Bibl. Warsz. 1897 II 261.

Omar bóstwo lit[ewskie] w pod[aniach] o założeniu Wigier; T I X 303 III, u mnie P21a11.

Ondyny W9lb1 str. 2.

Ortus, *Orthros*?; Połuj. Wędr 142; Nb 180: *Łasicki* powiada, że na Żmudzi jez[ioro] *Orthus* za boga było uważane; *Orthus locus est piscosus, quem colunt, quemadmodum, Ezernim locum deum*, Łasic. wyd. Mannh. str. 88/II.

P

Pacwa? ‘licho’ Org. [SWil II: 955] q.

Parkenas ‘muzyk, lirmik’; Żm 156 sg.

Pastauninkas, *Pastauninke* Żm 180–185, 206 (?); Nb 185: *paukšteweninke*?, 186, 226, 228.

Patelo Nb 33 sg.

Patrimpas patrz *Atrimpos*; Bibl. Warsz. 1858 luty 447, Mikucki; Kursch. n[ie ma]; Bibl. Warsz. 1858 czer[wiec] 194 Akielewicz; Żm 87: *Potrimpus*; Żm 126, 178–180; SL 91; Lit. A. 70: bóg dawca powodzenia; Voigt I od 579: trójca w Romowie: *Perkun*, *Potrimpos* i *Pikullus* [*Perkunos*, *Potrimpos*, *Pikullus*], od 584 o *Potrimpos*; LDav. I 25, 34–35. Patrz tu *Pokole* str. 2. W opracowaniu przyczynków do słownika czes[kiego], tu odprawiłem *Autrimpusa*, *Atrimposa* i *Trimpusa*, pisząc, p[atrz] *Potrimpos*.

Peklus p[atrz] *Pokole*.

Perdojtus Żm 87, 140, 153, 167, 168; SL 91; Nb 25.

Pergrubie ‘bogini wiosny’; Nb 58–61.

Perkunas i *Perun* Bibl. Warsz. 1858 czerwiec 193 sg., Akielewicz; Or i Occid I 2, 4; Töp 14 ods. 1; Δ 101; JWŻ 108 sg.; vide Donelait[is] (w Słown[iku] Nes[selmanna]) s.v. *Perkúns*; $\oplus$ 36: 20 sg. i *Łaumy*; Żm patarles str. 21, nr 18: *perkúnijes* gem. od *Perkúnije* ż, znaczy to samo, co *Perkúns*. Koń jego $\oplus$ 36: 108, 140, 145/2 i piorun. Zft XXIII 246 # hebr. *barag*; $\square$ 273 *Parjanya* – potomek bogów; $\square$ 513, 514; Spr 73 syn *Peruna*, Spr 303 nr 24: *Pêrkonia* (2), Spr 315 sg.; Żm od 37 passim 66; Żm 76, 85, 88–94 passim 87: *Perkuna*, matka *Perkunasa*. Schleicher wypisy lit[ewskie] 158. Żm 122, 123 sg., 126–131, 138, 157, 159, 234, 276 sg.; $\oplus$ 27: 141–145: cieśla *Per[kunas]* i diabeł; $\oplus$ 27: 239 sg.; SL 84; Żm 281: *Diewas* (= *Perkun*?); SL 89, 92, 96; Lit. A. 3–4: walka z diabłem; Lit. A. 22–25, 35 sg.: *Perkun południowy* = Gabriel porywa dziewczę i robi z niej *Debesenę*; Lit. A. 55, 69: walczy z diabłem (mostowym); Nb

7–12, 49–51: *Perkunatele*; Voigt I od 579: trójca: *Perkun*, *Potrimpos* i *Pikul-lus* [Perkunos, Potrimpos, Pikullos] w Romowe. Nazwy wsi od *Perkuna* Voigt I 581 sg. (w wyciągach moich str. 4) w dokumencie 1374 (Dogiel IV 73) *locus Perkune (Parkun)*, *blisko Melsack*²⁷. JA IX 32–35; EO VII 239 sg.; WŁ I/299. Pamiętnik fizjograf[iczny] X art. Dowgirda²⁸; Bibl. Warsz. 1897 III 420.

Perstukai (Berstukai) Żm 87, 90; SL 98, Lit. A. 18–19 podanie o *Nikštugalis*. Czy nie ma tu do *Lakštingala*, a to czy nie = Nachtigall? Właśnie ten N[ikštugalis] śpiewa głośno i pięknie. Cf. *Nikštukas* Kursch. mysi królik, *Zaunkönig* [*galan* sgrm ‘śpiewać’]; Lit. A. 61; JA V 211 do *barzda*.

Pietuviras i Pietuvėnė Żm 201 sg.

Pijokas Żm 170–171.

Piktybe Żm 135(męsk!)-137.

Pikullus, Pikulik patrz *Pokole*; D9k.

Pilwite cf. opłwity?; Nb 51–53.

Pipka Nb 171–173.

Piraga? Żm 169; Lit. A. 72 po prostu *pirogi*.

Pirkis ‘kupiec’; Lit. A. 7 = talent.

Pokole, Poklus etc. Bibl. Warsz. 1858 czerw[iec] 194: Akielewicz; Żm 76: *Peklus*, 77: *Peklū*, 78, 82: *Pikolis*, 82 i pass. 87, 93, 273 sg., 274–276: *Peklus*, pan piekła, 276; SL 84, 94; *Pakulis stary* Lit. A. 7; *Pikuls* prus. Lit. A. 18 (do *piktas*); Lit. A. 60: *pikulis*, po polsku *pikuluk*; Lit. A. 68: do boga *Pikula*. Nb 26–29; Voigt I od 579: trójca w Romowe: *Perkun*, *Potrimpos* i *Pikullus* [Perkunos, Potrimpos, Pikullos]; Voigt I 585 różne nazwy. Bóg zniszczenia. LDav. I 33 zbliża z lot[ewskiego] *pehkle*, Vater z *pekla* ‘piekło’; Voigt I 586 ods. 5 nazwy miejsc. Dusbę nazwy tej n[ie ma]. Ale w dokumencie z 1418 (Voigt I 587 ods. 4, z tajn[ego] archiwum w Królewcu): *Gentes servicutes damonibus, coleutes Pacullum, Patrimpe et alia... phantasmata*, na których cześć Litwini braci (niemcowych sent.) mordowali i męczyli. Nb 64 i córka Kruminy; Fb I 293: *Kur Dangus, tenai panali Pekla*. Nb *Hol’ ihr der Pakullus! Hüde regört de Pakuls*; Fb I 294 i obj[ąsnienia] z Henniga.

Polengabia Nb 47.

Potrimpus patrz *Patrimpas*; Żm 87.

Praamžimas JWŻ 105; Ness. n[ie ma]; *amzis* ‘długi czas’, *amzinas* ‘wieczny’; *Paramžynts* = bóg najwyższy, mieszka w swoim pałacu *Padangie*, zsyła Wodę i Wiatr, aby potop uczynili. Lit. A. 55 sg.; Kursch.: *pér amžius* = przez wieki, przez wieczność; Nb 2.

²⁷ Dziś: Pieniężno, miasto w Polsce, w powiecie braniewskim.

²⁸ T. Dowgird, *Wiadomości o wyrobach z kamienia głazzonego, znalezionych na Żmujdzi i Litwie*, „Pamiętnik Fizjograficzny” X, 1891, s. 3–20.

Pragaras Lit. A. 3. v. piekła; cf. *garas* Fk I 78 ca. gorzeć; Nb 26 *Pragartis* = *Poklus*.

Praurima ‘bogini lit[ewska]’; JWŻ 116; *Praurime* Bibl. Warsz. 1858 luty str. 447, Mikucki; Nb 38 sg.

Prokorimos Nb 1 (ze Stryjk[owskiego]).

Puke ‘łotewski smok’; Töp 15 ods. 1.

Pukis Siem nr 17; Töp 15 ods. na str. 163; BLF 61 bis.

Pūmpas Żm 167–169.

R

Ragana Bibl. Warsz. 1897 II 265.

Ragutis SL 90; Nb 15–17.

Razumūkas Ness.

Romowe Rhesa (*Progr[amm geschrieben.] De relig[ionis] christian[ae] in Lithuania gente primordii*, II 15) wywodzi od: *romas etramus; vim quictis et silentii habent. Roma weta, locus quietus*. Voigt I, Beilage II o Romowe; Voigt 582 góra Kattenan i tuż wieś Romanuppen²⁹, rzeczka Romone; Voigt od 595 opis Romowego; LDav. I 31. Są inne miejsca (nie były zap[isane] także świętami jak Romowe) o ca. nazwach: *Romitten, Roman* i in. (Voigt I 596 ods.) Dusbg III 252 nazywa *Romene*; cf. Kojalowicz Hist. Lith. 21, 32, 35; cf. Dusbg III 5; LDav. I 150, 82–84; cf. *Rohman pod Welawą*³⁰, *gdzie był dąb wiecznie zielony* Voigt I 597.

Rosa w Wilnie; Nb 40.

Rugiū-Bôba D9p, Mhdt Kornd 20.

Rustybe ‘bogini gniewu’; Żm 116.

Rustybedokas Żm 166; Lit. A. 62 wątpl[iwie]; Lit. A. 74 zupełnie z in[nego] tomu! Inaczej obj[ąsnia] wyraz i bają coś podejrzanie!

S

Saule cf. ca w GJa litewskiego; Żm. 123: promieni użycza Dukštisowi, te silniejsze od gromów (Perkuna); Żm. 235–238, 239; SL 93.

Sekmines D9fa6; JWŻ 133–135.

Skalsa [*Cornu copiae*] SL 95.

Slėgėle i Sloga Kursch. s.v. Alp; *Sloga* (od *slegti* ‘cisnąć’) odpowiada pol[skiej] zmorze, dusi czł[owie]ka w nocy, nabawia go chorób, nieszczęścia... Jeżeli dusi kogo w nocy krew, to mówią *Sloga slogina* – z listu D. Sylwestrowicza,

²⁹ Nieistniejąca wieś w Prusach, dziś w granicach Rosji (obwód kaliningradzki), po II wojnie światowej nazywała się Савино.

³⁰ Dziś: Знаменск, wieś w Rosji, w obwodzie kaliningradzkim.

28 I [18]83; Lit. A. 59. Slogintojis Plagegeist. Slogintoja Alp. Kurschat.; Lit. A. 80 *sloga* = zmora.

Sotwaros Nb 17–22.

Spirukas BLF 61.

Staubunas Siem nr 20.

Strukis Siem nr 32; Połuj. Wędr. 377–381; Drozdowski pieśni 127 sg.

Swejkata cf. Užweykinas ‘zdrowie u osób’; Żm 78, 85, 126, 243 do 245.

Szermuksznis JA IX 33.

Szwestiks Żm 34 et pass., 76–78, 82, 85 sg. do 94; cf. SL (myśli, że zasadn[icza] forma *Žwaigzdunk’s*); cf. Ness. *Šweistybe* – ‘czystość’. *Šwisti* – ‘świtać’; Żm 124–128, 131, 240. *Szwaistikas* v. *szwaistytojis* wer umherleuchtet; Kursch. s.v. *szwaistau mehrsach umherleuchten* (niby oświecywać); Nb. 17–18.

T

Talent ‘niby Dola’, cf. талант; Lit. A. od 7; Lit. A. od 9; cf. Ap. 5/258, niby Домовой; Lit. A. 73: ja jestem twój T[alent] = dola; cf. Lit. A. 82.

Teisibe ir krivida (u osób) Żm 163–166.

Telavela JA IX od 11; Bibl. Warsz. 1897 III 421.

Tiklis Żm 87.

Trimpus patrz tu *Autrimpus*; w Słown[iku] czeskim odprawiłem do *Potrimpos*.

Trinetas ‘jakoby mąż Letuwy’; Nb 54.

U

Uburtis ‘chłop’ JWŻ 86–90; Wa 3/388 *Uburtas* (kapłan).

Ugniedokas i Ugniegawas Żm 34 sg. passim 70 sg., 77, 87, 91, 92, 104, 141–146, 158, 166, 239; cf. SL 94: *ugnis szwenta*.

Ugniegawas patrz *Ugniedokas* tu; Żm 34 sg. passim 70 sg., 77, 87, 91, 92, 104, 141–146.

Undiny, Ondyny, Gudelki Wg1b 1 str. 2; ⊕ 36: 32–37.

Užweykinas cf. Swejkata; Żm. 78, 85, 87, 245–247, zap. *už* + *sweik-*; *sveikinu* ‘leczyć, pozdrawiać; *pasveikstu* ‘leczę, uzdrawiam’; Lit. A. od str. 11.

Użwida ‘bogini zazdrości’ Żm. 116, 159: *Użwieda*.

W

Wajdelota, Weidalotas Bibl. Warsz. 1858 luty 448; Lit. A. 3 dziwne warianty wyrazu. Podanie o spotkaniu Perkuna z W[ajdelotą].

Wajsangtos Bibl. Warsz. 1858 luty 448, Mikucki.

Wakaro žmones Żm 202 sg.; SL 94: *Wakarine*, Nb 68: *Wakarine* = *Bezelea*.

Wandyna Wgl; *Wandinini*; Ness. *Wandininnis* adj. Aquarius; Siem (z Brzoż[owskiego]) nr 129. *Wundininkas*, *Wundininke* Żm 300–307; Lit. A. 44–46

(żaby mąż; po spaleniu jej wyrzutka topi się); Wandus (accus. Lit. A. 56: *Vandeni*) olbrzym, zły, potop robi. Lit. A. 55 sg.; Nb 2 Wanda i Wejas.

Wel i Vėlnis Bibl. Warsz. 1897 III 428–430.

Wellona Nb 56–58.

Werpeja SL 91.

Wesulas, Wesulene Ness. wicher, *wirbelwind*; Żm 203 sg.; Lit. A. od 12 do 15; Lit. A. 25 w znacz[eniu] appell[atywnym] wichru? Zapładnia ziemię. Lit. A. 60.

Wetuszke nb. *vetuže* = miejsceczko; Żm 186. Zupełnie co innego Lit. A. 54 sg.: występuje kobieta próżniaczka, nazw[ana] *Wituszkiowa*, która niby przędzie dużo i *wituszek* od męża potrzebuje.

Wiejes wiatr, olbrzym, który wraz z Wandusem potop czyni. Lit. A. 55 sg.; Nb 2 dwa olbrzymy Wanda i Wejas.

Wirszajtos Nb 6; cf. *Wurskaite* bóstwo, skąd jakoby kapłani *Wurskaiten* Voigt I 608.

Wisije (zap. -a) jedno z imion ognia; Lit. A. 66; Kurschat n[ie ma].

Z

Znicz od żinicza (świątynia wiedzy) Akielewicz, Bibl. Warsz. 1858 czerwiec 195.

B[olesław] Brzoza od żinicz, wróżbiarz (żinoć). Bibl. Warsz. 1859 IV 781 sg. Przywodzi (s. 782) ważny ustęp z Dług[osza] *et a Sacerdote, qui Zincz appellabatur*. Żinicz (?) znaczy (gdzie?) wróżbiarz, wszystkowiedzący i pochodzi od wyr[azu] *żinoć* widzieć albo *żinot*, jak wymawiają z niemiecka (?) Żmudzini (Brzoza [Bibl. Warsz. 1859 IV], str. 782). Sch. Gram. str. 116, 117 sufiksy. Ness. żadn[ej] ca. formy nie ma, ma tylko *Žinūnas* (wiedzący, świadomy, biegły) i pod in. V, który przypuszcza, że jest *vielleicht von Žinau*. Żyne cf. czarownica; Ness. *žinė* v. *žinié(-niá)*. Żynys m. czarownik. Donelaitis. *Žýné* Hexe. *Žyninskas* czarodziejski. *Žynyste* czarodziejstwo, sztuka cz[arowania]. *Žynāju* ‘czarować’, Donal. *žynáuti* ‘hexen’. *Žyn-áwimas* ‘cz[arodziej]stwo’; Donal. *žynávimas*, *ap-žyn-āju* ‘oczarowanie’*; *pa-žyn-āju* ‘czarować, czary czynić’.

* Kurschat *Behexen kã apžynáuti*.

Donal., Akielewicz: Mylnie uważana (Znicz) za boga. Żiniczia dosł[ownie] miejsce wiedzy, świątynia, w której nieustannie płonął ogień, obraz odwiecznej światłości i siła życiodawcza. Z wyr[azem] *żiniczia* są w pokrewieństwie: *žinys* ‘znachor, wieszczek, kapłan’, *žinia* ‘wiadomość, wiedza’, *žinotie* ‘znać, wiedzieć’ (Lelewel, *Polska etc.* V, str. 482).

Аф II 7 зной, знеять (сиять), знять (пылать, пахнуть барзо), зноиться (дымиться), зноить (от сильного жара принимать красный цвет).

Lelewel Cześć bałw. 68.

Bibl. Warsz. 1897 II 424; Bibl. Warsz. 1858, lip[iec] 194, Akielewicz: „Długi czas Żnicza poczytywano za bóstwo ognia. P. Dawkont i ks. biskup Wołoncewski, [tegocześni dziejopisowie litewscy,] pierwsi zbili to błędne mniemanie, [a za niemi p. Mikucki]. *Żnicz* po litewsku *żinicza*, po prostu świątynia, a raczej siedlisko wiedzy i znania. *Żinys*, kapłan, znawca, znachor; *żinicza* świątynia; sanskryckie *żna*, polskie *znać*, są sobie pokrewne”.

Bibl. Warsz. 1859 IV 781 (Bol[esław] Brzoza): „Nazwisko Żnicza poszło od złego zrozumienia ustępu kroniki Długosza przez jej kompilatorów... Długosz wyraźnie mówi, że nie sam ogień, ale jego stróż, Zincz(em) się nazywał. A chociaż brzmienie wyrazu kronikarz przeinaczył, to przecież łatwo można się domyślić, jakie ono być powinno, bo Żnicz znaczy wróżbiarz, wszytkowiedzący i pochodzi od wyrazu *Żinoć* – wiedzieć itd.”

Naruszewicz, [*Historia narodu polskiego*, 1824] I, 450 sg. cytuje Hartknocha, mówi, że Gwagn[in] *Zwiczem* zwie ogień (Ale Zwicz u Gwagn[ina] tłum. Bohomolca str. 24D *Znicz*). Wyprowadza N[aruszewicz] od słow[iańskiego] *Swic*, *Swicę*, „gdyż i tym go sposobem mówienia nazywano, to przyświadcza i Gwagn[in]”, „Nazywał się on (ogień św[ięty] w Wilnie) po lit[ewsku] *Zincz*, na jedno to z[e] złow[iańskiego] *Swicem*, czyli *Zwiczem* wypada”.

Mierzyński, Rocz., 66 sg.

Giegużyński w „Kłosach” VII, 284³¹. Z powodu legendy wskazującej miejsce ołtarza (Żinicza) na Górze Zamkowej Liszkowskiej, autor mówi: „Jedna z legend utrzymuje, że tu był ołtarz pog[iański] (Żinicza), gdzie palono ofiary bogom”. A w odsyłaczu tak mówi: „Żinicza znaczy wyrocznia, świątynia, a *żinis* kapłan (ten, co wie rzeczy zakryte, tajemnicze); stąd powstał dzisiejszy wyraz *bażnicza* (*Boh-żinicza*) świątynia Boga i tak właśnie nazywa się kościół katolicki, a od tego pierw[szego] powstał wyraz *biżicis* (*bażitis*), uderzać się w piersi, modlić się. Wielu pisarzy, nieznających ducha ję[zy]ka lit[ewskiego] z wyrazu tego *Boh-żinicza*, świątynia Boha, złożonego z dwóch pierwiastków, słowiańskiego *Boh* ‘Bóg’ i *Żinicza* ‘dom modlitwy’, zrobili *Boh-żnicz*, tj. stworzyli dla Litwinów boga Żnicza, którego pog[iańscy] Litwini nigdy nie znali”.

Mickiewicz II, 226 od 150.

Ż

Żalini ‘duch miłości’; Żm 156.

Żamajte (ż.) Żm od 37 długo, często 61, 64 sg., 94–99, 131 (nb. zmieszano ziemię z Żamajtą 138, 159).

Żembarys *Pluto Sambarys* SL 85, 95.

Żemepatys *Gott der Winden* SL 84, 89, 94.

³¹ H. Giegużyński, *Liszkowo*, „Kłosy” VII, nr 178, 1868, s. 283–285.

Žemina Žm 87, 90, 138, 140; cf. Ness. żoną jest Auksztisa Žm 239; SL 84, 85:

Žeminele Ziedkele (Mielcke *Žiedeklė*); SL 93; Lit. A. 61.

Žemininkas SL 90; Nb 30–33.

Žeste Žm 167, 168, 234 sg.

Žondis Žm 199; Lit. A. 62.

Žwaigždunk's cf. Szwestiks, Stern Gott SL 85, 95.

Žwerinne Nb 13 (z Bohusza); Bibl. Warsz. 1897 III 422.

5. Co dalej?

Opublikowane prace Karłowicza dotyczące mitologii litewskiej nie są uwzględniane przez badaczy tematu. Przybliżony w tej książce SML można z jednej strony traktować jako swego rodzaju ciekawostkę lingwistyczno-kulturową, przy czym w odróżnieniu od SMP nie jest to *novum*, które by wykraczało poza współczesną Karłowiczowi literaturę i ujęcie zagadnienia.

Z drugiej jednak strony, choćby przez wzgląd na uwagi etymologiczne na temat zebranych tu teonimów i mitonimów, SML może być wykorzystywany przez badaczy bałtyckiej mitologii. A sięgając wstecz, jest to pierwsza (wcześniejsza przecież niż A. Brücknera *Starożytna Litwa. Ludy i bogi* (1904c)) polska praca, która systematycznie i skrupulatnie omawia litewską mitologię. Ten właśnie aspekt działalności Karłowicza był słabo rozpoznany, a niniejsza książka to – jak sądzę – zmienia.

PODSUMOWANIE

Działalność dialektologiczną Jana Karłowicza przez 50 lat (od 1911 r., czyli recenzji SKarł, którą przygotował Kazimierz Nitsch (1911/1958), do 1961 r., czyli artykułu Mieczysława Karasia (1961), w którym zaczął on rehabilitować pierwszy polski słownik ogólnogwarowy i przy okazji opinię o jego autorze) stawiano w złym świetle. Przeciwwagą dla SKarł miał być słownik zapowiadziany w recenzji przez K. Nitscha, choć ostatecznie tę rolę przejął SGP PAN początkowo redagowany przez M. Karasia. Dokonania lituanistyczne Karłowicza marginalizowano (Olga Gajkowa i Stanisław Urbańczyk poświęcili im zaledwie... jedno zdanie (PSB XII: 55)), bo lituanistyka nigdy nie była w Polsce popularnym kierunkiem studiów i badań naukowych. Z kolei SW w drugiej połowie XX w. (m.in. w związku ze zmianą paradygmatu leksykograficznego) zaczęto oceniać krytycznie (por. Majdak 2008: 76–79), by w ten sposób przygotować grunt pod odpowiedni odbiór powstającego pod redakcją Witolda Doroszewskiego *Słownika języka polskiego* (SJPd). Kolejne słowniki polszczyzny ogólnej są tworzone po to, by lepiej ująć zmieniającą się leksykę. Mamy w tego typu motywacji założenie (czasem wyłożone *expressis verbis*, jak w SJPd (I: X–XII)), że poprzednicy opisywali słownictwo gorzej niż powinni. Czas pokazał, że także słownik Doroszewskiego posłużył w pewnym stopniu jako antywzór dla nowych projektów leksykograficznych. Działalność folklorystyczną redaktora „Wisły” wprawdzie doceniano, ale przy tym podkreślano brak dzieła, które by ją wyraziście podsumowało i zwięździło (Kapełuś 1982a: 263).

Deprecjonowanie aktywności naukowej Karłowicza spowodowała przede wszystkim negatywna recenzja, którą przygotował Nitsch. Jego autorytet w pierwszej połowie XX w., zwłaszcza po śmierci Jana Baudouina de Courtenay w 1929 r. i Aleksandra Brücknera w 1939 r., był tak duży, że uchodził on za największego polskiego językoznawcę. Cieniem na dorobku naukowym redaktora „Wisły” położyło się także ahistoryczne ocenianie jego prac (jako efekt uboczny zmian paradygmatów lingwistycznych), które zawsze jest skrajnie niesprawiedliwe. Czy SKarł mógł być lepiej przygotowany pod względem metodologii i kompletności materiału gwarowego w czasach, w których nawet nie znano dokładnego zasięgu polskich dialektów? Odpowiedź na to pytanie jest następująca: na przełomie

XIX i XX w. SKarł był najlepszym słownikiem gwarowym i to nie tylko w Polsce, lecz także w całej Słowiańszczyźnie.

Marginalizowanie prac Karłowicza było spowodowane również tym, że nie pozostawił on po sobie uczniów, którzy kontynuowaliby jego dzieło i dbali o dobre imię swojego mistrza. Jak wiadomo, nie było mu dane pracować na uczelni (zresztą Warszawa w czasach Karłowicza nie miała polskiego uniwersytetu), ale w pewnym stopniu jego pepinierą w zakresie folklorystyki i ludoznawstwa była „Wisła”. Na dłuższą metę nic to jednak nie dało, choć zaważyło na w miarę obiektywnej ocenie dorobku folklorystycznego autora SKarł.

Brak instytucjonalnego wsparcia (w tym problemy z finansowaniem „Wisły” wynikające z nieporozumień z Kasą im. Mianowskiego) spowodował, po pierwsze, zawieszenie działalności czasopisma (w 1905 r., czyli 6 lat po objęciu redakcji przez Erazma Majewskiego), a po drugie, odpływ najwierniejszych współpracowników do innych zawodów (Zygmunt Wasilewski, prywatnie zięć Karłowicza, mąż jego starszej córki Wandy, ostatecznie zajął się polityką; bracia Bruno i Ludwik Korotyńscy poświęcili się dziennikarstwu; Stanisław Ciszewski, zanim w 1910 r. został profesorem Uniwersytetu we Lwowie, pracował jako urzędnik w biurze Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej) lub do innych ośrodków (Hieronim Łopaciński osiadł w Lublinie) (Kapełus 1982b: 272–273).

Nieco młodszy od Karłowicza, ale przecież należący do tego samego pokolenia J. Baudouin de Courtenay (1845–1929) i Lucjan Malinowski (1839–1898) z racji tego, że byli profesorami uniwersyteckimi, odcisnęli na polskiej (i w wypadku Baudouina też światowej) nauce znacznie większe piętno. Powstały wokół nich szkoły lingwistyczne, w pewnym zakresie trwające do dziś. Uczniem Malinowskiego był K. Nitsch, do którego poczuwa się wielu nie tylko krakowskich dialektologów. O tym, w jaki sposób Baudouin wpłynął na językoznawstwo, w podsumowaniu książki o Karłowiczu nie da się napisać. Wymagałoby to bowiem co najmniej kilkudziesięciu stron tekstu (odrzucając tym samym możliwość umieszczenia jakiegosć encyklopedycznego, upraszczającego, a przez to krzywdzącego akapitu czy rozbudowanego przypisu; Baudouin zasługuje przecież na więcej).

Zapomnienie, jakie spotkało twórczość naukową Karłowicza (z ubolewaniem tak właśnie skonstatowali recepcję jego dzieł O. Gajkowska i S. Urbańczyk (PSB XII: 55)), wynika też z tego, że nie stworzył on żadnej nowej teorii lub metody lingwistycznej, którą można byłoby rozwijać albo konstruktywnie krytykować. Wprawdzie przybliżał polskim czytelnikom prace obcojęzyczne i zgodnie z tymi nowymi trendami uprawiał naukę (mam tu na myśli zwłaszcza jego przystąpienie do szkoły antropologiczno-psychologiczno-ewolucyjnej Edwarda Burnetta Tyllora, której osiągnięcia wykorzystał do opisu polskiego folkloru słownego), ale było to tylko udane naśladownictwo.

Uwagi umieszczone w sześciu powyższych akapitach miały na celu wyjaśnienie przyczyn nikłej recepcji twórczości naukowej Karłowicza. Czy ta książka coś zmieni? Jej celem – jak pisałem we *Wprowadzeniu* – jest włączenie w obieg naukowy brulionowych prac Karłowicza. Tak się też stało. Umieściłem tu bowiem cały SML oraz wiele informacji o SMP i kartotece SKarł. To z kolei z jednej strony pozwala docenić wielokierunkową działalność naukową Karłowicza, a z drugiej – ujawnia kulisy kształtowania się dialektologii, etnolingwistyki i lituanistyki.

Dialektologia polska od SKarł przeszła bardzo dynamiczny rozwój, od całościowego opisu, którego celem było określenie granic i cech polskich dialektów (Nitsch 1910a, 1910b), przez strukturalistyczną analizę systemu fonologicznego gwar (np. Dejna 1973; Karaś 1965b; Laskowski 1965; Reichan 1980), akcentowanie czynnika socjolingwistycznego (np. Dunaj 1986; Kurek 1990; Kąś 1994), aż do zwrotu ku etnolingwistyce (bo tak przecież dziś jest najczęściej uprawiany opis gwar, np. KąśSGO; KąśILG; PełSGL). Rozważania o SKarł z pierwszego rozdziału niniejszej książki są głosem polemicznym wobec recenzji Nitscha i próbą przywrócenia temu słownikowi właściwego miejsca w dialektologii polskiej.

Etnolingwistyka słowiańska z pewnością wyglądałaby inaczej, gdyby doszło do ukończenia i druku *Słownika mitologii polskiej* (SMP). Językoznawstwo, zwłaszcza w perspektywie historycznego rozwoju, nie daje możliwości sprawdzenia, „co by było, gdyby”, dlatego nie podejmę się nawet próby określenia, jaki kształt metodologiczny mogłaby przyjąć etnolingwistyka dysponująca SMP już na samym początku XX w. W drugim rozdziale pokazałem uniwersalność myśli naukowej i wracanie (czasem nieświadome albo nieuświadomione) do idei i pomysłów, które interesowały badaczy już w XIX w. albo nawet wcześniej. SMP jest przykładem tego, że w nauce nierzadko mamy do czynienia z sinusoidalnym rozwojem poszczególnych dyscyplin, których przedstawiciele po wielu nieraz latach doceniają swoich poprzedników, widząc w ich pracach niezwykle nowatorstwo.

Trzeci rozdział pokazuje otwartość polskich humanistów w XIX w. na to, co choć niepolskie, było Polsce bliskie. Postawa Karłowicza jako lituanisty z bardzo wyważonym i uczciwym odniesieniem do litewskiego odrodzenia narodowego zbieżna była z postawą Baudouina. Obydwu ukształtowało dziedzictwo Rzeczypospolitej Obojga Narodów, która swoją siłę i powodzenie zawdzięczała poszanowaniu wieloetniczności i różnorodności.

Przez całą tę książkę przewija się wątek Karłowicza jako upartego badacza, który mimo przeciwności różnego typu (był uczonym prywatnym, co dzisiaj jest właściwie niespotykane; ostatnich kilka lata życia zmagał się z różnymi chorobami) i niejako na przekór nim z powodzeniem podejmował badania naukowe. Kolejny wątek to ahistoryczne ocenianie jego twórczości przez innych językoznawców. A następny to wielość pomysłów wykraczających poza ramy epoki, w której żył redaktor „Wisły”.

Brulionowe prace Karłowicza odnalezione w 2017 r. pozwalają inaczej, w mojej opinii – sprawiedliwiej, spojrzeć na jego działalność naukową i historię polskiej nauki (zwłaszcza dialektologii, etnolingwistyki i lituanistyki).

ANEKS

Aneks obejmuje szczegółowy wykaz haseł, podhaseł i wątków tematycznych z fiszek składających się na *Słownik mitologii polskiej* (SMP). Informacje, które znalazły się w nawiasach kwadratowych, pochodzą ode mnie, podobnie jak nadrzędne kategorie (Kosmografia, Powietrznia, Kamienie, Rośliny, Zwierzęta i Człowiek), których – choć są uwzględnione w korespondencji Jana Karłowicza (Łopaciński 1904a: 201–202) – nie znajdziemy w kartotece SMP. Zachowałem kolejność składników poszczególnych haseł, a ingerencje ograniczyłem właściwie do wyeliminowania zbędnych powtórzeń. W kilku przykładach uwspółcześniłem pisownię.

KOSMOGRAFIA

[1. ŚWIAT]

GWIAZDY

1) w ogóle	4) strony świata
spadające gwiazdy śmierć wróżą	wschód
2) słońce	zachód
w ogóle	południe
wschód	północ
zachód	5) meteor
kąpiel	kometa
promienie	6) plamka na niebie, na planetach
zorza, jutrzienka	7) promienie
zaćmienie	8) Droga Mleczna
3) księżyc	9) zorza północna.
nów	
pełnia	
plamy na księżycu	

ZIEMIA

1) w ogóle	3) rzucać o z[iemię], ścianę
2) ziemia – świat	4) tarzać się na z[iemi]
koniec świata	5) trzęsienie [ziemi].
dzień sądny, cf. SĄD	

WODA

1) w ogóle	14) myć
2) topienie, topielec	w ogóle
3) uryna	mydło
4) studnia	myć dzieci
5) święcona	prać
6) cudowna	myć komuś nogi
7) woda i pławienie	kąpiel słońca
8) oblewanie	nie obcierać po myciu
9) wodnik, duch wód	niezmywająca się plama, krew
dziwożona	15) kropić, kropidło
ktoś siedzi lub leży w bagnie	16) potop
kościel	17) rosa
gęsi-dziewice	18) śnieg
król raków	szron
rusalka	lód
Mróz (duch)	mróz
Morska	słowa marznące, odtajające z wiosną
10) jeziora, stawy	kamienieć z mrozu
11) rzeki	Śniegułka
przewóz, bród, prom	29) wrząca
myto, opłata za przewóz	20) warzyć, kocioł
rzeka z łez	21) czerpać
suchą nogą przejść przez morze	22) dziewczyna idzie po wodę
12) źródła	23) chodzenie po wodzie
źródło spod laski	24) deszczowa
źródło spod konia	25) piana
zapładniające	26) Dunaj w pieśniach
laska czarodziejska wskazuje źródło	27) zaręczyny wodne
źródło i stopa (np. wyciśnięta)	28) wypijać staw, morze
13) morze	29) puszczać na wodę.

KRAJ (OJCZYŻNA)

1) cudowny, Raj, podziemia, kraj zwierzęcy	4) pustynia
2) wyspa, królewna na wyspie	5) kraj senny, śpiący, martwy – wiek złoty.
3) cudzy, daleki, wschodni, kraj wiecznego
żywota (góra, wyspa)	

GRANICE

1) w ogóle	3) wał
2) płot, płot kolczasty, bierwionczany,
mocny	4) miedza graniczna.

DROGA

cf. GWIAZDY

1) w ogóle	10) zbłąkanie
2) rozstajna	11) na wędrówkę
3) pielgrzym	12) pustelnia
pielgrzymka do Jerozolimy	13) jazda szalona
żebrak	14) drabina
kaleka	15) ktoś drogę, schronienie, przejście itd.
wskazuje
podróżny	16) przejażdżka, przechadzka
Żyd Wieczny Tułacz	17) droga wysłana (np. błotem, cf. BŁOTO)
4) przez drogę przestępowanie	18) ucieczka, pogoń
5) spotkać pierwszą lepszą osobę	19) żona v. narzeczona potwora odwiedza
rodzinę na pewien czas
spotkany	20) chodzić po wodzie lub w wodzie roz-
stąpionej
6) wróżby podróży	21) bród, przewóz, prom
7) kolej, koleina	22) Droga Mleczna, cf. GWIAZDY.
8) most	
most umarłych	
9) podróż do piekła	
odebranie cyrografu z piekła, cf.
CYROGRAF	

[2. CECHY I WŁAŚCIWOŚCI MATERII]

BARWY

1) w ogóle	5) błękitna
2) czerwona, włosy czerwone	6) zielona
3) czarna	7) szara
4) biała, bladość	8) żółta, cf. ZŁOTO.

CIEŻAR

1) w ogóle	6) zguba
2) padać	7) rzucić
3) spadać	8) cudowny ciężar
4) zapadać się	9) waga, ważyć.
5) znikać	

[3. IŁOŚĆ, LICZBA]**JEDNO**

1) od razu	5) siostra dla brata szuka podobnej do siebie
narzeczonej
2) podobnie, do niepoznania	
3) kilka, niejedno	6) jedyny syn.
4) nieprzerywanie, np. modlitwy, choćby
były przeszkody, pokusy	

POWIETRZNIA**BURZA**

1) w ogóle	5) chmury
2) burza i czarownica, cf. CZAROWNICA	z chmur spadać
3) grom	dym
huk, głos wielki cf. GWIZD	mgła
cicho	mróz
strzała piorunowa	śnieg, mróz, lód
diabeł ciska kamienie	6) grad
gromnica, bóstwo	mróz (duch)
diabła zabija	śnieg, mróz, lód
4) deszcz	7) mgła, aureola, nimb
kamienny	8) tęcza
czarownica	9) błyskawica
potop	10) wiatr; wróżby wiatru, wróżby pogody
diabeł ciska kamienie	wiatr północny
deszczowa woda	wiatr południowy
susza, zasucha	wicher.
deszcz krwawy	
deszczu upraszanie w posuchę	

KAMIENIE

KAMIENIE

1) w ogóle	kamienny deszcz
2) kamień urodzony przez kogoś	sól
3) kamień wróżebny	szkło
kamień i diabły	siarka
kamień młyński	kreda
woda deszcz[owa] w dołkach	9) skarb
kamienia	w ogóle
z chłopą król	duchy skarbów
4) bursztyn	skarb płonący
5) kamień lazuruowy, drogi, świecący,	pieniądz
cudowny	w bucie pieniądz
kamień rośnie	klejnoty, koral, korale
6) kamienieć	bogaty
kamień z mrozu	wróżby dostatków
w kamieni dołkach woda	ubogi – wyniesiony na godność prze-
7) górnictwo	chowuje pamięć ubóstwa
8) kruszce	klótnia przy wydobyciu skarbów
złoto	10) kopać, zakopać
złotomor	łopata (por.)
złote runo	na rogach
złote włosy	11) kamień na morzu
srebro	kamienny deszcz
żywe srebro	kamień narzędzie
żelazo	12) <i>gdy kamień popłynie.</i>
żelazny człowiek	

GÓRA

cf. KAMIENIE

1) w ogóle	4) jaskinia, wąwóz, przepaść
2) duchy gór	korytarz
3) w dół, górę, wysoko, nisko	skały bez wyjścia
puszczać się w dół głębi	5) skały
głęb niezmierna	stroma skała
miary	6) szklana góra
	7) rozciskać i naciskać górami.

ROŚLINY

Rośliny

1) w ogóle	6) ogród
2) nie rosnąć, nie odrastać	7) darnina
3) święcone, zioła, wianki, cf. ŚWIĘCI	8) rośliny wpływające na stan duchowy człowieka.
4) kwiaty świecące są cudowne	
5) pączki	

DRZEWO

1) w ogóle	22) lipa
2) pień	23) modrzew
kłoda	24) olsza
drwał	25) orzech
rąbanie dREW	26) oset
zacios	cierń
drzazga	27) osina
3) korzeń	28) palma
4) kora, korek	29) sosna
5) liście	30) świerk
wróżby z liścia	31) topola
6) szyszka	32) wiąz
7) brzoza	33) wierzba
8) buk	34) wiśnia
9) czeremcha	35) krzaki
10) dąb	36) las
11) grusza	duchy leśnie
12) jabłoń	mech
13) jałowiec	37) gaj święty
14) jarzębina	38) ogród
15) jasion	39) drzewo, w które się ktoś zamienił
16) jawor	40) drzewo z ciała, z krwi
17) jemiola	41) drzewo o złotych owocach
18) jodła	cudowne
19) kalina	piorunowe
20) kasztan	42) dziegieć, cf. SMOŁA
21) klon	43) sok.

SŁOWNIK ROŚLIN MITOLOGICZNYCH

w ogóle

adamas, ajer p. TATARAK, arbuz p. KAWON, arcydzięgiel, babimór p. DZIERAZA, babi ząb, babki nasienie od dezynтерии pić z wodą jak herbatę, bagnięcia (czyli palmy), bagno, baranki Najświętszej Panny, (św.) Barbary ziele, barszcz, barwica (cf. SKORODA), barwinek, bazylia, benedyk(t), bernardyn p. TOJA, betonika, bez, biedrzeniec, bieguniec, blekot, bluszcz, bławatek, bobek, bobownik, bonowie, borowiec, borówka, borzybab, boże drzewko, bóób, bratki, brukiew, bylica (bielica), bydrycz, buraki, bukwnica p. BETONICA, car ziele (cf. CARYCZKA), cebula, ceglarka, centerzyja, chaber, chmurnik, chruścielowy dziób, chrzan, ciemierzycza, cieriń, cykoria, cykuta p. ŚWIŃSKA WESZ, cyndalija, cyprys, czarcie żebro, czarne ziele, czarnobol, czarnyszka, czarownik p. CZARTOWNIK p. CZAROKWIT, czartowe łajno v. smrodzieniec, czartowe mleko, czartowe żebro p. ŚWIĘTEGO PIOTRA ZIELE, cząber, czekanka, czeremcha, czosnek, czury(d)ło, czworolist, czynirod p. PŁODNOLIST, czyścowe ziele p. CZYŚCIEC, czyżycowe ziele, dejweldrek p. CZARCIE ŁAJNO, dewiat ossynyk, długosz, dragonwalo p. SERPENTARIA, dryjakiew, drzewojad, duszawaja trawa, duszyczki, dynia, dyptan, dzień i noc, dzieraza p. BABIMÓR, dzierewianka, dziewanna, dziewięciśl, dziewięciornik, dziewięciojesinnik, dzięgiel (cf. ARCYDZIĘGIEL), dzięgielnica, dziwostret, dzwonki Panny Maryi, fasola, fette Henne, firletka, fiolek, florecyna, gadzikorzenie, gęsie łapki, gier p. PODAGRYCZNIK, glistnik p. JASKÓLCZE ZIELE, glon, główacz, główatnik, główienka, glóg p. RÓŻA, główki Pana Jezusa, gniewosz, gorczyca, gorzykwiat, gościowiec, goździk, groch, grochowianka, gromotrzask p. GRZMOTEK, gromowe ziele, gryka, grzebijka, grzmotek, grzyby, gwoździk, hertliegerstrauch, hebda, hizop, hołosnyk, hortensja, jabłecznik, jadopłoch, jagoda babia, jagoda małpia, jagoda mysia, jagoda wilcza, jagoda żydówka, jagodnik, jałowiec, Świętego Jana korzeń, jarmuż, jaskier, jaskólcze ziele p. GLISTNIK, jasnota, jastrun, jedwab, jemiola, jęczmień, język smoczy p. SMOCZY JĘZYK, kacanki, kaczyniec p. ŁOTASZ p. KNIĘĆ, kalina, kapusta, kawa, kawon, kół p. KĄKOLNICA, kilczybor, kluczyki, kłakoc (kłakocka) p. KŁOKOTOWE DRZEWO, kminek, knafliczki, knięć, kocie ziele, kociuki (kocie łapki), kokornak, kolczyki Najświętszej Pani, kolęder (kolandra), kołkowe ziele, kołowrot, kołocz, komonika, konieczyna, konikleca p. PODZWONICA, kopr ogrodowy, korona Pana Jezusa, korzeń Świętego Piotra, kosaciec, koszycki Najświętszej Panny, koszyczko, kotki, kozia reż, kozikorzeń, kozłowiec, kruchynia, krzyżownik, kuklik, kukuryczko, kykyma, kupałnia, kurza ślepota, kurze ziele p. PRZERWIPEP, kurzyślak, lanuszka, lawenda p. LEWANDA, lebiodka, len (siemię), lenek Panny Maryi, leszczyna, lewanda p. LAWENDA, lilia (wodna), lipina, lisie jajka, liska, liściowiec, litwor, lotus, lubczyk, lubyst (lubist), lulek, łabusztan p. TOJA p. OMIAK, łomieniec, łopian, łopuch, łotacie, łuszczak, łuszymene, macicznik, macierzanka p. MACIERDUSZKA, madrowe ziele, majeran polny, mak, malina, maliniak, małonóg, mandragora, manna, marchew, marchewnica, marunka, marzanna, matryguna (matraguna), mączyniec, mieczyk, miesięczek, mietlica, mikołajek, miodnik, mirt, mlecz, morzybab p. BABIMÓR, motylić, muchomór, namiętka, narcyza korzeń, nadosznyk polowy, naprastyk, nastryk, nawrótek, niebospad, niedźwiedzia ucho, niemica, nieśmiertelnik, obieżyświat, odczyna, odolana, ogórek, oman, omelek, omiak, orlik, oset, ostręga, ostromlecz, ostrożeń, ostróżka, ośmiał, owies, paligronek, palikłosek, palnik, palikopa, panna w zieleni, paproć, paradnik, pasternak, perekoty, perewa, perz, pępkowe ziele

p. PRZERWIPEP, pępownik p. PRZERWIPEP, pidojma p. PIDORWA, pidorwa p. PIDOJMA, pieczarka, pietruszka, piołun, piorunowe ziele, piwonia, plikowe ziele p. KOLTUNOWE ZIELE, płaczek, płomyk, płuźnik, pochutnik, pocieszenie, podagrycznik, podbiał, poderwa, podróżnik, pokrzyk, pokrzywa, polej, pomornik, poportnik, porwitaniec, porzeczka, posmycz (posmyk), przestępu korzeń, posypek, potrójny kwiat, powojnica, poziomka, poziewik, późnik, prawkiatek, prawołomian, proświriak p. PROŚWIRNIK, proświriak p. PROŚWIRNIK, prużyna, prząska, przechluba, przechwał, przekostnica, przekrwa, przelaszczka, przelot, przelomikamień, przerwibok, przestęp, przestrzelon p. CZARTOWE ŻEBRO, przymiotnik, przypaliczka, przyrokowe ziele, przywiertnik, przywrot p. DZIEWIĘCIORNIK, psia łoboda, psia różga, psia trawa, psia róża, psie goździki, psie koło, psie mleko p. PSI MLECZ, psie wiśnie, psi czosnek, psi dławiec p. TOJEŚĆ, psi język (języczek), psi mlecz p. PSIE MLEKO, psi rumian (rumianek), psi ząb, psia rzeżucha, psianka p. PSZANKA, psibłuj, pszczelnik, ptasia wyka, purchawka, pyszny Jędrzej, radysa, ramszyna, rapontyk, rapunkuł, raść, rączka Pana Jezusa, rdest, reumatyczne ziele, rezeda, rękawiczka Najświętszej Panny, rjaska, rogoża, rojnik p. ROJOWNIK, rojownik p. ROJNIK, rosiczka, rotyc p. WROTYCZ, rozchodnik, rozmaj, rozmaryn, rozryw ziele, roztropnik, rozstrzyk, róża p. GŁÓG, ruczaj, rumianek, ruta, rutyc p. RUTWICA, rysipazur, ryż, rzemieniec, rzepa, rzeżucha, rzęsa, rzodkiew, sabina p. SAWINA, sakwas, sałata, sambir, sasanka, sasyna, sawina p. JAŁOWIEC, schafrippe (owcze żebro), schlangenkrant, sejec (sęniec), serpentaria p. DRAGONWALO, siano, siba, skoczki, skoroda, skrzyp, słodyczka, słonecznik, słońcokrąg cf. POSŁONEK cf. ZŁOTOJEŚĆ, smłod (smloth), smokiew (dracena), smrodzieniec p. CZARCIE ŁAJNO, sporyszek, srebrnik, starodub, stawik, stokroć, storczyk, stracelina, strzałka, strzelacz, stulidupa, suchotnik, sutowierzch, szakłak, szalej p. SZALENNIK, szalennik p. SZALEJ, szalwia, szanta, szarota, szczeń, szczekacz, szczerbak, szczerne ziele, szczoteczki Najświętszej Panny, szczyzne, szkorbutowe ziele, szmoch, szmyr, szóńdy, szuklaki gałązki, szuwar p. TATARAK, ścianka, śliaz, śliwa, śmietannik, śpiuch, świątniczka, świeczki, świetnik, Świętego Piotra ziele p. CZARTOWE ŻEBRO, świętojańskie ziele, świńskie ziele, tajemnicza trawa, tamaryszka p. PRZESTĘPOWY KORZEŃ, tapsia, targownik, tarnina, tatar, tatarak p. AJER, tatarczuch p. TATARAK, todtenkraut, tojad, tojeść, trojan, trojeść, trójziele, trybula, trzcina, trzmielina, turanek, turka, tyrniec p. TYRLICZ, tysiącznik, tytuń, urażnik, warkoczyki Matki Boskiej, wątrobnik, weronika, wesz, wężownik, wiciokrzew, widworot, wieszczyczne ziele, wilcze jagody, wilcze łyko, wilżyna, winorośl, witułka, włoski Najświętszej Panienki, wołowy język, wronie sadło, wrzodowe ziele, wrzos, wyciąg, wyrwitaniec, wytrych ziele, zagraniczne ziele, ziele świętego Piotra, zielony wilk, zimozią, złotojeść cf. POSŁONEK cf. SŁONCOKRĄG, zrost, zubnyk, żabie gronka, żabie skrzeki, żarnowiec, żelaznica, żmijowiec, żółowe ziele, żurawie noski, żytko Pana Jezusa, żywokost (żywognat), żywotnik.

ZWIERZĘTA

ZWIERZĘTA

1) w ogóle	6) wdzięczność zwierząt
2) zwierzęta mówiące, rozumienie ich, mo-
wa, bajka zwierzęca	7) człowiek w towarzystwie zwierząt
3) wyobrażenia zwierząt	8) totemizm, pochodzenie od zwierząt, po-
krewieństwo ze z[wierzętami]
4) naśladowanie, małpowanie	9) zoomorfizm.
5) pasterz	

Katalog zwierząt ułożonych abecedłowo

1) baran	21) małpa
futro	22) muł
2) borsuk	23) myszy, szczury
3) bóbr	24) mysz
4) chomik	25) niedźwiedź
5) cielę	26) osioł i muł
6) futra	27) owca
7) jaszczurka	w ogóle
8) jednoróg	wełna
9) jeleni	cudowne runo
rogi	28) pantera
10) jeź	29) pies
11) kot	30) rak
12) koza	31) ryś
13) kret	32) sarna
14) krowa	33) słoń
wół, byk	34) soból
1) bydło w ogóle	35) świnia
2) krowa	36) świnka morska
cielenie się	37) tchórz
dojenie	38) tur
mleko	39) tygrys
mleko i czarownice	40) wielbłąd
mleko i wąż	41) wiewiórka
3) wół	42) wilk
4) cielę	w ogóle
5) sprzedaż – kupno	wilkołak
15) królik	wesele u wilkołaków
16) kuna	zbożowy
17) lew	43) wół
18) lis	44) zając
19) łaska, łasica	45) żubr.
20) łos	

KOŃ

1) w ogóle	9) ślad, wyciśnięte kopyto
2) koń cud[owny] mówiący słowami	10) koń zbiegły przyprowadza stado
3) łajno końskie	11) rzenie
4) biały, złoty, srebrny koń	12) chowanie się w nim, w zabitego [konia]
tułowiu
5) klacz	13) czaszka
6) podkowa	14) ucho (cud[owne])
7) konia dzielnego dostawanie	15) łamie nogę.
8) pęta	

SMOK (LATAWIEC, AJTWARAS)

1) latawiec	10) zmijooki
2) mleko pije	11) żaba
3) pół smok pół człowiek	12) żółw
4) salamandra	13) smoczy ogon
5) szylkret	14) smok pnie się po drzewie
6) węgorz	15) ze smokiem walka bohatera
7) jaszczurka	16) od smoków oczyszcza kraj bohater
8) bazyliżek	17) smok strzegący czegoś.
9) krokodyl	

PTAKI

1) w ogóle	wróżby z jaj
2) ptaka lot, cf. LATAĆ	dzieci ludzkie z jaj
przy ptaku, na ptaku lecieć	kogucie jaja
porwany przez diabła leci, wicher	wielkanocne jaja
lecieć uczepionym za nogi ptaka	4) cudowny, Żar-Ptak, Feniks
latający koń	5) sokół, jastrząb, orzeł
latający wilk	6) jarząbek
latająca czarownica	7) bocian
latawiec	8) gil
uwięzić skrzydła	9) pliszka
skrzydła zabrać	10) gołąb
pióra, skubać po piórku	11) wrona, kruk, kawka
3) ptaka jajo, cf. JAJE	12) cietrzew
gniazdo	13) kura
wysiadywanie jaj	14) nietoperz.
wróżby dobrego wychodu ptasząt	

RYBY

1) w ogóle	potwora łowienie siecią
2) połknięcie przez rybę	straszydła siecią wyciąganie
3) cudowna rybka	9) rak
4) pływanie na wielkiej rybie, wielorybie itp.	10) piskorz
pół ryba pół człowiek	11) wieloryb
5) szczupak	12) delfin
6) rybołówstwo	13) leszcz
niemożność złowienia ryby	14) płotka
7) wypuszczenie ryby do wody (p. Litość)	15) flądra
8) sieć rybacza	16) śledź
wędka	17) rybka złota
pierścień złowić siecią	18) żółw.

OWADY

1) w ogóle	10) mrówka
2) świerszcz	11) polny konik
3) pszczoła, trzmiel, truteń (trucień)	12) świętojański robak
pasiecznik	13) krówka boża
miód	14) pchła
miód plastry	15) wesz
miód pitny	16) pająk
miód z pszenicą	pajęczyna
wosk	17) niedźwiadek
ul	18) szarańcza
4) osa	19) tarakan
5) mucha	20) turkuć
6) bąk	21) komar
7) ćma	22) gąsienica
8) persak	23) robactwo.
9) motyl	

CZŁOWIEK

[1. NAZWA]

IMIĘ

- 1) w ogóle
- 2) chrzest (por.)

[2. CZĘŚCI CIAŁA, ELEMENTY I SUBSTANCJE SKŁADOWE]

CIAŁO

1) ramię, ręka, pacha szczęśliwa ręka niewinne ręce tykać, macać prawo, lewo, przeciwny świerzb łechtanie załechtać 2) palec 3) paznokcie, szpony 4) głowa czoło bląkająca się głowa padanie na twarz trupia głowa posypanie głowy głowa końska mieszkaniem wielogłowe potwory odrastanie uciętych głów 5) usta, wargi, gęba całować dech połykać rozdziawiać się 6) szyja, kark, gardło 7) róg przyprawianie rogów 8) włosy w ogóle warkocz, rozplatanie warkocza czesanie postrzyżyny	włosów choroba kołtun łysość włosy jeżą się ze strachu włosy złote wąsy broda sierść 9) oko ślepięcie, oślepienie, przewidzenie łzy, płacz zwierciadło, luneta nieoglądanie, niezauważenie, niepa-
trzenie niewid zawijazanie oczu omamić, tuman, tumanienie podpatrywać spojrzeć poza siebie, oglądać się trzenie oko z tyłu głowy wielookość jednooki brwi 10) nos <ul style="list-style-type: none"> kichać świerzb nosa zapach powonienie parsknąć (o zwierzętach) 11) język 12) czkawka 13) ślina |
|--|--|

- plwać
ślina – krew
- 14) zęby
dziecko rodzące się z zębami
kąsać
- 15) ucho
podśłuchiwać
wchód do cudownej głowy końskiej
dzwonienie w uszach
- 16) noga, stopa
kolano
deptać
śląd
śląd niszczyć
leżć
pełzać do nieba
wchodzić
nie wchodzić
nastąpić
skakać
taniec
uciekać
pogoń
biec
cios w nogę
kulawy
chromieć
- 17) dorabiane członki
- 18) grzbiet, krzyż
- 19) tułów
- 20) tył
- 21) garb
- 22) ogon
ludzie ogoniaści
kusy, kusość
- 23) słabizna, słabota
- 24) penis
nasienie
polucja
kastacja
obrzezanie
- 25) skóra
pisać, zapisywać na skórze (wołowej)
pocięta na paski
- 26) pot
- 27) pomiot
gnojówka
kurzy pomiot
- 28) krew
w ogóle
z menstruacji
krwotok
z serdecznego palca
łzy krwawe
pot krwawy
deszcz krwawy
pić krew dziecka
drzewo z krwi
nie zmywa się
- 29) żyły
- 30) kość
- 31) mięso
karmienie tego, kto niesie ludzkie
mięso
antropofagia
wachać ludzkie mięso
ofiary ludzkie
- 32) serce
przebijanie serca
wstawianie i wyjmowanie serca
serdeczny palec
- 33) dusza
kradzież duszy
opętanie
pośmiertna
- 34) wnętrzności, brzuch
wątroba
płuca
pępek
sznurek pępkowy
zółć
piersi (kobiece) ssać
bić się w piersi
wróżby z wnętrzności
- 35) świerzb
- 36) kaleka, ułomny
- 37) ruchy, gesta, migi
- 38) nieruszanie się.

[3. BIEG ŻYCIA]

ŻYCIE

1) wróżby długości życia	6) śmierć i zmartwychwstanie, cf. DUSZA
2) młodnieć cudownie	7) kraj wiecznego żywota
3) cud[owne] przedłużenie życia	8) nieśmiertelność
4) przyszłe kary, nagrody	9) sąd pośmiertny duszy, Minos etc.
palingeneza	10) życie długie ludzi pierwotnych
metamorfoza, cf. METAMORFOZA	11) wcielenie.
5) odżywać, ożywać	

ŚMIERĆ

1) w ogóle	6) niepogrzeb
2) śmierć uosobiona	7) grób, mogiła
3) po śmierci	8) wróżby śmierci
4) dusza	9) znaki (cf. KRZYŻE)
5) pogrzeb	10) dziady (obchód), cf. STYPA
stypa	11) trup, nieboszczyk, cf. TRUPIA GŁOWA
obyczaje pogrzebowe	12) trumna.
palenie ciał	
żywcem	

[4. PIELEGNACJA CIAŁA]

BRUDNY – CZYSTY

1) brudny, stary, zużyty	3) świeży, nowy, nieużywany, niewinność,
2) czysty	profan.

[5. CHOROBY]

CHOROBY

1) w ogóle	8) brodawki
2) zęby	9) wewnętrzne (różne)
3) poderwanie się	10) kaszel
4) wrzody	11) reumatyzm
liszaje	12) choroba św. Walentego
pryszcze skórne	13) suchoty
5) zaraza	14) syfilis
6) febra	15) łowienie ryb u dzieci
7) oczu, uszu	16) róża

17) zawianie	24) tracić zdrowie w ogóle
18) kołtun	25) żółtaczką
19) choroba krzyża	26) kurcze
20) czkawka	27) kaduk
21) wścieklizna	28) chirurg
22) krwotok	29) akuszerka
23) piegi (cf.)	30) cudowne leczenie.

[6. JEDZENIE, JEGO POZYSKIWANIE I PRZYGOTOWANIE]

JEŚĆ

1) uczta, orgia	5) obżarstwo, opilstwo
2) nie jeść na czczo	6) głód
3) pokarm czarodziejski
niewyczerpany	7) dzieciożerstwo
karmienie ludzkim mięsem
anthropophagia.
4) słodycze, cukier, miód	

CHLEB

1) w ogóle	6) dzieża
2) okruszyny	7) chleb czarodziejski
3) rozczyzna	8) chleb weselny, korowaj
4) obwarzanek, placek, bułka	9) chleb i sól
5) placek z czymś wewnątrz (pieniądzem,
migdałem itp.)	10) chleb z pleśnią
	11) przeżytki dotyczące chleba.

MLEĆ

1) w ogóle	5) żarna
kamień młyński
2) młynarz	
3) trzeć, gnieść	6) mąka
krupy.
4) otręby
nacierać	

ROLNICTWO

1) siewba	zawitki
2) oranie
pług	zboża – zbożowe duchy
3) żniwo
sierp	pszenica z miodem
snop	ziarna – liczba ich miarą czasu
wróżby urodzaju	kłos
	niedojrzałe kłosy umyślnie zostawione

- słoma
- step kośćmi zasiany
- 4) młócić
- cep
- 5) grabie
- 6) brona
- 7) dożynki, cf. GRANICE
- duchy zbożowe
- dożynkowy wieniec
- duchy, bóstwa rolne

- uroczystości rolne
- 8) kosa
- 9) pole
- zakopane na rogach pola
- pustynia
- 10) łąka
- 11) siano
- 12) święta rolne
- 13) ugor.

MASŁO

- 1) w ogóle
- 2) bicie masła
- 3) mazać, maść
- 4) słonina, sadło, tłustość
- 5) oliwa
- 6) namaszczać (króla itp.).

[7. UCZUCIA]

MIŁOŚĆ

- 1) w ogóle
- 2) nieczuły(a) na miłość w ogóle
- 3) duch, bóstwo miłosne
- 4) miłość ze śpiącą dziewczyną
- 5) podania o kochance zdradzającej ulubionego dla kraju
- 6) m[iłość] przedślubna
- 7) stopień miłości rodziny (żona, siostra, matka etc.)
- 8) m[iłość] brata do siostry
- 9) *Jak go kochała* (wątek pieśni)
- 10) zakochana bez wzajemności czarownica mści się
- 11) kochankę zmarłą wracający zastaje
- 12) miłostki z diabłem.

[8. DZIAŁALNOŚĆ INTELEKTUALNA]

MYŚL

- 1) pamięć
- 2) mdleć
- zemdlenie
- niepamięć
- zapomnienie
- pamięć
- odzyskiwać pamięć
- sofizmat
- 3) zamyślić się nad czymś
- 4) wiedzieć
- umieć
- wszystko wiedzieć
- nie wiedzieć
- nierozumienie
- objawienie (z góry)
- znać przyszłość
- przepowiednie
- przeszkody
- 5) gniew
- groźby przed wojną

- 6) figiel
 straszyć
 kłamać
 kłótnia
 podstęp
 wywoływanie podstępu
 podsłuch
 próba wierności
 zapierać się
 zdrada
 kochanka zdradza dla kraju
- 7) chciwość
 mord ze chciwości
 chęłpienie s[ię]
- 8) taić
 taić ostatnią wolę
 ukradkiem
 wierność
- 9) litość
 żal
 żałować
- 10) chytróść
 sofizmat
 wykręt
- 11) przestrach
 strach
 dreszcz
 człowiek bez strachu
 straszyć
 włosów żejenie się
- 12) honor
- 13) przebaczenie uraz
 szlachetność
- 14) okrutny, zły człowiek
 ostatnia wola
 ostrzega duch
 krzywda
 krzywdzić
- 15) przysięga
 vendetta
- 16) zazdrość
 mord z zazdrości
- 17) szyderstwo
 szyderca
 zachciewanie się zgubionych rzeczy
- 18) lenistwo
- 19) nauczać, jak robić
 uczyć
 poznać
 duch robi za kogoś
 drogę wskazuje niepoznany
 poznać jedną istotę wśród wielu
- 20) moralne mity
 przepowiednia
- 21) głupi
 głupstwo
- 22) ciekawość
 zabronić
 dusza
 ekstaza
 fatum
- 23) niemoralność bajek
 cywilizator
- 24) mędrzec, mądry
- 25) obmowa
 potwarz
- 26) obyczaj, tradycja (moral[na]).

SŁOWO

- 1) w ogóle
- 2) magiczna moc jego
 błogosławić
 słowa magiczne, czarodziejskie
 chwalić, urzec
 słowa pieśni
 zaklęcia na śmierć
- 3) zagadki
 zadania, prace
 cud[owna] istota robi
 zadanie v. robota za rękę panny
 małżeństwo z zadaniem, próbami
 nieprzerwywanie zadania
- 4) kłąć

5) sofizmat, wykrętna obietnica, pythyizm	14) przysięga
6) rzeczy i słowa, których nie wolno wyja-
wić, tajemnica	15) głos podziemny ducha niewidomego,
z góry, z nieba, zza pieca
objawienia
7) opowiadać słowem dzieje, bajki, śpiewać
pieśni	16) wykrętna, dowcipna, szydercza, iro-
niczna, aluzyjna odpowiedź
8) milczenie, niemożność mówienia	17) nieporozumienie
9) frazesy stereotypowe, emfaza i wątki
pieśni	18) obwieszczenie, cf. NADPIS
10) umowa – z narodem, diabłem	19) fatum i przepowiednia
11) język	20) echo
12) rozmowa (dramatyzm)	21) łańcuskowa bajka i pieśń
13) oracje obrzędowe	22) poruczenie dawane idącemu do piekła.

OBRAZ (BALWAN)

1) w ogóle	9) effigie
na statkach
2) antropomorfizacja w ogóle	10) obrazki święcone, święte
rysować
3) fetyszym	11) zwierząt wyobrażenie
4) uosobienie chorób	12) zoomorfizm
5) uosobienie bogów	13) ziemia usposobienie
6) uosobienie śmierci	14) symbol.
7) uosobienie mrozu	
8) bieda, nędza	

KSIĘGI (PISAĆ, CZYTAĆ, UCZYĆ)

1) księgi	list (od czarownic)
cudowne pismo	znak na znak
cyrograf	znaki ogniste, wojenne
2) pieczęć	metamorf[oz]a na dowód
miejsce (koło) zaczarowane	znaki na ciele
narzędzie czarnoksiężnika	karb
niknące pismo	pismo cudowne, złote, niknące
oprowadzać rysunek, określać	4) uczyć, żak
oborać	żak bohater
oprowadzać	totemy
3) pisać	zaczarowane miejsce
na skórze	złote pismo
podpis krwią	5) natury opisy
głoski (magizm głosek)	6) poeta, autor
rysować	rysem oprowadzać
obraz	7) krzyż
na statkach	8) suástica.
znaki, figury (geometr[yczne])	

MITOLOGIA

1) w ogóle	4) etymologia i mitologia
2) mitologia nowsza	5) mity z wyobrażeń plastycznych
3) mitologia dawna echem w dzisiejszych czasach	6) zmieszanie wątków
wyrazy świadkami dawnych zwyczajów, pojęć, survivals	7) spis źródeł moich rękopiśmiennych.

MUZYKA

1) w ogóle	5) śpiewanie, głos czarowny
2) muzykant	śpiew, modły na czyjąś śmierć
3) narzędzia	6) wyścigi muzyczne.
4) gwizd	

[9. KULT]

KULT

1) kult słowiański	chleb święc[ony]
2) duchowny	jedzenie niewyczerp[ane] cud[owne]
ksiądz chrześcij[ański]	8) chrzest, bierzmowanie
kapłan pog[ański]	dzieci bez chrztu
mnich i mniszka, klasztor	kmotr
kapłanka, wajdelotka, westalka	wróżby kumostwa
papieżycia	znachor
grzech	9) klasztor
jałmużna	10) spowiedź
3) ofiary, libacje	świątynia
4) vota	święcenie dni
5) msza	skrucha
6) pobożność	święcenie rzeczy
post	11) różaniec
procesja	szkaplerz
profanacja	skrucha
przysięga	12) misteria, modlitwa
pokusy	13) paralele z księdzem
papieżycia	14) zmaza
7) komunია	15) żałoba.
chleb cud[owny]	

BÓG

1) w ogóle	5) bogowie wędrują po ziemi,
2) początek bogów	6) przeciw bogom (gniew itp.)
3) prorok, Revelator, wcielenie bóstwa	7) stosunki miłosne z ludźmi
4) język, mowa bogów	8) dzieci boże.

ŚWIĘCI¹

cf. WODA ŚWIĘCONA, cf. PRZYSŁOWIA DOROCZNE

1) w ogóle	Kasjan, Kasylda, Katarzyna, Kazimierz,
2) święcić	Kinga, Kleb i Borys, Klemens, Korsak,
3) święci: Abgar, Abraham, Adam, Agata,
Agnieszka, Aleksy, Alojzy, Anastazja,
Andrzej, Anioł stróż, Anna, Antoni, An-
tychryst, Antyp, Apolena, Apostołowie,
Archedeclius, Atanazy, Barbon, Barlaam
i Jozafat, Bartłomiej, Bazyli, Benno, Ber-
nard, Błażej, Bobola, Bogumił, Borys,
Brendan, Benedykt, Bronisław, Cecylia,
Chrystus, Cyriak, Czesław, Damian, Da-
niel, Dawid, Demetriusz, Dionizy, Domi-
nik, Donat, Dorota, Dymitr, Dymphna,
Dyzmas, Eligiusz, Eliasz, Elżbieta, Eme-
ryk, Erazm, Eustachy, Ewa, Ezechiasz,
Feliks, Flor, Florian, Franciszek, Ga-
briel, Gawel, Genowefa, Gertruda, Grze-
gorz, Helena, Hiacynta, Hiob, Hubert,
Idzi, Ignacy, Irena, Jacek, Jadwiga, Jan,
Jerzy, Jędrzej, Joachim, Judasz, Julian,	LENART, Łazarz, Łucja, Łukasz, Maciej,
Madonna, Magdalena, Makary, Małgo-
rzata, Marcella, Marcin, Marek, Marta,
Mateusz, Maurycy, Medard, Michał,
Mikołaj, Monika, Nepomucen, Onufry,
Pafnucy, Patrycjusz, Paweł, Pelagia, Pe-
tronela, Piłat, Piotr, Polieukt, Pryska, Ra-
fał, Rafael, Regina, Roch, Rozalia, Saba,
Salomea, Sebastian, Sezam, Stanisław,
Stefan, Syzyniusz, Szczepan, Szymon
Słupnik, Tekla, Teodor, Teofil, Teresa,
Tomasz, Urban, Urszula, Walenty, Waw-
rzyniec, Weronika, Wiktor, Wincenty,
Wit, Wojciech, Wszyscy Święci, Zosim,
Zofia, Zuzanna.

DUCHY

cf. POTWÓR

1) w ogóle – potwory	wróżki, dobrotoczne czarownice
2) złe duchy	iskrzycki
duchy chorób	duch domowy ostrzegający o kłę-
uosobienie chorób	skach we śnie
3) duchy dobre, domowe	anioł stróż
anioły zamki budują	patron

¹ W tej grupie J. Karłowicz umieścił – poza świętymi Kościoła – Chrystusa, Madonnę, błogosławionego Czesława, postacie znane z Biblii (Judasza i Piłata) oraz nazwę złego ducha (Antychrysta).

- upadek aniołów
- 4) duchy wód
 - 5) duchy lasów
 - 6) duchy skarbów
 - 7) duchy bagien
 - 8) duchy kopalń
 - 9) duchy miłości
 - 10) duchy budujące
 - 11) duchy nieznoszące świata
 - 12) duchy śmierci
 - 13) duchy robią zadanie, robotę za ludzi, tu
cf. CYROGRAF
 - 14) duchy zbożowe
 - 15) ducha, diabła zabijanie; diabła wypę-
dzanie
 - 16) diabeł oszukany (cf. OSZUKANY)
Mefisto, Lucyfer
czarownice i diabły
kulawy, końska stopa
diabeł i pianie koguta
diabeł na służbie u ludzi (*vice versa*)
ciska kamienie, skały
z diabłem umowa
diabła zabijanie
kościół i diabeł
oszukany diabeł
bohater osłabiony, pobity
wypędzenie diabła z ludzi, z budowli
 - 17) biali, zimni ludzie, bielica
 - 18) bieda, nędza
 - 19) boginka
dziwożona
 - 20) babuk
 - 21) Boruta
 - 22) ćmuk, ćma
 - 23) dola
 - 24) dziw
 - 25) Fea
 - 26) gromnica
 - 27) inkluz
 - 28) jędza, praczki
 - 29) kaduk
 - 30) kobold
 - 31) kościej
 - 32) krasnoludek, karły
 - 33) latawiec jako duch domowy
 - 34) lichy
 - 35) leleki, łeleki
 - 36) matnia słońca, księżycy
 - 37) małpowanie
 - 38) mamuna, cf. BOGINKA
 - 39) Mara, Marzanna
 - 40) mijawka
 - 41) Mróz
 - 42) Mruk
 - 43) nocnica
 - 44) Podziomka
 - 45) Pikulik, Pikulus
 - 46) planetnik
 - 47) płaczki
 - 48) pokusa (duch), kuszenie
 - 49) przypołudnica
 - 50) przywieczornica
 - 51) pukające duchy
 - 52) Rokita, Rokicki
 - 53) rolne duchy
 - 54) rusalka
 - 55) skrzat
 - 56) sowizdrzał
 - 57) srała
 - 58) strzyga
 - 59) sybela
 - 60) tuman, tumanić
 - 61) Twardowski
 - 62) umowa z diabłem, cf. CYROGRAF
odebranie jej
podpis krwią
wybadanie czarów z diabła
 - 63) upiór
 - 64) upadek aniołów
 - 65) wicher
 - 66) wieszczki, wróżki
 - 67) widmo, widzenie, wywoływanie du-
chów, mar
wywoływanie podstępem
dusza błakająca się po śmierci
wywoływanie matki
strzyga

- biała dama
walka z diabłem, duchami
68) wil
69) wiedźma

- 70) złe, ziemi duchy
71) złotomor
72) zmora
73) zmijooki.

POTWÓR

- 1) w ogóle
2) wzrastanie cudowne, szybkie
olbrzymienie, malenie
olbrzymienie w oczach
rośnie kamień
rośnie kij, maczuga
znikać, zapadać się
3) od potworów kraj oczyścić
potwora narieczona
potwór w umowie zastrzega czyjaś
narieczoną
narieczona zaprzędana potworowi
potwór zdradzony przez kobietę
z potworem walka
termin szybko robić
szybkie w termin zrobienie czegoś
4) cud w ogóle
drzewo z krwi
życia przedłużenie
cudowny ciężar
nie tonąć, nie płynąć
5) sobowtór
cud[owne] zwierciadło
6) wielkolud
olbrzym
olbrzymi pług, sierp itp.
łóżko samochód
7) karzeł
karzeł z wielką brodą
krasnolud
wilkołak
dzieci cud[owne]

- przenoszenie budowli
samostrzał
8) siła cud[owna]
potwora siecią łowienie
niemożność złowienia ryb
opadanie więzów
asymilowanie się przez jedzenie
niepsuj[ące się] ciało
9) waligórski
siła cudowna wyrwania drzew, gór
drzew wyrwanie
10) potwór strzeże czegoś lub kogo
potwór uspokojony przez rzucenie
czegoś
rzucić coś potworowi
cudowna, szalona jazda
11) kobold
12) Antychryst
papieżyca
13) cudowny, obfity, szybki plon
cudowna kura
14) androgeniza
partenogeneza
szyzofostwo
15) przenikać
16) odrost członków
cudowne odrastanie członków
matka rodzi potwora
17) cudowna głębokość
głęb[okość] nadzw[yczajna]
18) ogoniastość.

IDIOTA (OPĘTANY)

- 1) wypędzenie złego ducha z ludzi, misterie
2) ekstaza, zachwycenie, histeria, wariacja
3) głupi
4) znachor
5) czkawka (por. CHOROBA).

CZAROWNICA (JĘDZA)

1) w ogóle	8) czarownica córkę, syna w coś zaklina
2) zjazd czarownic	9) palenie, pławienie, dręczenie
3) czarownicy mąż uwięziony, ona się mści	10) przemiany
4) czarownica wyznaje coś na mękach	11) uroki, czary
5) czarownica a deszcz i burza	12) zakochany(a) bez wzajemności mści się na kochance(ku).
6) czarownica a mleko krowy	
7) stosunki z diabłem, miłości z diabłem	

EFFIGIE

1) w ogóle	3) naśladowanie w grach, obrzędach etc. bogów i natury
2) analogie w tłumaczeniu snów	4) sobowtór.

METAMORFOZA

1) przemiany wielokrotne	4) przemiany na prośbę
2) ptak w człowieka	5) wilkołak.
3) przemiany czarownic	

DNI

1) w ogóle	15) Św. Piotr
2) cztery pory roku	16) Konik (Zwierzyniec)
w ogóle	17) dni tygodnia
wiosna	w ogóle
lato	niedziela
jesień	poniedziałek
zima	wtorek
3) Boże Narodzenie	środa
4) Nowy Rok	czwartek
5) Gromniczna	piątek
6) Trzy Króle	sobota
7) Zapusty	18) dzień – noc
8) Popielec	dzień
9) Wielki Post	noc
10) Zwiastowanie	wieczór
11) Wielkanoc	ranek
Śmigus	19) miesiące
Wielki Tydzień	w ogóle
12) Wniebowstąpienie	liczba 12
13) Boże Ciało	styczeń
14) Św. Jan	luty

marzec
kwiecień
maj
czerwiec
lipiec
sierpień
wrzesień
październik
listopad
grudzień

20) godzina, chwila
północ
trzy pory dawania leków
diabeł i pianie kura
21) rok życia
22) przeddzień
23) święte, święcenie, nieświęcenie
24) termin
25) zegar
26) wiek złoty
27) suche dni.

GRY (IGRZYSKA)

1) w ogóle
2) los, rzucanie losów
3) przegrywać
4) kabała.

[10. TRADYCJE]

WESELE

1) porywanie panny porwanie, wykradzenie i zamordowanie	kobieta z kobietą (przebraną) pierwszy kochanek v. mąż na weselu z drugim
2) swat, swacia	małżeństwo bez obrządków religijnych, z miłości
3) chleb weselny	kobieta wybiera męża
4) prześcieradło spod pp. młodych, oznaka niewinności	szatańskie
5) nieżonaty, niezamężna	8) zaręczyny
6) rozwód	9) odzież weselna
7) małżeństwo z dziewczyną nadludzką umowa na przeżycie, pogrzeb żywym cem przemocą	10) oczepiny 11) przeprosiny 12) odmowa 13) poliandria, wielożeństwo.

DAR

1) w ogóle	6) litkup
2) podatki, opłaty	7) jałmużna nie dawać
3) daniny	8) okup, kupno żony
4) borysz	9) posag, wiano
5) gościniec	10) dług, pożyczać.

[11. DOM – BUDYNEK I CZŁONKOWIE RODZINY]

DOM (BUDYNEK)

1) domowi (rodzina), dom jako ognisko rodzinne	koń i kościół
kościół zapadły i dzwony
2) belki	16) loch
3) cud, zamek, pałac, na kurzej stopie, na drzewie, w drzewie, dom słoneczny, przepływ, przenoszenie się i stawianie cudownych domów	więzienie w lochu
4) klucz etc., dziurka od klucza, zawiasy, sam zamek, odźwierny	17) ława
5) dzwon, dzwonnica etc.	18) łaźnia
dzwony w wodzie, jeziorze	19) miasto
dzwonek – talizman	20) namiot
dzwon i burza	21) okno, pot z okien
sznur od dzwonu	22) pokucie, pustkowie, parkan, płot
dzwony same dzwonią	23) zakładziny, poświęcenie
dzwonienie w uszach	24) rogi, węgly, kąty
6) dach, dymnik (wierzchnik)	25) próg
7) dziedziniec	26) piętra etc.
8) gumno	27) piec
9) izba jasna, ściany wewnętrzne	28) podłoga, wyobraża wodę etc.
10) inkrutowiny	29) pogorzelska
11) kuchnia	30) pożar
12) karczma	31) próg
13) komin	32) ściany, sęk w ścianie
14) kołatka	33) stół, ławy, skoczyć przez stół
15) kościół	34) spichlerz, świronek
ołtarz	35) sufit etc.
krypta	36) wieś
strachy w kościele na miejscu pogańskim	37) wieża
diabeł i kościół	38) wrota
	39) wschód
	40) zamek cudowny, w zamku więzić
	41) zamykające się same i otwierające drzwi
	42) zwaliska
	43) żerdki.

DOM (RODZINA)

1) w ogóle	ojciec, umierając, uczy dzieci
2) ojciec	ojciec spotyka się z synem, nie wiedząc o tym; bitwa ich
ojciec zabrania córce iść za cudzoziemca	ojciec w córce zakochany, chce się z nią żenić
ojciec chce zabić syna	
ojciec gospodarz	3) matka

- matka idealna
matka zabójcy
matka zabija córkę, aby za mąż nie wydać
matkę zabić dla poślubienia córki
matka umiera w połogu
matki wywoływanie
matka oddaje córkę za zbója
jak mamę kocham
matka słońca
matka nocami karmi dziecię
- 4) mąż
mąż wraca i zmarłą żonę zastaje
zemsta męża na niewiernej żonie
- 5) żona
żona podejrzana (niewinnie) o zabiciu męża stracona
żona niewierna, kara
żonę zmarłą wracający kochanek zastaje
żonę drugą będziesz miał
o żonie wiele
- 6) syn
najmłodszy
głupi
z nieprawego łoża
królewski
wdowy
bije się z ojcem
o królową wojuje
poświęca się dla ojca
marnotrawny
dwunastu synów
jedyń
słońca
wysłany przez ojca za granicę
- 7) córka
córka, ginąc, upomina matkę, aby pozostała siostry strofowała
córka czarownicy(ka) w coś zaklęta
córy słońca
córcie ojciec iść za cudzoziemca broni
córka ucieka, ojciec goni, ścina
- córki proszą ojca o podarunki
córek dwanaście
córka ucieka od srogię ojca
- 8) bękart
- 9) baba i dziad, starcy, duchy przodków
- 10) brat
brat/ojciec w siostrze/córcie zakochany
brat zabity/otruty przez siostrę
brat karze siostrę lub jej kochanka/męża za coś
powieść o dwóch braciach
- 11) siostra
w ogóle
siostra dla brata szuka żony
siostróbóstwo
najmłodsza siostra
trzy siostry, parki
siostra brata zgładza
siostra brzydka rywala zakochiwa się i zdradza
- 12) bliźnięta
- 13) dziecko
dziecię pierwotne
dzieci słońca
dziecię nieprawe
- 14) krewni, ciotka
- 15) pobratymstwo
- 16) rodzeństwo
- 17) macocha
- 18) szwagier
- 19) zięć
prześladowany przez teścia
- 20) pasierb(ica)
- 21) kochanka
kochanka zdradza oblubienca dla kraju
kochankę zmarłą wracający kochanek zastaje
- 22) sierota
- 23) wdowa
syn wdowy
- 24) rodzice
- 25) dzieciństwo.

KOBIETA

- 1) kobieta w ogóle, żona w ogóle
- 2) ciężarna, córy słońca
- 3) dziewa, biała dama, biali ludzie
 - parki
 - piersi
 - łono
 - plodność
 - połóg
 - po zadań spełnieniu rękę oddaje
- 4) kusząca mężatka
- 5) niewierna żona, zemsta nad nią
 - nieplodność żeńska
 - niewinność
 - oznaki niewinności po ślubie
 - ucieka z kochankiem i więzi męża
 - partenogeneza
- 6) piękna, mordująca kochanków
- 7) w mocy, naręczona potwora, rozbójnika
 - przez umowę za potwora idzie
- 8) żona podejrzana niewinnie o mord męża
 - stracona – potwarz
- 9) kopciuszek, piękna w szpetną
 - zakłęci
 - trzeci brat głupi
 - pasierb
- 10) dziewa niewierna uduszona przez
 - potwora
 - zaduszona przez upiora niewierna
 - kochanka
 - zdrada kochanka dla kraju
 - dziewczę po wodę (wątek)
- 11) dziewa prześladowana ucieka, ginie,
 - wodą się rozplywa
- 12) mężczyzna – mleko
- 13) płeć w ogóle, hermafrodyta, bezpłciowość, porywanie, siostrobojstwo
 - kobieta ma trzech kochanków, którzy
 - o nią walczą
- 14) amazonki, westalki.

DZIECKO

- 1) płacz, niepokój, środki przeciw temu
- 2) kolebka
- 3) karmienie dziecka
 - karmienie nocami przez ducha matki,
 - wywoływanie jego
 - ssać
 - odłączenie
 - kobieta karmi więźnia
 - dziecię na ofiarę
- 4) kąpanie
- 5) postrzyżyny
- 6) wyrywanie zarodka
- 7) nieżonaty, niezamężna
- 8) karły
 - bez chrztu zmarłe dzieci
 - dziecko niechrzczone
 - dziecko nieżywe
 - poronienie
 - pogrzeb
- 9) dzieciożerstwo
 - krew
 - uryna
- 10) dziecię pierworodne
 - syn pierworodny pożądaný
 - dziecię rodzące się ze stosunku ze
 - zwierzętami
- 11) dziecię rodzące się z zębami
 - dziecko długo noszone
- 12) dziecię zrodzone po zjedzeniu, wypiciu
 - czegoś
 - cud[owne] dziecko rodzi się w czepku
 - chrzest
- 13) znalezione, podrzuczone, odmieniec, odmianek, znaledek
 - porywanie dzieci
- 14) płeć dziecka
- 15) androgeniza
 - partenogeneza

połóg	17) dziecię potwór
urodziny	matka rodzi potwora
akuszerka	dzieciobójstwo
plodność	18) bezdzietność
nieplodność żeńska – źródła nie-
plodności	dzieci – przepowiednia bezdzietnym
dziecię z jaj
nieplodność męska – źródła nie-
plodności	19) dziecię, które zamierzyło się na rodzi-
ców, nieżywe, poronione, zmarłe bez
chrztu
wprowadzenie matki, przedstawienie
w świątyni	dziecię wyrzucone, wychowane przez
cud[owne] istoty, zwierzęta
16) niewinność – oznaka jej	20) dziecię nieprawe
bastard.

[12. FUNKCJONOWANIE PAŃSTWA]

KRÓL(OWA)

1) królowa, księżniczka na wyspie	6) biedak żeni się z królową
2) młode księżęta, królowice śpiące	7) z chłopaka/ki król/owa
3) długie panowanie królów	8) za zasługi naznaczone następcom pół
królestwa daje
4) królowa, księżniczka zaklęta, dama
zamurowana	9) korona
5) król za uwolnienie od smoka i inne usłu-
gi królową i po śmierci tron ma oddać	10) tron.

[13. ZASADY WSPÓŁŻYCIA SPOŁECZNEGO]

Gość

1) w ogóle	5) gościnność, niegościnność
2) wróżby gościa	6) cudza żona
3) niepoznany	odwiedziny u rodziny żony v. narze-
czony potwora
4) obcy, cudzoziemiec	bogowie wędrujący.
ojciec zabrania córce iść za cudzo-
ziemca	

USZANOWANIE

1) w ogóle	5) myć komuś nogi (winem, wonnościami),
wypić wodę tę, myć kogoś itp.
2) pokłony	6) zdejmowanie czapki
3) klękać, padać na kolana, klęczeć	7) zdejmowanie komuś obuwia.
4) padać na ziemię, do nóg, na twarz	

[14. PRAWO I ŁAMANIE PRAWA]

BRATOBÓJSTWO

1) samobójstwo	8) mord z zazdrości
2) ojcobójstwo, matkobójstwo	9) mord z zemsty
3) dzieciobójstwo; ojciec zabija kogoś za to, że nie chce zaślubić kogoś	10) zabicie dwóch osób jednym cięciem
4) siostrubójstwo	11) zabijać na to, aby się zabita osoba znów narodziła v. odżyła
5) mord	12) zabijanie jeńców
6) mord ze złożeniem na inną osobę, na zwierza	13) truć, jad
7) mord z chciwości	14) zacałować, załechtać, zakarmić
	15) śmierć ze smutku.

KRAŚĆ

1) kraść czyją powłokę, odzież	4) cudza rzecz
2) oszukiwać, podstęp	5) porywać, wykradać pannę.
3) koń v. zwierzę w ogóle niszczący siano, zboże itd., i w ogóle coś w nocy kradną, czego potem pilnują	

ROZBÓJNIK

- 1) rozbójnik-bohater
- 2) rozbójnik pokutujący
- 3) rozbójnik zabija żonę, kochankę.

SĄD

1) dochodzenie, badanie	6) świadek
2) próby ogn[iowe], wodne, ordalje	7) umowa w ogóle, przymierze
3) dzieje dawne prawa (polskiego)	8) sądny dzień, sąd po śmierci, sądy dawne
4) sędzia	9) ułaskawienie w chwili śmierci (wątek).
5) kat	

KARY

1) pokuta	3) pastwienie się
skrucha	przykucie
pokut[ująca] dusza	miłości przy mężu
piekielne kary	ćwiartowanie
pokut[ujący] zbój	czarownic dręczenie (por. CZAROW-
NICA)
kara pośmiertna, piekielna	górami naciskać
kara przez zamianę w coś	przywiązanie do konia
2) odpust, oczyszczenie z grzechów	łóże Madej[owe]
biczowanie się (por. Bić)	wieszać
czyścić	

w dymie	5) szubienica
w kominie	6) kara za niewierność żony
zawieszony w powietrzu	kamienieć
wieźć	7) kara choć późna, ale nieodzowna
4) grzech, zmaza, zanieczyszczenie (por.	8) kat
BRUDNY)	9) spowiedź
zakłęci	10) Syzyf
profanacja	11) kara za nieświęcenie dni
profan	12) za uderzenie rodziców.

[15. CZYNNOŚCI]

Bić

1) tłuc – stępa, stępor	6) klaskać w ręce
2) uderzać	7) bić się o coś
w policzek	w zapasy
nie bić	ojca z synem
bić się w piersi	o dziecko, względnie rodziców
przed uderzeniem metamorfoza, cf.	w oczy widłami
METAMORFOZA	łamać
3) trącać	pękać, trzaskać
4) bić, rozbójnik, wojna	pojedynek.
5) bicz	

CHOWAĆ

- 1) znikać, ginąć
- 2) chować się w tułowi zabitego konia
- 3) nakryć co (chusteczką itp.).

CHWIAĆ SIĘ

- 1) trząść, wytrząsać
- 2) kolebka, kołyska, kołysać.

KUPNO – SPRZEDAŻ

1) kupno – sprzedaż razem	bohater kupiec czyni morską wyprawę
2) kupno	5) targować się i nie targować się
3) sprzedaż	borysz
sprzedawanie istoty zamienionej pod-	litkup
stępem	okup
sprzedaż – kupno duszy	6) pożyczać, dług (por. DŁUG)
4) kupiec	7) kupno – sprzedaż panny na żonę.
sprzedaż diabłu	

MIEŚĆ

- 1) miotła, szczotka
- 2) śmieć, śmiecie
- 3) szczotka.

PADAĆ

1) w ogóle	4) zapadać się
2) spadanie, upuszczanie	5) zguba.
3) spadać (z nieba, z gór)	

PRZEWRAĆ

1) przewracać się	5) przestępować
2) na odwrót, na wspak	6) przechodzenie, przenoszenie się budowli
3) przewalanie	cudowne
4) przez co przewracać	7) przerzucić.

SŁUŻYĆ

1) sługa niewierny	3) pan służy słudze
2) sługa wierny, stary, zacny	4) służy diabeł
wierność	5) służy królewna
próba wierności	6) służy bohater.

STRZELAĆ

1) strzelanie z rusznic	6) polowanie
2) strzał niechybny	7) <i>invulnerabilis</i>
3) strzelanie, stukanie, cf. DUCH	8) strzała, pocisk, maczuga, młot rzucany
4) strzelec	9) łuk.
5) samostrzał	

WIESZAĆ

1) w ogóle	4) wieszać w powietrzu
2) wisielec	5) zawieszona trumna
3) wieszać w kominie, dymie	6) szubienica.

[16. URZĄDZENIA I MASZYNY]**STATKI (WODNE)**

1) z wyobrażeniami	4) <i>naufragium</i>
2) pływać	przeplwanie cud[ownej] budowli
3) cud[owny] statek	przeplwanie na rybie
	bohater-kupiec czyni morską wyprawę
	skarb pływ[ający].

LITERATURA

Wykaz rękopisów

Archiwum Nauki PAN i PAU, Kraków

PAU KSG 2341/1903: List Hieronima Łopacińskiego do Bolesława Ulanowskiego.

PAU KSG 3098/1904: Pokwitowanie odbioru dwóch pak książek i materiałów do *Słownika gwar polskich* śp. Jana Karłowicz.

PAU KSG 3251/1898: List Jana Karłowicza do Akademii Umiejętności w Krakowie.

PAU KSG 3312/1904: Umowa między Mieczysławem Karłowiczem a Janem Łosiem.

PAU KSG 3599/1899: J. Karłowicz, *Przedmowa tymczasowa do „Słownika gwar polskich”*.

PAU KSG 3599/1899: List Jana Karłowicza do Stanisława Smolki.

PAU KSG 3604/1899: J. Karłowicz, *Objaśnienia do słownika gwarowego*.

PAU W-I 187: Protokoły posiedzeń Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie.

PAU W I-191a: *Hasła do „Słownika języka polskiego”* [tu: kartoteki SKarł, SMP i SML].

Biblioteka Jagiellońska, Kraków

BJ 6702 III: Korespondencja Józefa Blizińskiego z lat 1889–1893, karty 113–114, 150–151, 162–163, 166–167, 172–173, 184–185, 190–191, 200, 202, 218–219, 317–318, 358–359, 366–367, 423–425.

Biblioteka Naukowa PAU i PAN, Kraków

Bibl. Nauk. PAU i PAN, Rkps 2270: Korespondencja Jana Łosia z lat 1886–1928.

Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne, Wilno

Fond 1135, dział 10 (Teki Jana Karłowicza):

Pis'ma k Ânu Karloviču i dr. od lic na bukvu (U, W) latinskogo alfavita: Listy Seweryna Udzieli do Jana Karłowicza.

Bibliografia

- AFANAS'EV A.N., 1865–1869, *Poëtičeskie vozzreniâ slavân na prirodu. Opyt sravnitel'nogo izučeniâ slavânskikh predanij i verovanij, v svâzi s mifičeskimi skazaniâmi drugih rodstvennyh narodov*, t. 1–3, Moskva.
- AFANAS'EV A.N., 1996, *Proišhoždenie mifa. Stat'i po fol'kloru, ètnografii i mifologii*, Moskva.
- AGAPKINA T.A., 2012, *Hleb pashal'nyj*, [w:] SD, t. 5, s. 421–424.
- ÂGIČ I.V. (red.), 1908–1929, *Ènciklopediâ slavânskoj filologii*, t. 1–11, Sankt-Peterburg (Petrograd, Leningrad).
- AJPP: M. Małecki, K. Nitsch, *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, cz. I: *Mapy*, cz. II: *Wstęp, objaśnienia, wykazy wyrazów*, Kraków 1934.
- AKLP: K. Moszyński, *Atlas kultury ludowej w Polsce*, z. I, oprac. wspólnie z J. Klimaszewską, Kraków 1934; z. II, oprac. wspólnie z J. Klimaszewską i M. Bytnarówną, Kraków 1935; z. III, oprac. wspólnie z J. Klimaszewską, Kraków 1936.
- ANUSIEWCZ J., 1994, *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wrocław.
- APPEL K., 1904, *Z listów ś. p. Jana Karłowicza (przyczynek do poznania życia i jego poglądów)*, [w:] *ŻYCIE I PRACE*, s. 60–65.
- APRESÂN Ū.D., 1974/1980, *Leksičeskaâ semantika (sinonimičeskie sredstva âzyka)*, Moskva 1974 [pol. wydanie: *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, tłum. Z. Kozłowska, A. Markowski, Wrocław 1980].
- APRESÂN Ū.D. (red.), 2006, *Âzykovaâ kartina mira i sistemnaâ leksikografîâ*, Moskva.
- APRESJAN J.D., 1994, *Naiwny obraz świata a leksykografia*, tłum. A. Pajdzińska, „Etnolingwistyka” VI, s. 5–12.
- BALSYS R., 2015, *Lietuvių ir prūsų pagonybė: alkai, žyniai, stabai*, Klaipėda.
- BALSYS R., 2017, *Lietuvių ir prūsų religinė elgsena: aukojimai, draudimai, teofanijos*, Klaipėda.
- BARTMIŃSCY I. i J., 1967, *O słownictwie folkloru w związku z nowym „Słownikiem gwarowym”*, „Język Polski” XLVII, z. 5, s. 360–373.
- BARTMIŃSKI J., 1973, *O języku folkloru*, Wrocław.
- BARTMIŃSKI J., 1977a, *O derywacji stylistycznej (na przykładzie poetyckiego interdialektu folkloru i „gwary” w literaturze)*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze” z. 54, s. 87–110.
- BARTMIŃSKI J., 1977b, *O derywacji stylistycznej. Gwara ludowa w funkcji języka artystycznego*, Lublin.
- BARTMIŃSKI J., 1978, *Wokół derywacji stylistycznej ludowego języka poetyckiego*, „Z Polskich Studiów Slawistycznych” ser. 5, cz. 2, s. 323–331.
- BARTMIŃSKI J., 1984, *Definicja leksykograficzna a opis języka*, [w:] K. Polański (red.), *Słownictwo w opisie języka*, Katowice, s. 9–21.
- BARTMIŃSKI J., 1986, *Czym zajmuje się etnolingwistyka?*, „Akcent” nr 4 (26), s. 16–22.
- BARTMIŃSKI J., 1988a, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji*, [w:] idem (red.), *Konotacja*, Lublin, s. 169–183.
- BARTMIŃSKI J., 1988b, *Słowo wstępne*, „Etnolingwistyka” I, s. 5–7.

- BARTMIŃSKI J., 1990, *Folklor, język, poetyka*, Wrocław.
- BARTMIŃSKI J., 2002, *Lubelska etnolingwistyka*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki”, z. 1–2, s. 29–42.
- BARTMIŃSKI J., 2004, *Etnolingwistyka słowiańska – próba bilansu*, „Etnolingwistyka” XVI, s. 9–27.
- BARTMIŃSKI J., 2005, *Folklorystyka, etnonauka, etnolingwistyka – sytuacja w Polsce*, „Literatura Ludowa” nr 6, s. 5–13.
- BARTMIŃSKI J., 2008, *Etnolingwistyka, lingwistyka kulturowa, lingwistyka antropologiczna?*, [w:] A. Dąbrowska (red.), *Język a Kultura*, t. 20: *Tom jubileuszowy*, Wrocław, s. 15–33.
- BARTMIŃSKI J., 2016a, *O aktualnych zadaniach etnolingwistyki*, „Etnolingwistyka” XXVIII, s. 7–29, <https://doi.org/10.17951/et.2016.28.7>.
- BARTMIŃSKI J., 2016b, *Słowa klucze, kulturemy, koncepty kulturowe*, „Przegląd Humanistyczny” nr 3, s. 21–29.
- BARTMIŃSKI J., 2018, *O założeniach i postulatach lingwistyki kulturowej (na przykładzie definicji PRACY)*, „Półrocznik Językoznawczy Tertium. Tertium Linguistic Journal” III, nr 1, s. 26–55, <http://dx.doi.org/10.7592/Tertium2018.3.1.Bartminski>.
- BARTMIŃSKI J., TOKARSKI R., 1993, *Definicja semantyczna: czego i dla kogo?*, [w:] iidem (red.), *O definicjach i definiowaniu*, Lublin, s. 47–61.
- BATKO-TOKARZ B., 2015, *Tradycja „Thesaurusa” P.M. Rogeta w leksykografii polskiej i europejskiej*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” LXXI, s. 153–165.
- BATKO-TOKARZ B., 2019, *Tematyczny podział słownictwa współczesnego języka polskiego. Teoria, praktyka, leksykografia*, Kraków.
- BAUDOUIN DE COURTENAY J., 1876/1904, [rec.] *Dr. Jan Karłowicz: O języku litewskim (odbitka z tomu II „Rozpraw i Sprawozdań z Posiedzeń Wydziału Filolog. Akademii Umiejętności”)*. Kraków. 1875, str. 242. 8vo. (W „Rozprawach” str. 135–376), „Przegląd Krytyczny” II, nr 8, s. 308–314 [przedruk w: *ŻYCIE I PRACE*, s. 184–192].
- BAUDOUIN DE COURTENAY J., 1904a, „*Słoworód ludowy*” przez Jana Karłowicza, [w:] *ŻYCIE I PRACE*, s. 180–184.
- BAUDOUIN DE COURTENAY J., 1904b, *Wskazówki dla zapisujących materiały gwarowe na obszarze językowo polskim*, „Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie” I, s. 115–119.
- BAUDOUIN DE COURTENAY J., 2007, *Mieście odwagę myślenia... Wybór pism publicystycznych z lat 1898–1927*, oprac., wstępem i przyp. opatrzył M. Skarżyński, „Biblioteka Klasyki Polskiej Myśli Politycznej”, t. 18, Kraków.
- BDP: J. Strutyński (red.), *Bibliografia dialektologii polskiej*, t. I: *Do roku 1975 włącznie*, Kraków 1981; t. II: *Od roku 1976 do roku 1980 włącznie wraz z uzupełnieniami za lata poprzednie*, Kraków 1986; t. III: *Od roku 1981 do 1985 włącznie wraz z uzupełnieniami za lata poprzednie*, Kraków 1990.
- BELCIKOWSKI A., 1875, *Program słownika Akademii Umiejętności*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” III, s. XVI–XXIII.
- BERESNEVIČIUS G., 2019, *Lietuvių religija ir mitologija. Sisteminė studija*, Vilnius.

- BEREZOVİČ E.L., 1998a, *Russkaâ toponimiâ v ètnolingvističeskom aspekte*, Ekaterinburg.
- BEREZOVİČ E.L., 1998b, *Toponimiâ Russkogo Severa. Ètnolingvističeskie issledovaniâ*, Ekaterinburg.
- BEREZOVİČ E.L., 2007, *Âzyk i tradicionnaâ kul'tura. Ètnolingvističeskie issledovaniâ*, Moskva.
- BEREZOVİČ E.L., P'ÂNKOVA K.V., 2012, *Hleb – sol'*, [w:] SD, t. 5, s. 434–437.
- BEZZENBERGER A., 1885, *Edm. Veckenstedt: Die Mythen, Sagen und Legenden der Žamaiten (Litauer)*, „Altpreussische Monatsschrift” XXII, s. 346–352.
- BIEGELEISEN H., 1886, [rec.] *O. Kolberg: „Pieśni ludu polskiego”, Warszawa 1857, „Lud, jego zwyczaje” itd. tom I, Warszawa, 1865: „Sandomierskie” III–IV: „Kujawy”; tom V–VIII: „Krakowskie”; tom IX–XV: „Poznańskie”; tom XVI–XVII: „Lubelskie”; tom XVII–XIX: „Kieleckie”. Kraków, 1886. Osobno wyszły „Pokucie” Kraków, 1883, 2 tomy i „Mazowsze” 1885, 1 tom, „Biblioteka Warszawska” IV, s. 432–441.*
- BIRKENMAJER A., KOCOWSKI B., TRZYNADŁOWSKI J. (red.), 1971, *Encyklopedia wiedzy o książce*, Wrocław.
- BRENSZTEJN M.E., 1899, *Kilka podań żmujdzkich*, „Wisła” XIII, s. 348–352.
- BRÜCKNER A., 1886, *Beiträge zur litauischen Mythologie*, „Archiv für slavische Philologie” IX, s. 1–35.
- BRÜCKNER A., 1901a, *Coś o naszych słownikach*, „Wisła” XV, s. 655–658.
- BRÜCKNER A., 1901b, *Nowe publikacje z powodu 500-ej rocznicy odnowienia fundacji Uniwersytetu Jagiellońskiego XXIV*, „Przegląd Polski” XXXVI, t. 142, s. 94–102.
- BRÜCKNER A., 1902, *Polonica*, „Archiv für slavische Philologie” XXIV, s. 182–205.
- BRÜCKNER A., 1903, *Kleine Mittheilungen. Jan von Karłowicz*, „Archiv für slavische Philologie” XXV, s. 653–655.
- BRÜCKNER A., 1904a, *Prace słownikowe*, [w:] ŻYCIE I PRACE, s. 165–176.
- BRÜCKNER A., 1904b, *Przegląd czasopism*, „Wisła” XVIII, s. 383–393.
- BRÜCKNER A., 1904c, *Starożytna Litwa. Ludy i bogi. Szkice historyczne i mitologiczne*, Warszawa.
- BRÜCKNER A., 1906, *Polonica*, „Archiv für slavische Philologie” XXVIII, s. 539–575.
- BRÜCKNER A., 1918, *Mitologia słowiańska*, Kraków.
- BRÜCKNER A., 1924, *Mitologia polska. Studium porównawcze*, Warszawa.
- BRÜCKNER A., 1980, *Mitologia słowiańska i polska*, wstęp i oprac. S. Urbańczyk, Warszawa.
- BYSTROŃ J., 1885, *O mowie polskiej w dorzeczu Stonawki i Lucyny w Księstwie Cieszyńskim*, Kraków, odb. z: „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” XII, 1887.
- CHLEBDA W., 1997, *Zarys polskiej geografii mentalnej*, „Przegląd Humanistyczny” XLI, nr 3, s. 81–94.
- CHLEBDA W., 1998, *Kilka słów o Europach i innych mentalnych kontynentach*, [w:] S. Gajda, A. Pietryga (red.), *Słowo i czas*, Opole, s. 46–57.
- CHLEBDA W., 2002, *Polak przed mentalną mapą świata*, „Etnolingwistyka” XIV, s. 9–26.
- CHLEBDA W., 2008, *Leksykografia w aktach i procesach autoidentyfikacji narodowej*, [w:] S. Gajda (red.), *Tożsamość a język w perspektywie slawistycznej*, Opole, s. 255–274.

- CHLEBDA W., 2010, *W poszukiwaniu językowo-kulturowego obrazu świata Słowian*, [w:] idem (red.), *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu*, Opole, s. 7–20.
- CHYBIŃSKI A., 1949, *Mieczysław Karłowicz (1876–1909). Kronika życia artysty i tatarnika*, Kraków.
- CIEŃKOWSKI W., 1979, *Z metodologii badań etymologicznych Jana Karłowicza*, „Poradnik Językowy” nr 9, s. 437–442.
- CLOUSTON W.A., 1887, *Popular Tales and Fictions. Their Migrations and Transformations*, Edinburgh – London.
- CZACHUR W., 2017, *Lingwistyka kulturowa i międzykulturowa. Pytania badawcze, zadania i perspektywy*, [w:] idem (red.), *Lingwistyka kulturowa i międzykulturowa. Antologia*, Warszawa, s. 7–38.
- CZARNOWSKA M., 1817, *Zabytki mitologii sławiańskiej [!] w zwyczajach wiejskiego ludu na Białej Rusi dochowywane*, „Dziennik Wileński” VI, nr 34, s. 396–408.
- CZELAKOWSKA A., 2020, *Uczeni i ich losy... – Mirosław Skarżyński jako badacz dziejów polskiej lingwistyki*, „LingVaria” XV, nr 2 (30), s. 177–191, <https://doi.org/10.12797/LV.15.2020.30.14>.
- CZELAKOWSKA A., SKARŻYŃSKI M. (oprac.), 2011, *Materiały do dziejów polskiego językoznawstwa. Listy Jana Niecisława Baudouina de Courtenay, Jana Łosia, Kazimierza Nitscha, Jana Michała Rozwadowskiego, Henryka Ułaszyna*, „Biblioteka LingVariów”, t. 8, Kraków.
- DĄBROWSKA A., 2005, *Współczesne problemy lingwistyki kulturowej*, [w:] M. Czermińska (red.), *Polonistyka w przebudowie. Literaturoznawstwo – wiedza o języku – wiedza o kulturze – edukacja. Zjazd Polonistów, Kraków, 22–25 września 2004*, t. 2, Kraków, s. 99–110.
- DAWLEWICZ M., 2012, *Karłowicz wobec litewskiego odrodzenia narodowego*, <http://www.karlowicz.flf.vu.lt/Karowicz-wobec-litewskiego-odrodzenia-narodowego-951.html> (dostęp: 31 XII 2020).
- DEJNA K., 1973, *Dialekty polskie*, Wrocław.
- DEREWIŃSKA A., 1899, *Nad granicą pruską*, „Wisła” XIII, s. 621–630.
- DLF: É. Littré, *Dictionnaire de la langue française*, t. I–IV, Paris 1863–1872.
- DŁUGOSZ J., 1867, *Dziejów polskich ksiąg dwanaście*, tłum. K. Mecherzyński, t. I, ks. I, II, III, IV, Kraków.
- DOBZYCKI S., 1898, *O mowie ludowej we wsi Krzęcinie*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” XXVI, s. 332–408.
- DOBZYCKI S., 1901a, [rec.] „Słownik gwar polskich”. *Ułożył Jan Karłowicz. Tom I. A do E. Kraków, nakładem Akademii Umiejętności*, „Ateneum” XXVI, t. 2, s. 435–437.
- DOBZYCKI S., 1901b, [rec.] „Słownik gwar polskich”. *Ułożył Jan Karłowicz. Tom I. A do E. Kraków*, „Przegląd Powszechny” XVIII, t. 69, s. 296–302.
- DOBZYCKI S., 1904, *Zdobycze językoznawstwa polskiego*, „Poradnik Językowy” nr 3, s. 50–52.
- DOŁĘGA-CHODAKOWSKI Z., 1818, *O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem*, „Ćwiczenia Naukowe. Oddział Literatury” II, nr 5, s. 3–32.

- DOROSZEWSKI W., 1934, *Mowa mieszkańców wsi Staroźreby. Opis i tezy teoretyczne*, „Prace Filologiczne” XVI, s. 249–278.
- DOROSZEWSKI W., 1954, *Z zagadnień leksykografii polskiej*, Warszawa.
- DUNAJ B., 1986, *Dialektologia a socjolingwistyka*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica” XII, s. 15–23.
- DWB: J. Grimm, W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, t. I–XVII, Leipzig 1854–1961.
- DZENDZELIVSKIJ J.O., 1997, *Materiali do istorii pol's'koï ta slov'ânskoï filologii. V. Listuvannâ Â. Karlo*, „Prace Filologiczne” XLII, s. 311–337.
- DZENDZELIVSKIJ J.O., 2002, *Materiali do istorii pol's'koï ta slov'ânskoï filologii. X. Listuvannâ V. Âgiča z Â.Karlovičem*, „Prace Filologiczne” XLVII, s. 150–160.
- DZENDZELIVSKIJ J.O., 2003, *Materiali do istorii pol's'koï ta slov'ânskoï filologii. XI (Č. I). Vîbrane listuvannâ Â. Boduena de Kurtene z Â. Karlovičem*, „Prace Filologiczne” XLVIII, s. 143–222.
- FEDEROWSKI M., 1897–1981, *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1891*, t. 1: *Wiara, wierzenia i przesady ludu z okolic Wołkowyska, Słonima, Lidy i Sokółki*, Kraków 1897; *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1893*, t. 2: *Baśnie, przypowieści i podania ludu z okolic Wołkowyska, Słonima, Lidy i Sokółki*, cz. 1: *Baśnie fantastyczno-mityczne*, Kraków 1902; *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1894*, t. 3: *Baśnie, przypowieści i podania ludu z okolic Wołkowyska, Słonima, Lidy, Nowogródka i Sokółki*, cz. 2: *Tradycje historyczno-miejscowe, oraz powieści obyczajowo-moralne*, Kraków 1903; *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905*, t. 4: *Przysłowia, żarciki, wyrażenia stałe oraz zagadki ludu, mieszczan i zagrodowców z okolic Grodna, Sokółki, Białegostoku, Bielska, Wołkowyska, Słonina, Nowogródka, Szucka, Lidy, Wilejki, Święcian i Oszmiany*, red. S. Poniatowski, Warszawa 1935; *Lud białoruski. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905*, t. 5: *Pieśni*, red. A. Obrębska-Jabłońska et al., Warszawa 1958; *Lud białoruski. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905*, t. 6: *Pieśni*, red. A. Obrębska-Jabłońska et al., Warszawa 1960; *Lud białoruski*, t. 7: *Suplement do tomu V i VI*, red. A. Obrębska-Jabłońska et al., Warszawa 1969; *Lud białoruski*, t. 8: *Inedita, pieśni z archiwum zbieracza*, oprac. M. Czurak, red. A. Obrębska-Jabłońska et al., Warszawa 1981.
- FEDEROWSKI M., 1904, *Z nad Niemna. Garstka rzewnych wspomnień*, [w:] *ŻYCIE I PRACE*, s. 66–84.
- FEDOROVIČ I., 2012, *Korespondencja Jana Karłowicza z polskimi i litewskimi literatami oraz działaczami kulturalnymi*, „Slavistica Vilnensis” LVII, nr 2, s. 197–210, <https://doi.org/10.15388/SlavViln.2012.2.1220>.
- FEOKTISTOVA L.A., 2006, *Ėtnolingvističeskie issledovaniâ*, „Etnolingwistyka” XVIII, s. 29–46.
- FRAZER J.G., 1890/1962, *The Golden Bough. A Study in Magic and Religion*, London [pol. wydanie: *Złota gałąź*, tłum. H. Krzeczkowski (wiersze tłum. W. Lewik), Warszawa 1962].

- FRISCHBIER H., 1865, *Preussische Sprichwörter und volksthümliche Redensarten*, Berlin.
- GAJKOWA O., 1959, *Jan Karłowicz i Ludwik Krzywicki jako reprezentanci dwu nurtów w etnologii polskiej*, Wrocław.
- GE: A. Berthelot, C. Dreyfus (red.), *La Grande Encyclopédie. Inventaire raisonné des sciences, des lettres, et des arts, par une société de savants et de gens de lettres*, t. I–XXXI, Paris 1886–1902.
- GIEYSZTOR A., 1985, *Mitologia Słowian*, Warszawa.
- GLĄZ A., 2015, *Etnolingwistyka daleka i bliska*, „Etnolingwistyka” XXVII, s. 7–20, <https://doi.org/10.17951/et.2015.27.7>.
- GLOGER Z., 1904, *Moje wspomnienia*, [w:] *ŻYCIE I PRACE*, s. 84–86.
- GOŁĘBIEWSKI Ł., 1830, *Lud polski – jego zwyczaje, zabobony*, Warszawa.
- GREIMAS A.J., 2005, *Lietuvių mitologijos studijos*, Vilnius.
- GRIGAS K., 1958, *Lituanistinė medžiaga J. Karłowicziaus rankraštiniame palikime*, „Literatūra ir kalba” III, s. 595–600.
- GRIMM J., 1835, *Deutsche Mythologie*, Göttingen.
- GRIMM J., GRIMM W., 1896a, *Bajki domowe i dziecinne*, cz. 1, tłum. Z.A. Kowerska, „Biblioteka Wisły”, t. 14, Warszawa.
- GRIMM J., GRIMM W., 1896b, *Bajki domowe i dziecinne*, cz. 2, tłum. Z.A. Kowerska, „Biblioteka Wisły”, t. 15, Warszawa.
- GRUSZCZYŃSKI W., SALONI Z., 2013, *From Multilingual to Monolingual Dictionaries. A Historical Overview of Polish Lexicography*, „Studies in Polish Linguistics” VIII, nr 4, s. 205–227, <https://doi.org/10.4467/23005920SPL.13.010.1691>.
- GRZEGORZEWICZ W., 1894a, *O języku ludowym w powiecie przasnyskim*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności” V, s. 72–126.
- GRZEGORZEWICZ W., 1894b, *O mowie ludowej we wsi Łukowcu w powiecie garwolińskim*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności” V, s. 148–168.
- GUDELINĖ B., 2014, *Jano Karlovičiaus susirašinėjimas su lietuvių kultūros ir mokslo veikėjais, bendradarbiavimas su kultūros ir mokslo draugijomis*, „Lituanistica” LX, s. 28–41, <https://doi.org/10.6001/lituanistica.v60i1.2878>.
- GURA A.V., 2012, *Hleb svadebnyj*, [w:] SD, t. 5, s. 431–434.
- GURA A.V., PLTNIKOVA A.A., 1999, *Kalač*, [w:] SD, t. 2, s. 439–442.
- HEINZ A., 1978, *Dzieje językoznawstwa w zarysie*, Warszawa.
- HOŁÓWKA T., 1986, *Myślenie potoczne. Heterogeniczność zdrowego rozsądku*, Warszawa.
- HORODYSKA H., 1986, *Rola prac nad „Słownikiem języka polskiego” Karłowicza–Kryńskiego–Niedźwiedzkiego w integrowaniu życia naukowego w Warszawie w końcu XIX w.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” XXXI, z. 1, s. 149–167.
- HORODYSKA H., 1989, *Dzieje konkursu leksykograficznego im. Samuela Bogumiła Lindego (1876–1922)*, Wrocław.
- ILGIEWICZ H., 2017, *Biblioteki polskich towarzystw naukowych w Wilnie w pierwszej połowie XX wieku*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi”, tom specjalny, s. 139–146.
- INSTRUKCJA: *Instrukcja do zbierania materiałów do słownika języka staropolskiego*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” IV, 1876, s. III–V.

- JABŁOŃSKI Z., 1956, *Korespondencja Oskara Kolberga z Janem Karłowiczem z lat 1877–1890*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie” II, s. 287–311.
- JANION M., 2006, *Niesamowita Słowiańszczyzna. Fantazmaty literatury*, Kraków.
- JASIEWICZ Z., 2011, *Początki polskiej etnologii i antropologii kulturowej (od końca XVIII wieku do roku 1918)*, Poznań.
- JUSZKIEWICZ A., 1893–1894, *Wesele Litwinów wielońskich*, „Wisła” VII (1893), s. 443–493, 703–719, VIII (1894), s. 114–131, 419–434.
- KALLENBACH J., 1904, *Mowa prof. Józefa Kallenbach*, [w:] *ŻYCIE I PRACE*, s. 35–36.
- KAPELUŚ H., 1979, *Jan Karłowicz jako folklorysta*, „Poradnik Językowy” nr 9, s. 455–465.
- KAPELUŚ H., 1982a, *Jan Karłowicz (1836–1903)*, [w:] H. Kapeluś, J. Krzyżanowski (red.), *Dzieje folklorystyki polskiej 1864–1918*, Warszawa, s. 227–263.
- KAPELUŚ H., 1982b, „*Wisła*” (1887–1905), [w:] H. Kapeluś, J. Krzyżanowski (red.), *Dzieje folklorystyki polskiej 1864–1918*, Warszawa, s. 264–337.
- KAPELUŚ H., KRZYŻANOWSKI J. (red.), 1970, *Dzieje folklorystyki polskiej 1800–1863. Epoka przedkolbergowska*, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- KAPELUŚ H., KRZYŻANOWSKI J. (red.), 1982, *Dzieje folklorystyki polskiej 1864–1918*, Warszawa.
- KARAŚ H., 2011, *Polska leksykografia gwarowa*, Warszawa.
- KARAŚ H., 2012a, *Prace językoznawcze [Jana Karłowicza]: Językoznawstwo polonistyczne: Leksykografia*, <http://www.karlowicz.flf.vu.lt/Leksykografia-963.html>; *Dialektologia*, <http://www.karlowicz.flf.vu.lt/Dialektologia-964.html>; *Etymologia*, <http://www.karlowicz.flf.vu.lt/Etymologia-965.html>; *Onomastyka*, <http://www.karlowicz.flf.vu.lt/Onomastyka-966.html>; *Kultura języka polskiego*, <http://www.karlowicz.flf.vu.lt/Kultura-jezyka-polskiego-967.html>; *Historia języka polskiego i edytorstwo*, <http://www.karlowicz.flf.vu.lt/Historia-jezyka-polskiego-i-edytorstwo-968.html> (dostęp: 31 XII 2020).
- KARAŚ H., 2012b, *O potrzebie badań nad życiem naukowym przełomu XIX i XX wieku. Jan Karłowicz (1836–1903) jako animator ówczesnego „ruchu umysłowego”*, „Poradnik Językowy” nr 5, s. 5–20.
- KARAŚ H., 2014, *Z dziejów „Słownika wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia...” Jana Karłowicza. Rękopis a druk*, „Prace Filologiczne” LXV, s. 187–204.
- KARAŚ H., 2015, *Jan Karłowicz jako językoznawca*, [w:] A. Gomółka, A. Pisarek (red.), *Jan Aleksander Karłowicz*, „Laboratorium Kultury”, t. 4, Katowice, s. 29–63.
- KARAŚ M., 1961, *Z historii badań nad słownictwem gwarowym*, „Język Polski” XLI, z. 3, s. 161–180, z. 5, s. 355–369.
- KARAŚ M., 1965a, *O „Słowniku gwar polskich”*, „Język Polski” XLV, z. 5, s. 263–278.
- KARAŚ M., 1965b, *Polskie dialekty Orawy, cz. 1: Fonologia i fonetyka*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze. Studia Orawskie”, nr 4, Kraków.
- KARŁOWICZ J., 1867, *Don Karlos królewicz hiszpański. Szkic biograficzno-historyczny*, Warszawa.
- KARŁOWICZ J., 1868, *Językoznawstwo w Polsce*, „Biblioteka Warszawska” IV, s. 482–485.
- KARŁOWICZ J., 1871, *Poradnik dla zbierających rzeczy ludowe*, Warszawa.
- KARŁOWICZ J., 1872, *Wyprawa kijowska Bolesława Wielkiego*, Poznań.

- KARŁOWICZ J., 1873, *Żyd wieczny tułacz. Legenda średniowieczna. Opowiedział i krytycznie rozebrał...*, „Biblioteka Warszawska” III, s. 1–13, 214–232.
- KARŁOWICZ J., 1875, *O języku litewskim*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” II, s. 135–376.
- KARŁOWICZ J., 1876a, *La belle Mélusine et la reine Vanda*, „Archiv für slavische Philologie” II, s. 594–609.
- KARŁOWICZ J., 1876b, *Piękna Meluzyna i królowna Wanda*, „Ateneum” II, s. 457–498, III, s. 137–167.
- KARŁOWICZ J., 1876c, *Przyczynki do projektu wielkiego słownika polskiego*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” IV, s. XIV–XCIV.
- KARŁOWICZ J., 1881, *Podanie o Walterze z Tyńca*, „Ateneum” IV, s. 214–234.
- KARŁOWICZ J., 1882, *Studia nad treścią i formą pieśni ludowych polskich*, „Prawda” II, nr 9, s. 98–100, nr 15, s. 172–174, nr 27, s. 319–320, nr 28, s. 327–329, nr 29, s. 342–343, nr 30, s. 357–358, nr 31, s. 368–369, nr 32, 379–380.
- KARŁOWICZ J., 1883a, *Czterysta kilkadziesiąt nazwisk miejscowości litewskich*, Warszawa, odb. z „Pamiętnika Fizjograficznego” III, 1883, s. 587–589.
- KARŁOWICZ J., 1883b, *Korespondencje „Kraju”*, „Kraj” II, nr 34, s. 2–3.
- KARŁOWICZ J., 1883c, *Najnowsze badania podań i ich zbiory*, „Ateneum” II, z. 4, s. 78–111, z. 5, s. 349–364.
- KARŁOWICZ J., 1883d, *Z Heidelberga*, „Prawda” III, nr 12, s. 138–139.
- KARŁOWICZ J., 1884, *Chata polska. Studium lingwistyczno-archeologiczne*, „Pamiętnik Fizjograficzny” IV, s. 383–411.
- KARŁOWICZ J., 1885, *Badacz litewszczyzny*, „Kraj” IV, nr 7, s. 17–19.
- KARŁOWICZ J., 1887, *Kilka słów o nazwiskach litewskich*, „Prace Filologiczne” II, s. 587–589.
- KARŁOWICZ J., 1887–1888, *Podania i bajki ludowe zebrane na Litwie*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” XI, s. 229–293, XII, s. 1–59.
- KARŁOWICZ J., 1888–1891a, *Brzoza Gryżyńska*, „Wisła” II (1888), s. 817–821, III (1889), s. 614, *Do „Brzozy Gryżyńskiej”*, IV (1890), s. 133, *Raz jeszcze do „Brzozy Gryżyńskiej”*, V (1891), s. 29–32.
- KARŁOWICZ J., 1888–1891b, *Podanie o Madeju*, „Wisła” II (1888), s. 804–814, III (1889), s. 102–134, 300–305, 602–604, V (1891), s. 43–59.
- KARŁOWICZ J., 1888a, [rec.] *A. Lang, La mythologie, trad. de l’anglais par L. Parmentier. Avec une préface par C. Michel et des additions de l’auteur*, Paryż, 1886; tegoż, *Custom and Myth*, wyd. 2-e, Londyn, 1885; tegoż *Myth, Ritual and Religion*, 2 tomy, Londyn 1887, „Wisła” II, s. 379–387.
- KARŁOWICZ J., 1888b, *A pochylone*, „Wisła” II, s. 363.
- KARŁOWICZ J., 1888c, *Dowód, jako Maks Müller nigdy nie istniał*, „Wisła” II, s. 583–588.
- KARŁOWICZ J., 1888d, *Folklore*, „Wisła” II, s. 84.
- KARŁOWICZ J., 1889–1895, *Systematyka pieśni ludu polskiego*, „Wisła” III (1889), s. 253–278, 531–543, IV (1890), s. 156–165, 393–425, 875–878, IX (1895), s. 522–528, 645–673.

- KARŁOWICZ J., 1890–1891, *Nawoływanie na zwierzęta. Zwierzęta w pojęciu ludu*, „Wisła” IV, s. 690, V, s. 921–922, VI, s. 433.
- KARŁOWICZ J., 1890a, *La mythologie lituanienne et E. Veckenstedt*, „Melusine” V, s. 121–143.
- KARŁOWICZ J., 1890b, *Nazwy krów i wołów*, „Wisła” IV, s. 691.
- KARŁOWICZ J., 1891, *Aukstote*, [w:] J. Aleksandrowicz (red.), *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, t. V, Warszawa, s. 450.
- KARŁOWICZ J., 1892a, *Izydor Kopernicki*, Kraków.
- KARŁOWICZ J., 1892b, *Szlączaczka spod Cieszyna*, „Wisła” VI, s. 491–492.
- KARŁOWICZ J., 1894, *Narodowy folklor polski*, [w:] H. Biegeleisen (red.), *Pamiętnik Zjazdu literatów i dziennikarzy polskich 1894*, t. I: *Referaty i wnioski*, Lwów, s. 1–14.
- KARŁOWICZ J., 1895, *Szwedzi, Tatarzy i Turcy*, „Wisła” IX, s. 595.
- KARŁOWICZ J., 1896a, *Raz jeszcze o kaszubszczyźnie*, „Wisła” X, s. 691–692.
- KARŁOWICZ J., 1896b, *Z powodu wyrazu folklor*, „Wisła” X, s. 909–911.
- KARŁOWICZ J., 1898a, *Folklor i folklorystyka*, [w:] J. Aleksandrowicz (red.), *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, t. XXII, Warszawa, s. 781.
- KARŁOWICZ J., 1898b, *Gwara kaszubska*, „Wisła” XII, s. 74–94.
- KARŁOWICZ J., 1899, *Mitologia i filozofia*, [w:] *Prawda. Książka zbiorowa dla uczczenia dwudziestopięcioletniej działalności Aleksandra Świętochowskiego 1870–1895*, Lwów, s. 197–205.
- KARŁOWICZ J., 1900, *Mitologia i religia grecka*, [w:] J. Aleksandrowicz (red.), *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, t. XXVI, Warszawa, s. 727–733.
- KARŁOWICZ J., 1901, *Najnowsze kierunki badań mitologicznych (podług J. Króla)*, „Wisła” XV, s. 580–589, 669–682.
- KARŁOWICZ J., 1903, *O człowieku pierwotnym. Siedem odczytów*, Lwów – Warszawa.
- KARŁOWICZ J., 1904, *Rys ludoznawczy*, [w:] A. Czechowski (oprac.), *Opis ziem zamieszkanych przez Polaków pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym, artystycznym, przemysłowym, handlowym i statystycznym*, t. I: *Ziemie polskie w Prusach: Prusy Wschodnie i Zachodnie, W. Księstwo Poznańskie, Śląsk Pruski*, Warszawa, s. 31–55.
- KARŁOWICZ J., 1906, *Lud – rys ludoznawstwa polskiego*, Lwów, odb. z „Polska. Obrazy i Opisy” z. 1, s. 71–215.
- KARŁOWICZ J., 1984, *Podręcznik czystej polszczyzny dla Litwinów i Petersburszczan*, [w:] J. Rieger, W. Werenicz (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. III, Wrocław, s. 33–81.
- KARŁOWICZ J., KRYŃSKI A.A., NIEDŹWIEDZKI W., PRZYBOROWSKI J. (red.), 1895, *Słownik języka polskiego. Arkusz próbny*, Warszawa.
- KĄS J., 1994, *Interferencja leksykalna słownictwa gwarowego i ogólnopolskiego (na przykładzie gwar orawskich)*, Kraków.
- KĄSILG: J. Kąs, *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. I: *A–B*, Bukowina Tatrzańska – Nowy Sącz 2015; t. II: *C–Do*, Bukowina Tatrzańska – Nowy Sącz 2015; t. III: *D–Gr*, Bukowina Tatrzańska 2016; t. IV: *Gu–Kol*, Kraków 2017; t. V: *Koł–Mad*, Nowy Sącz 2017; t. VI: *Mał–Nie*, Nowy Sącz 2018; t. VII: *Nif–Pap*, Nowy Sącz 2018; t. VIII: *Par–Pou*, Nowy Sącz 2018; t. IX: *Pow–Sce*, Nowy Sącz

- 2019; t. X: *Sch-Śró*, Nowy Sącz 2019; t. XI: *Śry-Wych*, Nowy Sącz 2019; t. XII: *Wyci-Ż*, Nowy Sącz 2019.
- KĄŚSGO: J. Kaś, *Słownik gwary orawskiej*, t. I-II, Kraków 2003, wyd. 2 popr., Kraków 2011.
- KAUPUŻ A., SMULKOWA E., 1984, *Nieznane prace Jana Karłowicza o języku polskim na Wileńszczyźnie*, [w:] J. Rieger, W. Werenicz (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. III, Wrocław, s. 82–90.
- KIBORT J., 1893a, *Charakterystyczne wyrażenia żmudzkie*, „Wisła” VII, s. 312–317.
- KIBORT J., 1893b, *Humor ludu żmudzkiego*, „Wisła” VII, s. 584–590.
- KIBORT J., 1896, *Kilka szczegółów o Żmudzinach według ich własnych podań*, „Wisła” X, s. 780–782.
- KLS: K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, t. I: *Kultura materialna*, 1967, t. II: *Kultura duchowa*, cz. 1, Warszawa 1967, cz. 2, Warszawa 1968.
- KOLBERG O., 1879, *Pieśni ludu litewskiego*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” III, s. 167–230.
- KOLBERG O., 1966, *Korespondencja Oskara Kolberga*, cz. 2: (1877–1882), zebr. i oprac. M. Turczynowiczowa, „Dzieła wszystkie”, t. 65, Warszawa.
- KOLBERG O., 1969, *Korespondencja Oskara Kolberga*, cz. 3: (1883–1890), zebr. i oprac. M. Turczynowiczowa, „Dzieła wszystkie”, t. 66, Warszawa.
- KOLB-POZN: O. Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce. W. Ks. Poznańskie*, cz. 1–6, Kraków 1875–1881.
- KONIUŚ E., 1996, *Poliszczyna wileńska w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza*, [w:] E. Feliksiak, B. Nowowiejski (red.), *Wilno i Kresy Północno-Wschodnie. Materiały II Międzynarodowej Konferencji w Białymstoku 14–17 IX 1994 r. w czterech tomach*, t. III: *Poliszczyna kresowa*, Białystok, s. 125–141.
- KONIUŚ E., 2001, *Poliszczyna z historycznej Litwy w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza*, Kielce.
- KONIUŚ E., 2005a, *Dziedzictwo kulturowe Wielkiego Księstwa Litewskiego w pracach leksykograficznych Jana Karłowicza*, [w:] M.T. Lizisowa (red.), *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków, s. 145–159.
- KONIUŚ E., 2005b, *Jan Karłowicz jako językoznawca, etnograf i folklorysta – w setną rocznicę śmierci (1836–1903)*, „Studia Filologiczne Akademii Świętokrzyskiej” XVIII, s. 7–17.
- KONIUŚ E., 2005c, *O Karłowiczowskim „Słowniku wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim” i niektórych etymologiach w nim zawartych*, [w:] E. Siemienieć-Gołaś, M. Pomorska (red.), *Turks and Non-Turks. Studies on the History of Linguistic and Cultural Contacts*, „Studia Turcologica Cracoviensia”, t. 10, Kraków, s. 209–216.
- KONIUŚ E., 2008, *Wyrazy ekspresywne z historycznej Litwy w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” IV, s. 179–186.
- KONOPKA J., 1840, *Pieśni ludu krakowskiego*, Kraków.

- KORZON T., 1904, *Prace na polu historii powszechnej i polskiej*, [w:] *ŻYCIE I PRACE*, s. 107–119.
- KOSIŃSKI W., 1884, *Przyczynek do gwary zakopiańskiej*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” X, s. 225–309.
- KOZYCKYJ A., 2009, *190 lat historii katedr filologii polskiej na Uniwersytecie Lwowskim*, „Postscriptum Polonistyczne” nr 1 (3), s. 209–222.
- KRČEK F., 1911, *Polonica*, „Archiv für slavische Philologie” XXXII, s. 475–563.
- KREGŽDIS R., 2009, *Pruss. Curche: etimologiā teonima, funkcii božestva; problematika ustanovleniā kul'tovyh sootvetstvi na počve obrádovoj tradicii vostočnobaltijskih, slavānskikh i drugih indoevropejskih narodov*, „Studia Mythologica Slavica” XII, s. 249–320.
- KREGŽDYS R., 2008a, *Teonimų, minimų „Sūduvių knygelėje”, etimologinė analizė – dievybių funkcijos, hierarchija*: Puschayts, Puschkayts, „Res humanitariae” III, s. 49–74.
- KREGŽDYS R., 2008b, *Teonimų, minimų „Sūduvių knygelėje”, etimologinė analizė – dievybių funkcijos, hierarchija*: Bardoyts, Gardoyts, Perdoyts, „Res humanitariae” IV, s. 79–106.
- KREGŽDYS R., 2009a, *Pr. Romow pagal Petro Dusburgiečio „Prūsijos žemės kroniką” ir kitos istorinės interpretacijos iki mūsų laikų (toponimo etimologinė analizė, lokalizacija)*, „Senovės baltų kultura” VIII, s. 120–184.
- KREGŽDYS R., 2009b, *„Sūduvių knygelė” – vakarų baltų religijos ir kultūros šaltinis. I dalis: formalių analizė*, „Lituanistica” LV, s. 174–187.
- KREGŽDYS R., 2012, *Baltų mitologemų etimologijos žodynas. Mokslo monografija, t. I: Kristburgo sutartis*, Vilnius.
- KREGŽDYS R., 2013, *Rytų baltų fitonimo „avietė” (Rubus) morfologinė raida ir etimologinių sąsajų problematika*, „Acta Linguistica Lithuanica” LXIX, s. 63–80.
- KREGŽDYS R., 2015, *Baltų mitonimų kilmė: vak. bl. Pargrubi(j)us (G[r]ubrium, Pergrubrius ir kt.); lie. maselis*, „Acta Linguistica Lithuanica” LXXIII, s. 9–37.
- KREGŽDYS R., 2017, *„Sūduvių knygelės” etnomitologinė faktografija: mitonimų Deywoty Zudwity, Ockopirmus etimologinė raida ir semantinė transformacija*, „Baltų filologija” XXVI, s. 37–94, <https://doi.org/10.22364/bf.26.08>.
- KREGŽDYS R., 2019a, *Etymological Analysis and Transformation of The Semantic Value of the Mythonym Ockopirmus*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio FF: Philologiae” XXXVII, s. 209–221, <https://doi.org/10.17951/ff.2019.37.1.209-221>.
- KREGŽDYS R., 2019b, *„Sūduvių knygelės” etnomitologinė faktografija: mitonimų Potrimpus (↔ Autrimpus [← Natrimpus]), Pilnitis, Parkuns, Peckols, Pockols etimologinė raida ir semantinė transformacija*, „Baltų filologija” XXVIII, s. 35–106, <https://doi.org/10.22364/bf.28.2.02>.
- KREGŽDYS R., 2020, *Baltų mitologemų etimologijos žodynas, t. II: Sūduvių knygelė*, Vilnius.
- KRYŃSKI A.A., 1901, [rec.] *Karłowicz Jan. Słownik gwar polskich. Ułożył... tom I-szy. A. do E., 8-ka wielka, str. 2+454. Kraków, nakład. Akademii Umiejętności, 1900. Cena kor. 10*, „Książka” I, nr 3, s. 94–95.
- KRYŃSKI A.A., 1904, *Jan Karłowicz jako językoznawca*, [w:] *ŻYCIE I PRACE*, s. 120–164.

- KRYŃSKI A.A., 1907, [nekrolog] *Jan Karłowicz. 1836–1903*, „Prace Filologiczne” VI, s. 406–409.
- KRZYŻANOWSKI J., 1970, *Przedmowa*, [w:] H. Kapełuś, J. Krzyżanowski (red.), *Dzieje folklorystyki polskiej. 1800–1863. Epoka przedkolbergowska*, Wrocław – Warszawa – Kraków, s. 9–12.
- KUHN A., 1859, *Die Herabkunft des Feuers und des Göttertranks. Ein Beitrag zur vergleichenden Mythologie der Indogermanen*, Berlin.
- KUJAWSKA M., 2016, *Wprowadzenie*, [w:] M. Kujawska, Ł. Łuczaj, J. Sosnowska, P. Klepacki, *Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludowych. Słownik Adama Fischera*, Wrocław, s. 11–43.
- KUJAWSKA M., ŁUCZAJ Ł., SOSNOWSKA J., KLEPACKI P., 2016, *Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludowych. Słownik Adama Fischera*, Wrocław.
- KUREK H., 1990, *Metodologia socjolingwistycznego badania fonetyki języka mówionego środowisk wiejskich (na przykładzie kilku wsi Beskidu Niskiego)*, Kraków.
- KUTRZEBA-POJNAROWA A., 1979, *Znaczenie Jana Karłowicza dla rozwoju etnografii*, „Poradnik Językowy” nr 9, s. 443–454.
- LANG A., 1887, *Myth, Ritual and Religion*, t. 1–2, London.
- LASKOWSKI R., 1965, *System fonologiczny gwary wsi Moszna w powiecie krapkowickim*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze” z. 15, s. 191–210.
- LAURINKIENĖ N., 1990, *Mito atšvaitai lietuvių kalendorinėse dainose*, Vilnius.
- LAURINKIENĖ N., 1996, *Senovės lietuvių dievas Perkūnas. Kalboje, tautosakoje, istoriniuose šaltiniuose*, Vilnius.
- LAURINKIENĖ N., 2013, *Žemyna ir jos mitinis pasaulis*, Vilnius.
- LAURINKIENĖ N., 2019, *Dangus baltų mitiniame pasaulyje*, Vilnius.
- LECIEJEWSKI J., 1901, [rec.] „Słownik gwar polskich” *Jana Karłowicza*, „Muzeum. Czasopismo Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych” XVII, z. 3, s. 169.
- LIPIŃSKI J.J., 1842, *Piosnki ludu wielkopolskiego*, cz. 1, Poznań.
- LOŠ Ā., 1901, „Izvestiâ Imperatorskoj akademii nauk. Otdeleniâ russkogo âzyka i slovesnosti” V, s. 1357–1374.
- ŁOPACIŃSKI H., 1893–1899, *Przyczynki do nowego słownika języka polskiego (słownik wyrazów ludowych przeważnie z Lubelskiego, mniej z innych okolic Królestwa Polskiego)*, cz. 1 [pod pseudonimem Rafał Lubicz], „Prace Filologiczne” IV, s. 173–279, cz. 2, „Prace Filologiczne” V, s. 681–976.
- ŁOPACIŃSKI H., 1904a, *Ludoznawstwo, mitologia, kultura pierwotna*, [w:] *ŻYCIE I PRACE*, s. 192–294.
- ŁOPACIŃSKI H., 1904b, *Przyczynki do dziejów literatury, krytyki literackiej i bibliografii*, [w:] *ŻYCIE I PRACE*, s. 343–346.
- ŁOPACIŃSKI H., 1904c, *Z dziedziny pedagogii*, [w:] *ŻYCIE I PRACE*, s. 347–349.
- ŁOŚ J., 1904, *Znaczenie „Słownika gwar polskich”*, [w:] *ŻYCIE I PRACE*, s. 176–180.
- ŁOWMIAŃSKI H., 1979, *Religia Słowian i jej upadek (w. VI–XII)*, Warszawa.
- ŁUCZYŃSKI M., 2020, *Bogowie dawnych Słowian. Studium onomastyczne*, Kielce.
- MAGP: *Mały atlas gwar polskich*, oprac. Pracownia Dialektologiczna (od t. IV Pracownia Atlasu i Słownika Gwar Polskich) Zakładu Językoznawstwa PAN w Krakowie,

- t. I–II pod kierunkiem K. Nitscha, t. III–XIII pod kierunkiem M. Karasia, Wrocław – Kraków 1957–1970.
- MAJDAK M., 2008, *Słownik warszawski. Koncepcja – realizacja – recepcja*, Warszawa.
- MAJEWSKI E., 1896, *Folklor czy prawiedza?*, „Wisła” X, s. 692.
- MAJEWSKI E., 1904, *Jan Karłowicz (zarys życia)*, [w:] *ŻYCIE I PRACE*, s. 1–30.
- MAŁECKI A., 1874, *O zadaniach Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” I, s. 1–20.
- MALINOWSKI B., 1920, *Classificatory Particles in the Language of Kiriwina*, „Bulletin of the School of Oriental Studies” I, nr 4, s. 33–78.
- MALINOWSKI L., 1873, *Beiträge zur slavischen dialectologie. I. Ueber die Oppelnsche Mundart in Oberschlesien (1. Heft: Laut- und Formenlehre)*, Leipzig.
- MAŚLANKA J., 1965, *Zorian Dołęga Chodakowski. Jego miejsce w kulturze polskiej i wpływ na polskie piśmiennictwo romantyczne*, Wrocław.
- MASSONIUS M., 1903, *Ś.p. Jan Karłowicz*, „Wisła” XVII, s. 406.
- MASSONIUS M., 1904, *Jan Karłowicz jako filozof*, [w:] *ŻYCIE I PRACE*, s. 350–355.
- MATUSIAK S., 1880, *Gwara lasowska w okolicy Tarnobrzega. Studium dialektologiczne*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” VIII, s. 70–179.
- MIERZYŃSKI A., 1892, *Źródła do mitologii litewskiej od Tacyta do końca XIII wieku*, „Mythologiae Lituanae Monumenta”, Warszawa.
- MIERZYŃSKI A., 1896, *Źródła do mitologii litewskiej, cz. 2: Wiek XIV i XV*, „Mythologiae Lituanae Monumenta”, Warszawa.
- MIHAJLOV N., 2017, *Istoriâ slavânskoj mifologii v XX veke*, Moskwa.
- MIKULIENIENĖ D., 2012, *Zasługi Jana Karłowicza dla onomastyki litewskiej*, <http://www.4003.vu.lt/Językoznawstwo-lituanistyczne-935.html> (dostęp: 31 XII 2020).
- MSGP: J. Wronicz (red.), *Mały słownik gwar polskich*, Kraków 2009.
- MÜLLER M., 1856, *Comparative Mythology. An Essay*, London.
- MÜLLER M., 1860, *A History of Ancient Sanskrit Literature So Far as it Illustrates the Primitive Religion of the Brahmans*, London – Edinburgh.
- MURRAY J.A.H., 1900, *The Evolution of English Lexicography*, Oxford.
- NEHRING W., 1901, [rec.] *Jan Karłowicz „Słownik gwar polskich”. Tom I, A do E 1900, str. 455, 8°*, „Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności” I, s. 155–164.
- NEHRING W., 1903, [rec.] *Jan Karłowicz. „Słownik gwar polskich” I (A–E) Kraków 1900*, „Archiv für slavische Philologie” XXV, s. 130–135.
- NEPOP-AJDACZYĆ L., 2007, *Polska etnolingwistyka kognitywna*, Kijów.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA S., 2004, *Badania etnolingwistyczne w Lublinie*, [w:] Z. Krążyńska, Z. Zagórski (red.), *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, t. 13, Poznań, s. 79–89.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA S., 2010, *Dwa słowniki etnolingwistyczne – moskiewski i lubelski*, [w:] W. Chlebda (red.), *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu*, Opole, s. 21–32.

- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA S., 2013, *Projekt badawczy (ETNO) EUROJOS a program etnolingwistyki kognitywnej*, „Etnolingwistyka” XXV, s. 267–281, <http://dx.doi.org/10.17951/et.2013.25.267>.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA S., 2017, *Jakie dane są relewantne etnolingwistycznie?*, „Etnolingwistyka” XXIX, s. 11–29, <https://doi.org/10.17951/et.2017.29.11>.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA S., 2018, *O różnych wariantach definicji leksykograficznej – od taksonomii do kognitywizmu*, „Etnolingwistyka” XXX, s. 259–284, <https://doi.org/10.17951/et.2018.30.259>.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA S., 2020, *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce*, Lublin.
- NIENDORF M., 2020, *Die „Stammsage der Žamaiten” – ein gelehrtes Konstrukt des 19. Jahrhunderts? Mündlichkeit, Schriftlichkeit und Intertextualität in einer europäischen Debatte*, [w:] S. Donecker (red.), *Abstammungsmythen und Völkergenealogien im frühneuzeitlichen Ostseeraum*, Greifswald, s. 229–273.
- NITSCH K., 1904, *Studia kaszubskie. Gwara luzińska*, „Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności” I, s. 221–273.
- NITSCH K., 1908, *Z badań nad językiem polskim. 7. Przykład dyletantyzmu językowego*, „Poradnik Językowy” nr 7, s. 97–101.
- NITSCH K., 1910a, *Próba podziału gwar polskich*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności” XIV, z. 8, s. 3–6.
- NITSCH K., 1910b, *Próba ugrupowania gwar polskich (z mapą)*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” XLVI, s. 336–365.
- NITSCH K., 1911/1958, [rec.] *Recenzja „Słownika gwar polskich” J. Karłowicza*, „Rocznik Sławistyczny” IV, 1911, s. 199–243 [przedr. w: idem, *Wybór pism polonistycznych*, t. IV: *Pisma dialektologiczne*, Wrocław – Kraków 1958, s. 195–225].
- NITSCH K., 1911a, *Mowa Kaszubów*, „Ziemia” II, s. 362–365.
- NITSCH K., 1911b, *Mowa ludu polskiego*, Kraków.
- NITSCH K., 1918, *Z geografii wyrazów polskich*, „Rocznik Sławistyczny” VIII, s. 60–148.
- NITSCH K., 1957a, *Dialekty języka polskiego z 3 mapami*, Wrocław – Kraków.
- NITSCH K., 1957b, *Zagadnienia ogólnopolskiego słownika gwarowego*, „Nauka Polska” V, nr 1, s. 135–139.
- NITSCH K., 1960, *Ze wspomnień językoznawcy*, Kraków.
- OKONIOWA J., 2003, *Jan Karłowicz. W setną rocznicę śmierci*, „Język Polski” LXXXIII, z. 4–5, s. 246–250.
- OKONIOWA J., 2012, *Jan Karłowicz – uczony okresu przełomu*, „LingVaria” VII, nr 1 (13), s. 141–150.
- OKONIOWA J., 2013, *„Słownik gwar polskich” Jana Karłowicza. Dziedzictwo. Inspiracje. Wyzwania*, „Prace Filologiczne” LXIV, s. 245–258.
- OKONIOWA J., 2019, *Słownik gwarowy Kazimierza Nitscha*, „LingVaria” XIV, nr 1(27), s. 307–315, <https://doi.org/10.12797/LV.14.2019.27.20>.
- ORZESZKOWA E., 1938, *Listy*, t. II: *Do literatów i ludzi nauki: Jan Karłowicz, Franciszek Gawroński, Henryk Nusbaum, Tadeusz Garbowski*, cz. I, pod kierunkiem J. Ujejskiego oprac. L.B. Świdorski, Warszawa – Grodno.

- ORZESZKOWA E., 1956, *Listy zebrane*, t. III: *Do literatów i ludzi nauki: Jana Karłowicza, Franciszka Rawity-Gawrońskiego, Henryka Nusbauma, Tadeusza Garbowskiego*, oprac. E. Jankowski, Wrocław.
- OSN: F.J. Studnička (red.), *Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*, t. I–XXVIII, Praha 1888–1909.
- PAE: J. Gajek (red.), *Polski atlas etnograficzny*, t. I–VI, Warszawa 1964–1981.
- PAJDIŃSKA A., 2020, *Baudouin de Courtenay – prekursor nie tylko strukturalizmu*, „LingVaria” XV, nr 2 (30), s. 33–42, <https://doi.org/10.12797/LV.15.2020.30.03>.
- PANKOWSKI C., 1979, *Jan Karłowicz jako organizator prac leksykograficznych i współtwórca „Słownika warszawskiego”*, „Poradnik Językowy” nr 9, s. 410–425.
- PAPROCKA M. [Znicz], 1897, *Wesele w zakątku litewskim*, „Wisła” XI, s. 459–464.
- PAULI Ź., 1838, *Pieśni ludu polskiego w Galicji*, Lwów.
- PAULI Ź., 1839, *Pieśni ludu ruskiego w Galicji*, t. 1–2, Lwów.
- PELSGL: H. Pelcowa, *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. I: *Rolnictwo. Narzędzia rolnicze, prace polowe, zbiór i obróbka zbóż*, 2012; t. II: *Rolnictwo. Transport wiejski, rośliny okopowe i paszowe, gleby i rodzaje pól, uprawa lnu i konopi, zbiór siana*, 2014; t. III: *Świat zwierząt*, 2015; t. IV: *Sad i ogród warzywny, budownictwo i przestrzeń podwórza*, 2016; t. V: *Świat roślin*, 2017; t. VI: *Pokarmy*, 2019, Lublin.
- PERZOWA H., 1979, *Jan Karłowicz jako dialektolog*, „Poradnik Językowy” nr 9, s. 426–436.
- PETRAUSKAS R., 2020, *Palemon und die vier Sippen. Die römische Abstammungstheorie der Litauer*, [w:] S. Donecker (red.), *Abstammungsmythen und Völkergenealogien im frühneuzeitlichen Ostseeraum*, Greifswald, s. 195–209.
- PIKE K.L., 1954, *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behaviour*, Glendale.
- PIOTROWSKI T., 2010, *Słowniki języka polskiego*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski*, wyd. 3, Lublin, s. 601–618.
- PLTNIKOVA A.A., 1999, *Kroški*, [w:] SD, t. 2, s. 685–687.
- PLTNIKOVA A.A., 2002a, *Hleb obrádovyyj*, [w:] SM, s. 477–478.
- PLTNIKOVA A.A., 2002b, *Pečen’e*, [w:] SM, s. 363–364.
- PLTNIKOVA A.A., 2009, *Pečen’e figurnoe*, [w:] SD, t. 4, s. 35–39.
- PLTNIKOVA A.A., 2012a, *Hleb pominal’nyj*, [w:] SD, t. 5, s. 424–427.
- PLTNIKOVA A.A., 2012b, *Hleb roždestvenskij*, [w:] SD, t. 5, s. 427–431.
- POL W., 1869, *Historyczny obszar Polski. Rzecz o dialektach mowy polskiej*, Kraków.
- POSIEDZENIE 2 III 1874: *Posiedzenie Komisji Językowej AU z dnia 2 marca 1874 r.*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” I, 1874, s. XXVIII–XIX.
- POSIEDZENIE 5 I 1877: *Posiedzenie Komisji Językowej AU z dnia 5 stycznia 1877 r.*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” VI, 1877, s. XI.
- POSIEDZENIE 11 IV 1874: *Posiedzenie Komisji Językowej AU z dnia 11 kwietnia 1874 r.*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” I, 1874, s. LXVIII–L.

- POSIEDZENIE 12 II 1877: *Posiedzenie Komisji Językowej AU z dnia 12 lutego 1877 r.*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” VI, 1877, s. XII.
- POSIEDZENIE 14 XI 1874: *Posiedzenie Komisji Językowej AU z dnia 14 listopada 1874 r.*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” III, 1875, s. XXIV–XXV.
- POSIEDZENIE 15 XI 1875: *Posiedzenie Komisji Językowej AU z dnia 15 listopada 1875 r.*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” IV, 1876, s. XII.
- POSIEDZENIE 16 X 1877: *Posiedzenie Komisji Językowej AU z dnia 16 października 1877 r.*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” VI, 1877, s. XV.
- POSIEDZENIE 17 XII 1877: *Posiedzenie Komisji Językowej AU z dnia 17 grudnia 1877 r.*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” VI, 1877, s. XV–XVII.
- POSIEDZENIE 19 VII 1876: *Posiedzenie Komisji Językowej AU z dnia 19 lipca 1876 r.*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” VI, 1877, s. VIII.
- POSIEDZENIE 22 XII 1874: *Posiedzenie Komisji Językowej AU z dnia 22 grudnia 1874 r.*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” III, 1875, s. XXVI.
- PRUSINOWSKA J., 2006, *Od Romowe do świętej góry. Wędrowki motywu świątyni pruskiej w literaturach bałtyckich*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” nr 2, s. 171–186.
- PRUSINOWSKA J., 2007, *Religia i mitologia Bałtów w literaturze polskiej, łotewskiej, litewskiej i Niemców wschodniobałtyckich schyłku XVIII i w XIX stuleciu*, „Pruthenia. Pismo poświęcone Prusom i ludom bałtyjskim” II, s. 103–116.
- PRUSINOWSKA J., 2010, *Anafielas i Walhalla przeglądają się w Niemnie. Wędrowka w zaświaty litewskie i skandynawskie*, „Zeszyty Naukowe Muzeum Budownictwa Ludowego – Park Etnograficzny w Olsztynku”, z. 1: *Folklor Bałtyjski – dziedzictwo kulturowe i źródło w badaniach mitologii*, s. 47–63.
- PRUSINOWSKA J., 2015, *Poganie nad Dźwiną. O mitologii na kartach „Rubona” (1842–1849)*, „Pruthenia. Pismo poświęcone Prusom i ludom bałtyjskim” X, s. 117–134.
- PSB: *Polski słownik biograficzny*, t. I–XLVII, Warszawa – Kraków 1935–.
- RAK M., 2012, *Listy Jana Karłowicza do Seweryna Udzieli z lat 1888–1900*, „LingVaria” VII, nr 1 (13), s. 151–165.
- RAK M., 2017, *Z dziejów „Słownika gwar polskich” Jana Karłowicza. Kartoteka i działania wydawnicze*, „LingVaria” XII, nr 2 (24), s. 263–288, <https://doi.org/10.12797/LV.12.2017.24.17>.
- RAK M., 2018a, *„Czwarta piramida” Jana Karłowicza. Kartoteka pierwszego w dziejach polskiej nauki słownika etnolingwistycznego*, „LingVaria” XIII, nr 2 (26), s. 183–200, <https://doi.org/10.12797/LV.13.2018.26.13>.
- RAK M. (oprac.), 2018b, *Materiały do dziejów polskiej dialektologii i etnologii. Listy Cezarii Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutz-Jędrzejewiczowej, Adama Fischera,*

- Antoniego Kaliny, Izydora Kopernickiego, Kazimierza Nitscha, Seweryna Udzieli, Juliusza Zborowskiego, „Biblioteka LingVariów”, t. 25, Kraków.
- RAK M., 2019a, *Dialektologia polska w latach 1873–1918 (zarys historii)*, [w:] B. Grabka, R. Kucharzyk, A. Tyrpa (red.), *Studia Dialektologiczne V*, Kraków, s. 327–336.
- RAK M., 2019b, *Kazimierz Nitsch i etnologia*, „LingVaria” XIV, nr 1 (27), s. 339–349, <https://doi.org/10.12797/LV.14.2019.27.23>.
- RAK M., 2020, *Krakowskie listy Jana Baudouina de Courtenay do Jana Karłowicza z 1894 r.*, „LingVaria” XV, nr 2 (30), s. 221–244, <https://doi.org/10.12797/LV.15.2020.30.17>.
- RAK M., 2021a, *Kulinarne kulturemy – podhalańskie, polskie, słowiańskie. Zarys problematyki* [w druku].
- RAK M., 2021b, *Kulturemy gwarowe, polskie i słowiańskie – zarys problematyki* [w druku w „Etnolingwistyce” 33].
- RAMUŁT S., 1893, *Słownik języka pomorskiego, czyli kaszubskiego*, Kraków.
- REICHAN J., 1980, *Małopolskie gwary jednonosówkowe*, cz. 1–2, Wrocław.
- REICHAN J., 2019, *Kazimierz Nitsch i „Mały atlas gwar polskich”*, „LingVaria” XIV, nr 1 (27), s. 317–329, <https://doi.org/10.12797/LV.14.2019.27.21>.
- REICHAN J., WOŹNIAK K., 2004, *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne*, Kraków.
- ROGET P.M., 1852, *Thesaurus of English Words and Phrases*, London.
- RUTKOWSKA K., PRAŠKEVIČ E., 2016, „Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia...” *Jana Karłowicza – wyrazem wiedzy i zamiłowań lituanistycznych autora*, „Acta Baltico-Slavica” XL, s. 93–108, <https://doi.org/10.11649/abs.2016.017>.
- RUTKOWSKA K., 2011, *Jano Karłowicziaus nuopelnai lietuvių kalbai ir tautosakai*, „Naujoji Romuva” nr 3, s. 2–5.
- RUTKOWSKA K., 2012a, *Pismo „Wisła”*, <http://www4003.vu.lt/Pismo-Wisa-942.html> (dostęp: 31 XII 2020).
- RUTKOWSKA K., 2012b, *Poradnik dla zbierających „rzeczy ludowe”*, <http://www4003.vu.lt/Poradnik-dla-zbierajacych-rzeczy-ludowe-938.html> (dostęp: 31 XII 2020).
- RUTKOWSKA K., 2012c, *Zasługi Jana Karłowicza dla języka i folkloru litewskiego*, „Poradnik Językowy” nr 5, s. 21–29.
- SABALIAUSKAS A., 1979, *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija iki 1940 m.*, Vilnius.
- SAGAN-BIELAWA M., 2014, *Dziedzictwo pozaborowe. Społeczna świadomość językowa Polaków w Drugiej Rzeczypospolitej*, „Biblioteka LingVariów”, t. 18, Kraków.
- SAKALAUSKIENE V., SAWANIEWSKA-MOCHOWA Z., 2014, *Filologia a tożsamość. Dwugłos polsko-litewski o ks. Antonim Juskiewiczu, twórcy słowników przekładowych*, „Acta Baltico-Slavica” XXXVIII, s. 108–125, <https://doi.org/10.11649/abs.2014.001>.
- SAWANIEWSKA-MOCHOWA Z., 1990a, *Działalność Jana Karłowicza na polu kultury języka polskiego*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Filologiczne. Filologia Polska” XI, s. 59–66.
- SAWANIEWSKA-MOCHOWA Z., 1990b, *Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania potocznej polszczyzny północnokresowej. Słownictwo*, Warszawa.
- SAWANIEWSKA-MOCHOWA Z., 1994, *Język polski na Litwie w drugiej połowie XIX wieku w świetle rękopisów Jana Karłowicza*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” VII, s. 101–111.

- SAWANIEWSKA-MOCHOWA Z., 2003, *Polscy miłośnicy języka i folkloru litewskiego w XIX wieku*, „Acta Baltico-Slavica” XXVII, s. 73–95.
- SD: N.I. Tolstoj (red.), *Slavânskie drevnosti. Ètnolingvističeskij slovar’*, t. 1: *A (Avgust) – G (Gus’)*, 1995; t. 2: *D (Davat’) – K (Kroški)*, 1999; t. 3: *K (Krug) – P (Perepelka)*, 2004; t. 4: *P (Pereprava čerez vodu) – S (Sito)*, 2009; t. 5: *S (Skazka) – Â (Âserica)*, 2012, Moskva.
- SEBR: A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927.
- SEDAKOVA I.A., TOLSTAÂ S.M., 1995, *Buločka*, [w:] SD, t. 1, s. 270–272.
- SFP: J. Krzyżanowski (red.), *Słownik folkloru polskiego*, Warszawa 1965.
- SGK: B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I–VII, Wrocław 1967–1976.
- SGP PAN: *Słownik gwar polskich*, red. M. Karaś (*Źródła*, t. 1), J. Reichan (t. 2–9, z. 2), S. Urbańczyk (t. 2–5), J. Okoniowa (t. 6–9, z. 2), B. Grabka (t. 7–9, z. 2), R. Kucharzyk (t. 9, z. 2 – t. 10, z. 2), t. 1–3: Wrocław – Warszawa – Kraków 1977–1991, t. 4–10: Kraków 1992–2019.
- SGP ZP: M. Karaś (red.), *Słownik gwar polskich. Zeszyt próbny*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1964.
- SJAM: K. Górski, S. Hrabec (red.), *Słownik języka Adama Mickiewicza*, t. 1–11, Wrocław 1962–1983.
- SJPD: W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
- SKARŁ: J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI (t. IV–VI do druku przygot. J. Łoś), Kraków 1900–1911.
- SKARŻYŃSKI M. (oprac.), 2016a, *Materiały do dziejów polskiego językoznawstwa II: Jan Baudouin de Courtenay. Teksty mniej znane*, „Biblioteka LingVariów”, t. 21, Kraków.
- SKARŻYŃSKI M., 2016b, *Powstanie Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, „LingVaria” XI, nr 2 (22), s. 295–304, <https://doi.org/10.12797/LV.11.2016.22.19>.
- SKARŻYŃSKI M., 2018, *Przyczynki do historii Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego*, „LingVaria” XIII, nr 1 (25), s. 205–217, <https://doi.org/10.12797/LV.13.2017.25.15>.
- SKARŻYŃSKI M., 2019, *Geneza i początki Studium Słowiańskiego UJ*, „LingVaria” XIV, nr 1 (27), s. 11–33, <https://doi.org/10.12797/LV.14.2019.27.01>.
- SKARŻYŃSKI M., SMOCZYŃSKA M. (oprac.), 2007, *Listy Jana Baudouina de Courtenay do Henryka Ułaszyna z lat 1898–1929*, „Biblioteka LingVariów”, t. 1, Kraków.
- SKARŻYŃSKI M., SMULKOWA E. (oprac.), 2018, *Materiały do dziejów polskiego językoznawstwa III: Korespondencja Kazimierza Nitscha i Antoniny Obrębskiej-Jabłońskiej 1925–1958*, cz. 1: 1925–1945, cz. 2: 1946–1958, „Biblioteka LingVariów”, t. 26, Kraków.
- SL: S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Warszawa 1807–1814.
- ŚLAWSKI F., 1959, *Badania leksykograficzne prof. Nitscha*, „Język Polski” XXXIX, nr 2, s. 93–96.
- SLSJ: J. Bartmiński (red.), *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*, Wrocław 1980.
- SM: S.M. Tolstaâ (red.), *Slavânskaâ mifologią. Ènciklopedičeskij slovar’*, 2 izd., Moskva 2002.

- SML: J. Karłowicz, *Słowniczek mitologii litewskiej* (Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, sygn. PAU W I-191a).
- SMP: J. Karłowicz, *Słownik mitologii polskiej* (Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, sygn. PAU W I-191a).
- ŚNIADECKI J., 1929, *Uwagi Jana Śniadeckiego nad rozprawą Z.D. Chodakowskiego*, [w:] S. Pigoń, *Z dawnego Wilna. Szkice obyczajowe i literackie*, Wilno, s. 17–19.
- SOKÓLSKA U., 2013, „Przyczynki do projektu wielkiego słownika polskiego” Jana Karłowicza jako źródło wiedzy o warsztacie leksykografa końca XIX w., „Prace Filologiczne” LXIV, cz. 1, s. 351–366.
- SSiSL: J. Bartmiński (konceptcja całości i red.), S. Niebrzegowska-Bartmińska (zast. red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. I: *Kosmos*, z. 1: *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, 1996; z. 2: *Ziemia, woda, podziemie*, 1999; z. 3: *Meteorologia*, 2012; z. 4: *Świat, światło, metale*, 2012; t. II: *Rośliny*, z. 1: *Zboża*, 2017; z. 2: *Warzywa, przyprawy, rośliny przemysłowe*, 2018; z. 3: *Kwiaty*, 2019; z. 4: *Zioła*, 2019, Lublin.
- SSS: *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, t. I: *A–E*, cz. 1 (*A–B*), cz. 2 (*C–E*); t. II: *F–K*, cz. 1 (*F–H*), cz. 2 (*I–K*); t. III: *L–O*, cz. 1 (*L–M*), cz. 2 (*N–O*), red. W. Kowalenka, G. Labuda i T. Lehr-Splawiński; t. IV: *P–R*, cz. 1 (*P*), cz. 2 (*Q–R*); t. V: *S–Ś*; t. VI: *T–W*, cz. 1 (*T–U*), cz. 2 (*V–W*), red. G. Labuda i Z. Stieber; t. VII: *Y–Ż*, cz. 1 (*Y–Ż*), cz. 2 (*Suplement A–C*), red. G. Labuda i A. Gąsiorowski; t. VIII: *Suplementy A–Ż i indeksy*, cz. 1 (*Suplement D–J*), cz. 2 (*Suplement A–Ż, indeksy Nomina i Loca*), red. G. Labuda, A. Gąsiorowski i A. Wędzki, t. I–IV: Wrocław – Warszawa – Kraków 1961–1972, t. V–VIII: Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1975–1996.
- SSTP: S. Urbańczyk (red.), *Słownik staropolski*, t. I–XI, Wrocław 1953–2002.
- STARCZEWSKI F., 1904, *Działalność muzyczna J. Karłowicza, jej charakterystyka i ocena*, [w:] *ŻYCIE I PRACE*, s. 295–316.
- STARNAWSKI J. (oprac.), 1965, *Korespondencja Jana Łosia z Hieronimem Łopacińskim*, „Język Polski” XLV, z. 1, s. 44–63.
- STARNAWSKI J. (oprac.), 1967, *Pięćdziesiąt trzy listy Jana Karłowicza do Hieronima Łopacińskiego 1888–1903*, „Lud” LI, s. 585–598, LII, s. 250–284.
- STASZCZAK Z. (red.), 1987, *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, Warszawa – Poznań.
- STOCKING G.W., 1968, *On the Limits of „Presentism” and „Historicism” in the History of the Behavioral Sciences*, [w:] idem, *Race, Culture and Evolution. Essays in the History of Anthropology*, New York, s. 1–12 [przedruk z: „Journal of the History of the Behavioral Sciences” I, 1965, s. 211–217, [https://doi.org/10.1002/1520-6696\(196507\)1:3%3C211::AID-JHBS2300010302%3E3.0.CO;2-W](https://doi.org/10.1002/1520-6696(196507)1:3%3C211::AID-JHBS2300010302%3E3.0.CO;2-W)].
- STOMMA L., 1986, *Antropologia kultury wsi polskiej XIX wieku*, Warszawa.
- SUMCOW M.T., 1904, *Pamięci J. Karłowicza*, [w:] *ŻYCIE I PRACE*, s. 50–55.
- SW: J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.
- SWil: A. Zdanowicz i in. (red.), *Słownik języka polskiego*, Wilno 1861.

- ŚWIRKO S., 1970, *Litwa i Białoruś*, [w:] H. Kapeliś, J. Krzyżanowski (red.), *Dzieje folklorystyki polskiej. 1800–1863. Epoka przedkolbergowska*, Wrocław – Warszawa – Kraków, s. 169–227.
- SWOKARŁ. J. Karłowicz, *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim*, z. 1–3, Kraków 1894–1905.
- SZACKI J., 1981/2003, *Historia myśli socjologicznej*, cz. 1–2, Warszawa.
- SZOBER S., 1928, *Jan Karłowicz (1836–1903). Wspomnienie*, „Prace Filologiczne” XIII, s. 546–557.
- TANTY M., 1970, *Panslawizm, carat, Polacy. Zjazd Słowiański w Moskwie 1867 roku*, Warszawa.
- TOLSTAÂ S.M., 1993, *Ètnolingvistika v Lûbline*, „Slavânovedenie” III, s. 47–59.
- TOLSTAÂ S.M., 2006, *Postulaty moskovskoj ètnolingvistiki*, „Etnolingwistyka” XVI, s. 7–27.
- TOLSTAÂ S.M., 2010, *Moskovskaâ ètnolingvistika. Napravleniâ i podhody*, [w:] eadem, *Semantičeskie kategorii âzyka kul'tury. Očerki po slavânskoj ètnolingvistike*, Moskva, s. 7–19.
- TOLSTAÂ S.M., 2012, *Hleb*, [w:] SD, t. 5, s. 412–421.
- TOLSTAÂ S.M., 2013, *Nikita Il'ič Tolstoj i ego put' k ètnolingvistike*, [w:] eadem, T.A. Agapkina (red.), *Ethnolinguistica Slavica. K 90-letiu akademika Nikity Il'iča Tolstogo*, Moskva, s. 10–25.
- TOLSTAÂ S.M., 2019, *Mir čeloveka v zerkale âzyka. Očerki po slavânskomu âzykoznaniu i ètnolingvistike*, Moskva.
- TOLSTOJ N.I., TOLSTAÂ S.M., 2013, *Slavânskaâ ètnolingvistika. Voprosy teorii*, Moskva.
- TOLSTOJOWA S., 2007, *Władimir Toporow i jego teksty*, „Etnolingwistyka” XIX, s. 11–30.
- TOPORKOV A.L., 1997, *Teoriâ mifa v russkoj filologičeskoj nauke XIX veka*, Moskva.
- TOPORKOV A.L., 1999, *Deža*, [w:] SD, t. 2, s. 45–49.
- TOPORKOV A.L., 2002a, *Deža*, [w:] SM, s. 132–233.
- TOPORKOV A.L., 2002b, *Kabinetnaâ mifologiâ*, [w:] SM, s. 212.
- TOPORKOV A.L., 2002c, *Hleb*, [w:] SM, s. 476–477.
- TOPORKOV A.L., 2002d, *Hleb – sol'*, [w:] SM, s. 479.
- TYLOR E.B., 1865, *Researches into the Early History of Mankind and the Development of Civilisation*, London.
- TYLOR E.B., 1871/1896, *Primitive Culture. Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom*, London [pol. wydanie: *Cywilizacja pierwotna. Badania rozwoju mitologii, filozofii, wiary, mowy, sztuki i zwyczajów*, t. 1, oprac. J. Karłowicz, tłum. Z.A. Kowerska, Warszawa 1896].
- TYLOR E.B., 1871/1898, *Primitive Culture. Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom*, London [pol. wydanie: *Cywilizacja pierwotna. Badania rozwoju mitologii, filozofii, wiary, mowy, sztuki i zwyczajów*, t. 2, oprac. J. Karłowicz, tłum. Z.A. Kowerska, Warszawa 1898].
- TYLOR E.B., 1881/1889, *Anthropology. An Introduction to the Study of Man and Civilization*, London [pol. wydanie: *Antropologia. Wstęp do badania człowieka i cywilizacji*, tłum. A. Bąkowska, Warszawa 1889].
- TYRPA A., 2006, *Etnolingwistyka ludowa, narodowa, porównawcza – koncepcja neofilologów i polonistów*, „Etnolingwistyka” XVIII, s. 105–116.

- UŁASZYN H., 2009, *Studia onomastyczne i socjolingwistyczne*, wstęp i dobór tekstów M. Skarżyński, B. Walczak, „Klasyki Nauki Poznańskiej”, t. 41, Poznań.
- UŁASZYN H., 2010, *Z Kłopotów na katedry uniwersyteckie. Wspomnienia*, z rękopisu oprac. M. Skarżyński, „Biblioteka LingVariów”, t. 7, Kraków.
- URBAŃCZYK S., 1947, *Religia pogańskich Słowian*, Kraków.
- URBAŃCZYK S., 1964, *Słowniki – ich rodzaje i użyteczność*, Wrocław.
- URBAŃCZYK S., 1991, *Słowniki i encyklopedie – ich rodzaje i użyteczność*, wyd. 3 poszerz., Kraków – Katowice.
- URBAŃCZYK S., 1993, *Dwieście lat polskiego językoznawstwa (1751–1950)*, Kraków.
- VALENCOVA M.M., 1999, *Zakvaska*, [w:] SD, t. 2, s. 252–254.
- VALENCOVA M.M., P’ĀNKOVA K.V., UZENĚVA E.S., 2012, *Testo*, [w:] SD, t. 5, s. 265–269.
- VECKENSTEDT E., 1883, *Die Mythen, Sagen und Legenden der Žamaiten (Litauer)*, Heidelberg.
- VĚLIUS N., 1996–2005, *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. I–IV, Vilnius.
- VOL’TER Ė., 1886, *Ob izučėnii litovskoj mifologii*, „Pamātnaā knižka Kovenskoj gubernii na 1887 g.”, s. 309–318.
- WĄGIEL A., 2005, *Jan Karłowicz – portret z Mieczysławem w tle*, „Muzyka. Kwartalnik Instytutu Sztuki PAN” nr 4, s. 67–103.
- WEPI: J. Aleksandrowicz (red.), *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, t. I–LV, Warszawa 1890–1914.
- WIERZBICKA A., 1993, *Nazwy zwierząt*, [w:] J. Bartmiński, R. Tokarski (red.), *O definicjach i definiowaniu*, Lublin, s. 251–267.
- WITORT J., 1895, *Litewska wspólnota rodzinna*, „Wisła” IX, s. 1–10.
- WŁODEK L., 1904, *Jan Karłowicz jako publicysta*, [w:] ŻYCIE I PRACE, s. 356–368.
- WÓJCICKI K.W., 1836, *Pieśni ludu Białochrobatów, Mazurów i Rusi z nad Bugu z dołączeniem odpowiednich pieśni ruskich, serbskich, czeskich i słowiańskich*, t. 1–2, Warszawa.
- ZALESKI W. [Wacław z Oleska], 1833, *Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego z muzyką instrumentowaną*, Lwów.
- ZAMECKI S., 1988, *Pojęcie odkrycia naukowego a historia dziedziny nauk*, Wrocław.
- ZARĘBA A., 1965, *W sprawie „Słownika gwar polskich”*, „Język Polski” XLV, z. 5, s. 279–293.
- ZAWILIŃSKI R., 1880, *Gwara brzezińska w starostwie ropczyckim. Studium dialektologiczne*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” VIII, s. 180–234.
- ZAWILIŃSKI R., 1926, *Dobór wyrazów. Słownik wyrazów bliskoznacznych i jednoznacznych do praktycznego użytku*, Kraków.
- ZEJSZNER L., 1845, *Pieśni ludu Podhalan, czyli górali tatrowych polskich*, Warszawa.
- ZINKEN J., 2009, *The Ethnolinguistic School of Lublin and Anglo-American Cognitive Linguistics*, [w:] J. Bartmiński, *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, red. J. Zinken, tłum. A. Głaz, London, s. 1–5.
- ŻMIGRODZKI P., 2009, *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*, wyd. 3, Katowice.
- ŻMIGRODZKI P., 2010, „Definicja leksykograficzna a opis języka” – ćwierć wieku później. *Jeszcze o roli naiwnego obrazu świata w definiowaniu*, [w:] W. Chlebda (red.),

Etnolingwistyka a leksykografia. Tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu, Opole, s. 33–40.

ŻYCIE I PRACE: *Życie i prace Jana Karłowicza (1836–1903). Książka zbiorowa wydana staraniem i nakładem redakcji „Wisły”, Warszawa 1904.*

JAN KARŁOWICZ IN THE LIGHT OF ARCHIVAL MATERIALS

DIALECTOLOGY, ETHNOLINGUISTICS

AND THE STUDY OF LITHUANIAN LANGUAGE AND CULTURE

Summary

The book refers to the scientific activity of Jan Karłowicz, and, in particular, to the three areas to which he contributed much of his work: dialectology, ethnolinguistics, and the study of Lithuanian Language and Culture. The material basis includes the researcher's archival works (files of the *Lexicon of Polish Dialects* [*Słownik gwar polskich*], *Lexicon of Polish Mythology* [*Słownik mitologii polskiej*] and the *Little Lexicon of Lithuanian Mythology* [*Słowniczek mitologii litewskiej*]), found in 2017 in the Scientific Archive of PAN and PAU in Kraków. The objective of this book is to publish these documents and re-analyse the *Lexicon of Polish Dialects*. For more than a hundred years, i. e. since the time in which the lexicon was finished in 1911, nobody has probably read those manuscripts. One of the reasons for this is the fact that they were catalogued in a wrong manner.

The composition of this book, as well as its objective, has been determined not so much by the whole scientific output by Karłowicz, as by the researcher's collection of archives stored in Kraków (this specification is important because Karłowicz's main archive is located in Vilnius).

The first part of the monograph refers to the scientist's dialectological achievements, mainly to the *Lexicon of Polish Dialects*. Finding the files and reaching the manuscripts accompanying their writing shed a new light on this lexicon and made it possible for us to undertake a reliable discussion with the review published by Kazimierz Nitsch in 1911. For a long time (more or less until the end of 1960s), this review was influencing the opinion on Karłowicz's dialectological activity which was unfairly evaluated as unprofessional. Also, due to the discovery of the files, we could see clearly what the participation of Jan Łoś actually was like in preparing the dialectological lexicon (it was believed that Łoś made significant contributions to the work, as a result of which the last three volumes of the lexicon, edited by Łoś, were better than the previous volumes).

In the second part of this book, the hand-written file of the *Lexicon of Polish Mythology* was the starting point for the history of the ethnolinguistic research. It is because it turns out that Karłowicz's interests focused not only on Polish vocabulary and folk culture as separate areas of knowledge, but they also referred to a folk vision of the world and humankind reflected in linguistic material, i. e. what we now call ethnolinguistics. The file of the *Lexicon of Polish Mythology* was presented against the background of the most important achievements of Slavic ethnolinguistics, i. e. the *Lexicon of Stereotypes and Folk Symbols* [*Słownik stereotypów i symboli ludowych*] edited by Jerzy Bartmiński and the *Slavic Antiquities* [*Славянские древности*] edited by Nikita I. Tolstoy. Also, on the basis of an index card, the entry: BREAD was reconstructed, and the arrangement of the lexicon was suggested, assuming that it was probably meant to be onomasiological, according to the following categories: KOSMOGRAFIA (COSMOGRAPHY), POWIETRZANIA (AIR), KAMIENIE (STONES), ROŚLINY (PLANTS), ZWIERZĘTA (ANIMALS) and CZŁOWIEK (HUMAN).

The third part of the book remains within Karłowicz's studies on Lithuanian language and culture. The researcher analysed both the Lithuanian language and folklore. The file of the *Little Lexicon of Lithuanian Mythology* is the first Polish study of this topic. In this book, the whole file was presented along with the adequate scientific commentary.

In the monograph, Karłowicz is presented as a persistent scientist who, despite various obstacles (he was not associated with any institutions, which is unusual in our times; he was fighting with several diseases in the last years of his life), successfully carried out his scientific research. Also, in the book, ahistorical evaluation of Karłowicz's work by other linguists is discussed. Moreover, the author of the monograph emphasizes the variety of ideas which go beyond the frames of the age in which the editor of "Vistula" ["Wisła"] lived.

Karłowicz's notebooks found in 2017 make it possible for us to fairly assess his scientific activity and the history of Polish science (especially dialectology, ethnolinguistics, and the study of Lithuanian language and culture).

ЯН КАРЛОВИЧ В СВЕТЕ АРХИВНЫХ МАТЕРИАЛОВ

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ, ЭТНОЛИНГВИСТИКА И ЛИТУАНИСТИКА

Резюме

Книга рассказывает о научной деятельности Яна Карловича, а именно о трех направлениях, в которые он внес значительный вклад: диалектологии, этнолингвистике и литуанистике. Основой материала являются архивные материалы этого исследователя (картотеки «Словаря польских говоров» [*Słownik gwar polskich*], «Словаря польской мифологии» [*Słownik mitologii polskiej*] и «Малого словаря литовской мифологии» [*Słowniczek mitologii litewskiej*]), найденные в 2017 году в архивах Польской академии наук и Польской академии знаний в Кракове. Цель этой работы – ввести эти документы в научный оборот, а также обратить внимание на «Словарь польских говоров». Скорее всего, из-за того, что эти материалы были неправильно каталогизированы, никто не обращал внимания на эти рукописные документы более 100 лет, т.е. с момента их издания в 1911 году.

Композиция данной книги, как и ее цель, были определены не столько научным наследием Я. Карловича, сколько архивным наследием этого исследователя, которое хранится в Кракове (это уточнение является важным, потому что главные архивы Карловича находятся в г. Вильно).

Первая часть монографии касается достижений исследователя в области диалектологии, в первую очередь, «Словарь польских диалектов». После того, как была найдена картотека, и дело дошло до рукописных документов, которые были использованы в создании словаря, удалось по-новому посмотреть на эту работу и начать серьезную полемику с рецензией, опубликованной в 1911 году Казимиром Ничем. Долгое время – почти до 60 гг. XX века – эта рецензия влияла на мнения о деятельности Карловича в области диалектологии, которую неверно считали дилетантством. Благодаря тому, что был найден каталог, оказалось, что значительный вклад в диалектологический словарь внес Ян Лось (до этого времени существовало ошибочное мнение о значительном вмешательстве Лося, которое позитивно повлияло на издание ним последних трех томов диалектического словаря Карловича).

Во второй части книги рукописный каталог «Словаря польской мифологии» показан как вклад в историю исследований в области этнолингвистики. Поскольку оказалось, что интересы Карловича были сосредоточены не только отдельно на польской лексике и отдельно на польской этнографии, а также касались представлений народа о мире и человеке, которые проявляются в языковом материале, т.е. того, что сейчас называется этнолингвистикой. Картотека «Словаря польской мифологии» представлена на фоне важнейших достижений славянской этнолингвистики, т.е. «Словаря народных символов и стереотипов» [*Słownik stereotypów i symboli ludowych*] под редакцией Ежи Бартминьского и «Славянских древностей» под редакцией Никиты И. Толстого. Кроме того, на основе карточек, реконструирован девиз CHLEB (ХЛЕБ) и предложена такая система словаря, которая, скорее всего, должна была быть ономаσιологической, согласно следующим категориям: KOSMOGRAFIA (КОСМОГРАФИЯ), POWIETRZANIA (ВОЗДУХ), KAMIENIE (КАМНИ), ROŚLINY (РАСТЕНИЯ), ZWIERZĘTA (ЖИВОТНЫЕ) и CZŁOWIEK (ЧЕЛОВЕК).

Третья часть книги касается области литуанистических исследований Карловича, который исследовал не только литовский язык, но и литовский фольклор. Картотека «Малого словаря литовской мифологии» является первой польской работой по этой теме. В этой книге она размещена полностью вместе с научным комментарием.

Сквозь всю монографию проходит тема Карловича как упрямого исследователя, который, несмотря на различные препятствия (он был частным ученым, что сейчас не встречается; последние несколько лет он боролся с различными заболеваниями), а скорее всего, наперекор им, удачно проводил научные исследования. Следующая тема книги – антиисторическая оценка его деятельности другими лингвистами. И еще одна – огромное количество мыслей и идей, выходящих за рамки эпохи, в которой жил редактор «Вислы».

Черновые работы Карловича, найденные в 2017 году, позволяют правдиво взглянуть на его научную деятельность и историю польской науки (особенно диалектологии, этнолингвистики и литуанистики).

JANAS KARŁOWICZIUS
ARCHYVINĖS MEDŽIAGOS PERSPEKTYVOJE
DIALEKTOLOGIJA, ETNOLINGVISTIKA IR LITUANISTIKA
Santrauka

Knygoje pristatoma Jano Karłowicziaus mokslinė veikla, o tiksliau trys disciplinos, kurių plėtrai J. Karłowiczius turėjo ypatingą reikšmę. Tai dialektologija, etnolingvistika ir lituanistika. Empirinį tyrimo pagrindą sudaro archyviniai šaltiniai – „Lenkų tarmių žodyno“ [le. *Słownik gwar polskich*], „Lenkų mitologijos žodyno“ [le. *Słownik mitologii polskiej*] ir „Lietuvių mitologijos žodynelio“ [le. *Słowniczek mitologii litewskiej*] kartotekos, atrastos 2017 m. Krokuvoje įsikūrusiame Lenkijos mokslo akademijos PAN ir Lenkijos gabumų akademijos PAU mokslo archyve. Kritinio leidimo tikslas – įtraukti minėtuosius dokumentus į mokslinę diskusiją ir naujai pažvelgti į „Lenkų tarmių žodyną“. Tikėtina, kad per daugiau kaip šimtą metų, nuo pat jų spausdintinio leidimo 1911 m., šie rankraščiniai veikalai nesulaukė tyrėjų dėmesio, mat buvo netaisyklingai kataloguoti.

Šios knygos kompoziciją – kaip ir jos tikslą – lėmė ne tiek J. Karłowicziaus mokslinis įdirbis, kiek Krokuvoje saugomas tyrėjo archyvinis palikimas (šis patikslinimas būtinas, nes pagrindinis J. Karłowicziaus archyvas yra Vilniuje).

Pirmoji monografijos dalis skirta tyrėjo dialektologiniams pasiekimams, visų pirma – „Lenkų tarmių žodynui“. Kartotekos atradimas ir rankraštinių dokumentų, lydėjusių šio žodyno atsiradimą, atkūrimas leido naujai pažvelgti į veikalą ir pradėti dalykinę polemiką su 1911 m. paskelbta Kazimierzo Nitscho recenzija. Ilgus metus (maždaug iki 1960-ųjų pradžios) ši recenzija formavo nuomonę apie J. Karłowicziaus dialektologinę veiklą, neteisingai pastarąją vadinusi diletantizmu. Atradus kartoteką paaiškėjo, kokią reikšmę iš tikrųjų žodynui padarė Janas Łosias (iki to vyravo neteisinga nuomonė, esą J. Łosias nemažai kišosi bekuriant žodyną ir tai turėjo teigiamos įtakos paskutinėms trims, jo išleistoms, J. Karłowicziaus tarmių žodyno dalims).

Knygos antroje dalyje „Lenkų mitologijos žodyno“ rankraštinė kartoteka traktuojama kaip svarus indėlis į etnolingvistinių tyrimų istoriją. Pasirodo, kad savo tyrimuose J. Karłowiczius ypatingą dėmesį skyrė ne tik lenkų kalbos lek-

sikai ir atskirai liaudies kultūrai, bet taip pat kalbinėje medžiagoje išsiskiriantys liaudiškajai pasaulio ir žmogaus vizijai, taigi tam, kam šiandien suteikiamas etnolingvistikos vardas. „Lenkų mitologijos žodyno“ kartoteka atskleidžiama remiantis esminiais slavų etnolingvistikos pasiekimais – Jerzio Bartmińskiego „Liaudies stereotipų ir simbolių žodynu“ [*Słownika stereotypów i symboli ludowych*] ir Nikitos I. Tolstojaus žodynu „Slavų senovė“ [ru. *Славянские древности*]. Be to, kartotekos įrašų pagrindu atkurtas antraštinis įrašas DUONA (CHLEB) ir pasiūlyta žodyno straipsnių išdėstymo tvarka, kuri greičiausiai turėjusi būti onomasiologinio pobūdžio, pagal šias kategorijas: KOSMOGRAFIA (KOSMOGRAFIJA), POWIETRZANIA (ORAS), KAMIENIE (AKMENYS), ROŚLINY (AUGALAI), ZWIERZĘTA (GYVŪNAI) ir CZŁOWIEK (ŽMOGUS).

Knygos trečiosios dalies turinį sudaro J. Karłowicziaus lituanistinių tyrimų įdirbis, aprėpiantis tiek lietuvių kalbą, tiek lietuviškąjį folklorą. „Lietuvių mitologijos žodynėlio“ kartoteka – pirmas šiai temai skirtas tyrimas lenkų kalba. Knygoje jis pateikiamas visas su atitinkamais moksliniais komentarais.

Monografijoje persipina keli J. Karłowicziaus ir jo veiklos motyvai. Joje, iš vienos pusės, tapomas J. Karłowicziaus kaip užsispyrusio tyrėjo portretas. Tyrėjo, kuris, nepaisydamas negandų (buvo privatus mokslininkas, kas šiais laikais yra retas atvejis; paskutiniuosius kelerius savo gyvenimo metus kovojo su įvairiomis ligomis) ir net joms pasipriešindamas, sėkmingai vykdė savo mokslinius tyrimus. Iš kitos pusės – perteikiama istorijos dėsniams nepaklūstanti J. Karłowicziaus mokslinė kūryba ir kitų kalbotyrininkų dėstomas jos vertinimas. Išskirtiniu tyrėjo veiklos aspektu laikoma gausybė idėjų, peržengiančių epochos, kurioje gyvenęs „Wisłos“ redaktorius, ribas.

Juodraštiniai J. Karłowicziaus darbai, atrasti 2017 m., viena vertus, leidžia teisingiau pažvelgti į paties tyrėjo mokslinę veiklą, kita vertus, atskleidžia bendrą Lenkijos mokslo (ypač dialektologijos, etnolingvistikos ir lituanistikos) istorijos vaizdą.

INDEKS OSÓB

Kursywą zostały oznaczone nazwy postaci mitologicznych

- Abgar św. 202
Abraham św. 202
Abulkis 151, 156, 164
Achelis Thomas 91
Adalberg Samuel 12
Adam św. 202
Adžendelis 164
Afanasjew Aleksandr N. 74, 79, 82, 86, 87, 135
Agapkina Tatiana A. 136
Agata św. 202
Agnieszka św. 202
Aitvaras 164, 165, 167
Ajtvaras 105, 111, 112, 151, 192
Akielewicz Mikołaj 158, 167, 171, 172, 175, 176
Aklatis 164
Akmo 164
Alabatis 151, 164
Alabatisa 164
Alcis 151, 164, 167
Aleksota 164
Aleksy św. 202
Algene 164
Algis 151, 164
Alojzy św. 202
Anafielas 165
Anastazja św. 202
Andaj 165
Andree Richard 91, 92
Andresen Karl Gustaw 92
Andrzej św. 202
Anioł stróż 202
Anna św. 202
Antoni św. 202
Antychryst 202, 204
Antyp św. 202
Anusiewicz Janusz 19
Apolena św. 202
Apostołowie 202
Appel Karol 8, 31, 86, 158
Apresjan Jurij D. 112, 136
Archedeclius 202
Artes 165
Atanazy św. 202
Atłajbos 151
Atmeschenes viete 165
Atrimpos 165
Atrimpus 165
Atwor 151
Atžendelis 151
Atžyndelis 151
Audris 165
Audros 151
Auksztis 165, 167, 170, 177
Auskut 151
Aušra 151
Austeja 151
Austela 165
Auszlawis 151
Auszra 165
Autrimpus 165, 171

- Baba* 113
Babilos 151
Baidikle 165
Baidyklė 165
Balta mergele 165
Bandinikaj 165
Bangputis 165
 Baranauskas Antanas 149, 150
 Baranowski Antoni zob. Baranauskas Antanas
 Baranowski Ignacy 92
 Barącz Sudok 68, 89
 Barbon św. 202
 Barlaam św. 202
Barstuki 151
 Barszczewski Jan 92
 Barthélemy-Saint-Hilaire Jules 89
 Bartłomiej św. 202
 Bartmińska Izabela 57
 Bartmiński Jerzy 19, 56, 57, 85, 112, 135–138
 Bartoš Frantisek 93
 Basanavičius Jonas 148
 Basanowicz Jan zob. Basanavičius Jonas
Baslis 165
 Bastian Adolf 104
 Batko-Tokarz Barbara 108, 111, 112
Baublis 165
 Baudouin de Courtenay Jan 8, 12, 15, 17, 18, 22, 24, 25, 30, 31, 33, 44, 55, 92, 149, 150, 179, 180, 181
 Baur Ferdinand Christian 92
 Bazyli św. 202
 Bąk Piotr 57
 Bąkowska Aleksandra 76
Bedusznikas 165
 Bełcikowski Adam 24
 Bem 26
 Benedykt św. 202
 Benfey Theodor 100
 Benisławska Waleria 88
 Benisławski 88
 Benno św. 202
 Bergenroth O. 59
Berhold 165
 Bernard św. 202
Berstukai 172
Berstuki 165
Bertulis 165
 Berwiński Ryszard W. 70, 92
Bezlea 165
Bezlis 165
 Bezzenberger Adalbert 92, 150
Bibcziu bobelis 165
Bieda 113, 170
 Biegeleisen Henryk 59
 Bielowa Olga W. 105, 136
 Bieriezowicz Elena L. 136
Bies 113
Bild'uk'evič 165
Bildukai 165
Birbiks 165
Biruta 165
 Biskupski Leon 68, 92
Blaununti merge[le] 165
Blinda 166
Blizgulis 166
 Bliziński Józef 28, 30
 Błażej św. 202
 Bobola św. 202
 Boehm Fritz 104
Boginka 113, 203
 Bogumił św. 202
 Bohomolec Franciszek 176
 Bohuszewicz 28
 Bolte Johannes 104
 Bopp Franz 74
Boruta 203
 Bohusz Ksawery 158, 177
 Borys św. 202
 Bóg 80, 81, 105, 111, 116, 162, 176, 202
 Braga Teófilo 18
 Brandl Vincent 92
 Brauns David 93
Breksta 151
Breksza 166
 Brendan św. 202
 Brensztejn Michał E. 151

- Bronisław św. 202
 Brückner Aleksander 8, 10, 34, 50, 58, 86, 93, 150, 153, 154, 156, 158, 159, 177, 179
 Bruggmann Karl 97, 100, 150, 159
 Brzoza Bolesław 88, 158, 175, 176
 Brzozowski Karol 174
Bubbulis 166
Bubilos 166
Bublos 166
Buda 166
 Buddinger Max 92
Budte 166
 Bugiel Włodzimierz 135
 Bujnicki Kazimierz 88
Burnik 166
 Busłajew Fiodor I. 7, 87, 135
 Bykowski Piotr 135
 Bystroń Jan 27, 28
Bździoch 165

Castitis 151, 166
 Cecylia św. 202
 Celichowski Zygmunt 95, 102
 Cenova zob. Cenowa Franciszek
 Cenowa Florian 68, 93
Cerera 106
Ceres 106
 Černý Adolf 8, 129
Chaurirari 166
 Chelchowski Stanisław 68, 93, 131
 Chlebda Wojciech 16, 67, 139
 Chlebowski Bronisław 102, 160, 168
 Chłopicki Edward 89
 Chmielowski Piotr 15, 26
Chochlik 113
Chors 113
 Chrystus zob. Jezus
 Chwalczewski Stanisław 93, 158
 Chybiński Adolf 11, 12
 Cieszyński Tomasz 68, 93
 Cinciała Andrzej 68, 93
 Cisek Marceli 120, 121
 Ciszewski Stanisław 68, 93, 116, 118, 119, 121, 124, 129, 132, 180
 Clouston William A. 79
 Comte Auguste 15
 Čubinskij Pavlo P. 93
Curche 169
 Cyriak św. 202
 Cywiński Tadeusz 88
 Czaban Edward 17, 33
Czarnobóg 113
 Czarnowska Maria 79, 80
 Czechowiczowa Celina 88
 Czeczot Jan 93
 Czelakowska Anna 22
Czeltice 166
 Czepliński Florian 17, 93
 Czesław bł. 202
Czuże 166

Dadźbóg 113
Damartas 116
Damartus 166
 Damian św. 202
 Daniel św. 202
 Danielewski Ignacy 59
 Daukantas Simonas 176
 Davainis-Silvestraitis Mečislovas 149, 152, 168, 170
 David Lucas 159
 Dawid św. 202
 Dawkont Szymon zob. Daukantas Simonas
 Dawlewicz Mirosław 12, 148
Debesene 166
Dejwas Walditojes 166
 Dembowski Bronisław 94
 Demetriusz św. zob. Dymitr św.
 Derdowski Hieronim 68, 93, 96
 Derewińska Amelia 151
Derpintus 163, 166
 Devic L. Marcel 93
Dewajtys 151
Diana 106
 Dickstein Samuel 28
Diewas 171
Dimstipas 166
Dinstipan 166

- Dionizy św. 202
Diweriks 166
 Długosz Jan 106, 176
Dobrochot 113
 Dobrowolski Kazimierz 57
 Dobrzycki Stanisław 27, 50
 Dobšinský Pavol 94
 Dogiel Maciej 158
Dola 113, 174, 203
 Dołęga-Chodakowski Zorian 58, 73, 79–82, 87
 Dominik św. 202
Domowy duch 113
 Donalejtys zob. Donelaitis Kristijonas
 Donat św. 202
 Donelaitis Kristijonas 150, 159, 167, 171, 175
 Doroszewski Witold 179
 Dorota św. 202
 Dowgird Tadeusz 161, 172
 Downar-Zapolski Mitofan 104
 Dowojna-Sylwestrowicz Mieczysław zob. Davainis-Silvestraitis Mečislovas
 Dr Nadmorski zob. Łęgowski Józef
 Drazdawska Untana zob. Strazdas Antanas
Drebkullys 166
Dugna 166
Dukštis 173
 Duncker Maximilian 94
Dūngis 166
Duntirezis 166
 Dusburg Peter von 159
Dydis 166
 Dygasiński Adolf 68, 70, 93
 Dymitr św. 202
 Dymphna św. 202
 Dyzmas św. 202
 Działyński Tytus 104
Dziedzilia 106
Dziewanna 113
Dziw 113
Dziwo 113
Dziwożona 113, 184, 203
Dziwswitis 116
Džugas 166
 Ebers Georg 94
 Efrimow Piotr A. 86
Egle 166
 Eliasz św. 202
 Eligiusz św. 202
 Eljasz-Radzikowski Stanisław 91
 Elżbieta św. 202
 Emeryk św. 202
 Erazm św. 202
 Estreicher Karol 94
 Eustachy św. 202
 Ewa św. 202
 Ezechiasz św. 202
Ezerinis 166
 Fauche Hippolyte 91
 Fea 203
 Federowski Michał 8, 68, 94, 109, 110
 Fedorowicz Irena 12
 Feliks św. 202
 Fick August 94
 Fischer Adam 144
 Flor św. 202
 Florian św. 202
 Franciszek I 18
 Franciszek św. 202
 Frazer James G. 78
 Frischbier Hermann 94, 163

Gabia 151
Gabiauja 167
Gabie 167
Gabije 167
Gabjaujis 167
 Gabriel św. 202
 Gaidoz Henri 8, 98, 154
 Gajek Józef 143
 Gajkowa Olga 7, 8, 179, 180
Gajla 151, 167
Gandrines 167
 Ganga 75
Gardeoldiis 167
Gardunitis 151
 Gawel św. 202

Geitler Leopold 150
 Genowefa św. 202
Geras vyras 167
 Gertruda św. 202
 Giegużyński Hipolit 159, 176
 Gieysztor Aleksander 156
Giltinė 167
 Girard de Rialle Julien 101
Girristis 167
 Gloger Zygmunt 117, 120, 147
 Gluźński Józef 68, 107
 Głaz Adam 85
 Gobineau Arthur de 89
Gobęzъ 167
 Gołębiowski Łukasz 87
Gondu 167
Goniklis 167
Gorcho 169
 Góra Aleksander W. 136
 Górniewicz Hubert 57
 Górski Adam 21
 Grabowski Bronisław 26
 Grasse Johann G.T. 95
 Grigas Kazys 11, 151
 Grimm Jacob 74, 76, 87, 89
 Grimm Wilhelm 76, 89
 Grisebach Eduard R. 95
 Grohmann Josef V. 89
 Grot Jakov K. 95
Grubite 151, 167
 Gruszecki Artur 16
 Grzegorz św. 202
 Grzegorzewicz Wojciech 27
 Gubernatis Angelo de 94
 Gudalienė Birutė 12
Gudelka 151
Gudelki 167, 174
 Guimet Emile 101
Gulb' 151
Gurcho 169
 Gustawicz Bronisław 125
 Gutschmid Alfred von 95
 Gužas 167
Gužė 167

Gwagnin Aleksander 176
 Hall Charles F. 89
Hamboh 113
 Hamy Ernest-Théodore 101
 Hartknoch Christoph 176
 Hartmann Robert 104
 Haur Jakub 90
 Helena św. 202
 Hemming Jessica 94
 Hempel Leon 68, 70, 95
 Henneberger Caspar 169
 Hennig Georg E.S. 159, 172
Hennil 113
 Herz Wilhelm 95
 Herzog Johann J. 95
 Heyse Johann C. 95
 Hiacynta św. 202
 Hilferding Aleksander F. 68, 95
 Hiob św. 202
 Hoff Bogumił 95
 Holsten Carl 95
 Holtzmann Adolf 7
 Hołówka Teresa 112
Homen 114
 Homer 100
 Horbaczewski Nikita I. 95
 Hovelacque Abel 101
 Hubert św. 202
 Idzi św. 202
 Ignacy św. 202
 Irena św. 202
Ishmintas 167
 Iwanow Waczesław W. 136
 Iwaszkiewiczówna E. 88
 Jablonskis Jonas 149
 Jacek św. 202
 Jacob P.L. 89
 Jacobi Eduard A. 96
 Jacobs Joseph 94
 Jacoby Rudolph 150
 Jadwiga św. 202

- Jagaubis* 151, 167
 Jagić Vatroslav 12, 31, 78, 87, 96, 159
 Jaksa-Marcinkowski Antoni 99
 Jan św. 202
 Janota Eugeniusz 96
 Jańczuk Mikołaj 94
Jarowit 114
Jaryło 114
 Jasiewicz Zbigniew 14, 76, 80, 83
 Jastrzębowski Szczesny 68, 128, 131
 Jaszczurzyński Hrisanf P. 124
Jaucziū Baublis 165
Jauczobobis 167
Jauczubaubis 151
Jauterita 167
Jawinė 167
Jawinne 167
 Jerzy św. 202
Jesse 106, 114
 Jezus 81, 116, 131, 162, 202
 Jędrzej św. 202
 Joachim św. 202
Jodzis 167
Jonines 167
Jowisz 106
 Jozafat św. 202
 Jucewicz Ludwik A. 89, 96
Jūda 167
Jūda merga 167
 Judasz 82, 202
 Jülg Bernhard 102
 Julian św. 202
 Jungfer Teodor 93, 159, 169
Jurata 151, 156, 167
 Juška Antanas 149, 150, 152
 Juška Jonas 148–150
 Juskiewicz Antoni, zob. Juška Antanas
 Juskiewicz Jan, zob. Juška Jonas

 Kalina Antoni 18
 Kallenbach Józef 147
 Kamińska Bronisława 123
 Kamiński M. 89
 Kamiński Stanisław 66, 68

 Kapeliś Helena 10, 83, 138
 Karađić Vuk S. 96
Karalėnė 163, 167
Karaluni 163, 167
 Karaś Halina 9, 10, 12, 13, 27, 42, 54, 67, 71, 151
 Karaś Mieczysław 47, 53, 54, 59, 179
 Karłowicz Mieczysław 8, 12, 13, 34–40, 46, 59
 Karłowiczowa Irena 11, 36, 88
 Kasjan św. 202
 Kasylda św. 202
 Katarzyna św. 202
Kaukarus 167
Kaukie 167
 Kaupuż Anna 11
Kawas 168
 Kazimierz św. 202
 Kaś Józef 53, 61, 140
Keliū dėvas 168
 Kętrzyński Wojciech 68, 90
 Kibort Józef 151
Kiewakalnis 168
 Kinga św. 202
Kipszas 168
 Kirkor Jan H. 89
 Kleb św. 202
 Kleczyński Jan 68, 96
 Klemens św. 202
 Klepacki Piotr 144
 Klich Edward 36, 37, 42, 83
 Knoop Otto 97
 Koch John 96
 Kojałowicz Wojciech W. 159, 173
 Kolberg Oskar 8, 12, 18, 30, 39, 42, 56, 57, 59, 62, 64, 66, 68, 69, 74, 75, 81, 82, 86, 87, 90, 96, 101, 105, 113, 124, 130, 141, 145, 147, 149, 150
 Kolessa Jan 117, 133
 Komarow Michaił N. 97
 König von Wattzau Ludolf 169
 Koniusz Elżbieta 8, 10, 12, 23, 42, 49, 54, 67, 151
 Konopka Józef 64, 68, 87, 90

- Kopernicki Izydor 10, 16, 68, 70, 91
 Korotyński Bruno 180
 Korotyński Ludwik 180
 Korsak 202
 Korzon Tadeusz 11
 Kosiński Władysław 27, 121
 Kosmas św. 202
 Kowalenko Władysław 143
 Kowerska Zofia A. 76
 Kozłowski J.L. zob. Łęgowski Józef
 Kozłowski Kornel 68, 70
 Krasieński Adam S. 97
 Kraszewski Józef I. 150
 Krauss Friedrich S. 8, 92, 97, 154
 Krek Gregor 91
Krematis 168
 Kremer Józef 23
 Kriszna 75
Krivajtis 169
Krivila 168
Krivulė 168
 Krok 75
Kronis 168
Król Żmudzki 168
Królowa Żmudzka 168
Krugis 168, 169
Krumina 172
Krumine 168
 Kryński Adam A. 17, 18, 26, 50, 59, 100
Krywejte 169
 Krzysztof św. 202
 Krzyżanowski Julian 88, 153
 Kubisz Jan 40
 Kucała Marian 57
 Kuenen Abraham 97
 Kuhn Adalbert 74, 75, 78, 79, 82
 Kujawska Monika 144
 Kunegunda św. 202
Kunimirszis 163, 169
Kuniszka 169
Kurajtis 169
Kurko 169
 Kurschat Friedrich 150, 151, 159
 Kvičal Jan 98
 Labuda Gerard 143
Lada 106
Laime 170
Laimele 170
Lakštingala 163, 171, 172
 Lamanski Wladimir I. 105
 Lang Andrew 78, 87, 97
 Langkusch A.G. 98
Lazdona 169
 Leciejewski Jan 50
 Lecky William E.H. 97
 Lehr-Splawiński Tadeusz 143
 Lelewel Joachim 160, 175
Lelumaj 169
Lelus 169
 Lemke Elisabeth 98
 Lenart św. 202
 Lenormant François 97, 98
 Leonard św. zob. Lenart św.
 Leskien August 97, 150, 159
Letuwa 169, 174
 Lewental Franciszek S. 88
 Lietuwis zob. Vištelis-Višteliauskas Andrius
Ligiskus 169
Likimas 169
Liktens 163, 169
 Linde Samuel B. 23, 24, 68, 97
Linksmine 169
 Lipiński Józef J. 68, 87, 97
 Lippert Julius 97, 98
Lituwanis 169
 Lubicz Rafał zob. Łopaciński Hieronim
 Lucyper 203
 Ludwik z Pokiewia zob. Jucewicz Ludwik A.
Łajma 168–170
Łajme 169
Łajmia 169
 Łasicki Jan 160, 171
Łaukosargas 170
Łauma 169–171
Łaumė 170

- Łazarz św. 202
 Łęgowski Józef 69, 96, 100
 Łopaciński Hieronim 8, 10, 12, 34–39, 42, 51, 59, 74, 83, 124, 151, 155, 180
 Łoś Jan 5, 13, 18, 21, 22, 30, 34, 36–39, 42, 46–51, 59, 63, 67, 69–71, 83, 91
 Łowmiański Henryk 156
 Łucja św. 202
 Łuczaj Łukasz 144
 Łuczyński Michał 156
 Łukasz św. 202
 Łyskowski Ignacy 69, 98

 Máchal Jan 78, 98
 Machek Václav 57
 Maciej św. 202
 Macpherson James 155
 Madonna 202
 Magdalena św. 202
 Magierowski Leon 129
Magila 170
 Maine Henry S. 102
 Majdak Magdalena 9, 10, 31, 59
 Majer Józef 24–26, 28
 Majewski Erazm 8, 69, 71, 180
 Majkowska Rita 13, 21
 Makary św. 202
 Malinowski Bronisław 19, 85, 136
 Malinowski Lucjan 17, 18, 27–31, 33, 54, 69, 71, 99, 160, 180
 Małecki Antoni 24, 92
 Małecki Mieczysław 53
 Małgorzata św. 202
Mamuna 203
 Mannhardt Wilhelm 160
Mara 203
 Marcella św. 202
 Marcin św. 202
 Marek św. 202
 Marrené Waleria 124, 135
Mars 106
 Marta św. 202
Maryks 170
 Maryleczka 202

 Marysia 131
Marzanna 203
 Massonius Marian 7
Matergabia 170
 Mateusz św. 202
 Matka Boża 81, 162
 Matulewicz 26
 Matusiak Szymon 27, 69, 98
 Matwiejew Aleksandr K. 136
 Mátyás Karol 69, 98, 99, 131
 Matzenauer Antonín 99
 Mauroy Prosper 100
 Maury Alfred 99
 Maurycy św. 202
 Medard św. 202
Medine 170
Medinis 170
Medzioima 170
 Mefisto 203
Mejdejn 170
Mejłus 170
Melina 170
Melitele 170
 Mendog 162, 163, 170
Menu 170
Menule 170
 Meyer Gustav 98
 Méyet Leopold 12
 Michał św. 202
 Michel Charles 78, 97
 Michel Hermann 104
 Mickiewicz Adam 153, 176
 Mieczysławski Stanisław 26
 Mielcke Christian G. 160
 Mierzyński Antoni 153, 160
 Miklaszewski 26
 Miklosich Franz 98, 99
 Mikołaj św. 202
 Mikucki Stanisław 28, 158, 164, 165, 171, 173, 174, 176
 Mikulénienè Danguolė 12, 151
Milda 164, 170
 Mill John Stuart 15
 Monika św. 202

- Moszyńska Józefa 132
 Moszyński Kazimierz 136, 143
 Mościcki Henryk 11
 Mrongowiusz Krzysztof C. 69, 71, 98
Mróz 203
Mruk 203
 Muchliński Antoni 99
Mugis 170
 Müller Max 74, 75, 78, 79, 91, 98
 Murray James A.H. 108
 Myszkowski Stanisław M. 98

Nalajma 170
 Narbutt Teodor 99, 160
 Naruszewicz Adam 176
Nauda 163, 165, 169, 170
 Nehring Władysław 26, 50, 96
Nelajma 169
 Němcová Božena 91
 Nepomucen św. 202
 Nesselmann Georg H.F. 89, 148, 149, 160
 Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława 136, 140, 141
 Niederle Lubor 93
Niedopad 164
 Niendorf Mathias 155
Nija 106
Nijola 171
Nikštugal 165, 171
Nikštugalis 172
Nikštukas 172
Nikštugalas 171
 Nil Nikolaј F.I. 89
 Nitsch Kazimierz 16, 21, 22, 27, 30, 46, 49, 50–58, 60, 67, 71, 179, 180, 181
 Nosková Jana 93
 Nowakowski Józef F. 24
 Nowosielski Antoni zob. Jaks-Marcinkowski Antoni
 Nutt Alfred 94
Nъnaděj 165

 Obrębska-Jabłońska Antonina 22, 53
 Ochrowicz Julian 15

Okkapirmas 171
 Okoniowa Joanna 9, 54
 Oldenberg Hermann 100
Omar 171
Ondyny 171
 Onufry św. 202
Orthros 163, 171
Ortus 163, 171
 Orzeszkowa Eliza 12
 Ossowski 28, 150
 Ostermeyer Gottfried 160, 167
 Osthoff Hermann 100
 Owidiusz 77

Pacwa 161, 163, 171
 Pafnucy św. 202
 Pan Bóg zob. Bóg
 Pan Jezus zob. Jezus
 Page Renouf Peter le 101
Pakulis 172
 Paprocka Maria 151
Paramžynts 172
Parjanya 171
Parkenas 171
Pastauninkas 171
Pastauninke 171
Patelo 171
Patrimpas 171, 172
 Patrycjusz św. 202
 Pauli Żegota 69, 87, 100
 Paweł św. 202
Peklū 172
Peklus 172
Peklus 171, 172
Pekūns 171
 Pelagia św. 202
 Pelcowa Halina 53
Perdojtus 171
Pergrubie 167, 171
Pêrkonio 171
Perkun 171–174
Perkun południowy 171
Perkuna 171
Perkunas 171

Perkunatele 172
Perkūnija 171
Perkunos 171, 172
Perkūns 171
Perstukai 165, 172
Perstuki 165
Perun 171
Perzowa Henryka 54
Peschel Oskar 100
Petrauskas Rimvydas 153
Petronela św. 202
Petrow Alexander 69, 71, 121
Piątkowska Ignacja 69, 121, 122
Picot Émile 101
Piekosiński Franciszek 26
Pietkiewicz Antoni 97
Pietuvėnė 172
Pietuviras 172
Pike Kenneth L. 139
Pikolis 172
Piktybe 172
Pikul 172
Pikulik 172, 203
Pikullos 171, 172
Pikullus 171, 172, 203
Pikuls 172
Pilat Roman 26
Pilwite 172
Pilat 202
Piotr św. 202
Pipka 172
Pirkis 172
Pitterov Włost 124
Plebański Józef 11
Plenkiewicz 26
Plitt Gustav L. 95
Pluto(n) 106
Pobłocki Gustaw 60, 66, 100
Podziomka 203
Pogoda 106
Poklus 172, 173
Pokole 171, 172
Pol Wincenty 54
Polaczek Stanisław 69, 101

Polengabia 172
Polieukt św. 202
Polívka Jiří 100
Połujański Aleksander 69, 160
Popowski Bolesław 135
Potebnia Ołeksandr O. 87, 135
Potrimpos 165, 171, 172, 174
Potrimpus 171, 172
Praamžimas 172
Pragaras 173
Pragartis 173
Praškevič Eva 151
Prätorius Matthäus 160
Praurima 173
Praurime 173
Preller Ludwig 90
Prokorimos 173
Prus Bolesław 15
Prusinowska Justyna 162
Pryska św. 202
Puffke Emma z Kurowskich 59
Puke 163, 173
Pukis 173
Pūmpas 173
Pumpurs Andrejs 155

Radziukinas P. 26
Rafael św. zob. Rafał św.
Rafał św. 202
Ragana 173
Ragutis 173
Ramułt Stefan 50, 52, 60, 69, 101
Rayski Konstanty 128
Razumūkas 173
Regina św. 202
Reichan Jerzy 14, 21, 55, 144
Reinstein Franciszek 134
Renan Ernest 100
Rhesa Ludwig 159, 167, 173
Roch św. 202
Roger Juliusz 69, 101
Roget Peter Mark 19, 108
Rokicki zob. Rokita
Rokita 203

- Rokossowska Zofia 91, 116, 130
Romanow Evdokim 101
Romer Adolf 12
Römer Alfred 29
Rozalia św. 202
Rozwadowski Jan M. 22
Rugiū-Bôba 173
Rustybe 173
Rustybedokas 163, 173
Rut Maria E. 136
Rutkovska Krystyna zob. Rutkowska Krystyna
Rutkowska Krystyna 9, 10, 12, 26, 151, 152, 155
Rybarski 26
Rybowski Mikołaj 101
Rymkiewicz Jan 26
Rypiński Aleksander 101
- Saba św. 202
Sabaliauskas Algirdas 151
Sakalauskienė Vilija 149
Salomea św. 202
Sapir Edward 19
Saule 173
Sawaniewska-Mochowa Zofia 12, 149, 151
Schiekopp Julius 150
Schleicher August 73, 89, 102, 148, 160, 171
Schott Albert 102
Schott Arthur 102
Schulenburg Wilibald von 102
Schultze Fritz 75
Schwartz Wilhelm 75, 78
Sebastian św. 202
Ségur-Dupeyrona Pierre de 100
Sekmines 173
Servais Adrien-François 8
Seydel Rudolf 102
Sezam 202
Sébillot Paul 101
Siarkowski Władysław 69, 71, 119–121, 127, 129
Siemaszkówna K. 88
- Siemieński Lucjan 69, 100, 107
Sieniawski Karol 69, 102
Skalsa 173
Skarżyński Mirosław 13, 21, 22, 52
Skirmuntowa 88
Skobel Fryderyk 23, 26, 101, 102
Skrzyńska Kazimiera 69, 102
Slėgėle 173
Sloga 173
Smith Georg 101
Smolka Stanisław 62
Smułkowa Elżbieta 11
Sokołowski Siergiej W. 94
Sosnowska Joanna 144
Sotwaros 174
Sozonowicz Iwan P. 102
Spasowicz Włodzimierz 92
Spencer Herbert 15
Spirukas 174
Sprogis Jānis 102
Stanisław św. 202
Staubunas 174
Stefan św. 202
Stieber Zdzisław 143
Stocking Georg W. 13, 14
Stołągiewicz 26
Stomma Ludwik 80, 81
Strauss David F. 101, 102
Strazdas Antanas 159
Strukis 174
Strykowski Maciej 160
Sucheki Henryk 27
Sulimierski Filip 102, 160
Sumcow Mikołaj zob. Sumcow Mykoła T.
Sumcow Mykoła T. 8, 31, 124, 125, 135
Sušil František 102
Swejkata 174
Sychta Bernard 140
Syzyf 212
Syzyniusz św. 202
Szablewska Seweryna 130
Szabrański Antoni 99
Szczepan św. 202
Szermuksznis 174

- Szober Stanisław 8
 Szujski Józef 28
Szwetiks 174, 177
 Szymczak Mieczysław 57
 Szymon Słupnik św. 202

 Śniadecki Jan 58
 Świdarska Alina 12
 Świdarski Zdzisław 102
 Świeżyńska Emilia 90
 Świętek Jan 69, 71, 103
 Świętochowski Aleksander 15
 Świrko Stanisław 58

 Taczanowski Wacław 34–38, 42, 51
Talent 174
 Talko-Hryncewicz Julian 28
 Tekla św. 202
Telavela 174
 Teodor św. 202
 Teofil św. 202
 Teresa św. 202
Tiklis 174
 Tiutczew Fiodor I. 82
 Tołstoj Marfa N. 136–137
 Tołstoj Nikita I. 85, 105, 135–137
 Tołstojowa Swietłana M. 21, 85, 86, 136
 Tomasz św. 202
 Tomaszewska Michalina 133
 Toporkow Andiej L. 79
 Toporow Władimir N. 136
 Töppen Max 107, 159, 160
Traukpyrdis 170
 Tretyak Józef 63
Trimpus 165, 171, 174
Trinetas 174
 Trojanowski zob. Taczanowski Wacław
 Twardowski Jan 203
 Tylor Edward B. 15, 75–78, 80, 90, 137, 180
 Tyszkiewicz Konstanty 89

Uburtas 165, 174
Uburtis 174

 Udziela Seweryn 12, 39, 40, 48, 70, 71, 103, 118, 120, 121, 131, 134
Ugniedokas 174
Ugniegawas 174
 Ulanowska Stefania 129
 Ulanowski Bolesław 35, 36
 Ułaszyn Henryk 22
Undiny 174
 Unger Józef 103
 Urban św. 202
 Urbańczyk Stanisław 7, 30, 51, 52, 156, 179, 180
 Urszula św. 202
 Uziębło Lucjan 8
Użweykinas 174
Użwida 174
Użwieda 174

 Varnhagen Hermann 104
 Veckenstedt Edmund 104, 105, 150, 154–156, 163, 164
Vélnis 175
 Vernes Maurice 104
 Vesolovskij Aleksandr N. 91
 Vinson Julien 101
 Vištelis-Višteliauskas Andrius 150
 Voigt Johannes 161, 169, 171–173, 175
 Volkov T. 135

 Wacław z Oleska zob. Zaleski Wacław
Wajdelota 174
Wajditoje 166
Wajsangtos 174
Wakarinie 165, 174
Wakaro Žmones 174
 Walencowa Marina M. 137
 Walenty św. 202
 Walewski Władysław 160
 Walicki Aleksander 70, 103
 Waligóra Jan 99
Wanda 74, 75, 175
Wandinini 174
Wandininnis 174
Wandus 175

- Wandyna* 174
Wasilewska Wanda 180
Wasilewski Zygmunt 12, 70, 103, 116, 180
Wawrzyniec św. 202
Wągiel Agata 8
Weber Hugon 150
Weidalotas 174
Weinhold Karl 104
Wejas 175
Wel 175
Wellona 175
Wenera 106
Weronika św. 202
Werpeja 175
Weryha Darowski Aleksander 103
Wesulas 175
Wesulene 175
Wetuszke 175
Wetzel G. 103
Whorf Benjamin Lee 19
Wiatr 172
Wiedemann Alfred 103
Wiejes 175
Wierzbicka Anna 112
Wierzchowski Zygmunt 39, 122, 134
Wiktor św. 202
Wilkoński August 103
Wincenty św. 202
Winogradowa Ludmiła N. 137
Wirszajtos 175
Wisije 175
Wit św. 202
Witort Jan 151
Wituszkiowa 175
Witwicki Sofron 70, 91
Włoszek Tadeusz 26
Woda 172
Wojciech św. 202
Wojewódzki Emilian 28
Wolter Edward A. 103
Wołonczewski Maciej 176
Woźniak Kazimierz 144
Wójcicki Kazimierz W. 68, 70, 87–89
Wronicz Jadwiga 54
Wrześniowski August 70, 103, 104
Wszyscy Święci 202
Wundininkas 174
Wundininke 174
Wurm Paul 103
Wurskaite 175

Zaleski Wacław 68, 87
Zamarski Roman zob. *Zmorski Roman*
Zamecki Stefan 14
Zawacki Teodor 104
Zawiliński Roman 27, 70, 104, 109
Zborowski Juliusz 52
Zdanowicz Aleksander 160
Zejszner Ludwik 70, 87, 104
Zibrt Čeněk 8, 93
Zmorski Roman 104
Znicz 175, 176
Zofia św. 202
Zosim św. 202
Zuzanna św. 202

Žalini 176
Žamajta 166, 176
Žamajte 176
Želechowski Ewgen I. 105
Žembarys 176
Žemepatys 176
Žemina 165, 177
Žemininkas 177
Žeste 177
Žmigrodzki Piotr 59, 112
Žondis 177
Žwaigzdunk's 174, 177
Žwerinne 177
Žyd Wieczny Tułacz 75, 185
Žyne 175
Žywię 106

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

- Aleksota 150
Anglia 77
Azja 67
- Bałtyk 166
Behle 133
Belgia 15
Berlin 7, 34, 104
Biała 133
Biała Cerkiew 132
Białoruś 11, 79
Bielsko 40
Bieńkówka 125
Boh 58
Borysowskie 88
Bratomierz 11, 153
Bruksela 8
Bug 116, 129, 130, 133
Buh 58
- Chełmskie 113, 116–118, 120, 122, 123, 127, 130, 133
Ciechanów 71
Częstochowa 8
- Domaniewice 68
Drezno 11
Dublin 78
- Europa 67
- Francja 15
- Galicja 69, 71
Ganges 75
Gnojnik 40
Godlewo 150
Gorlice 70, 71
Góra Mendoga 163
Góra Zamkowa Liszkowska 176
Górny Śląsk 57
Góry 113, 121
Góry Olbrzymie 75
Grybów 70, 71
Gumbinnen 169
Gurken 169
- Harbin 36
Heidelberg 7, 11, 73, 147, 150
Hohenstein 169
- Inflanty 88
- Jałta 67
Jarzewo 88
Jaworze 40, 68
- Kaliskie 113, 122, 128–130, 134
Kaszuby 113, 133
Kattenan 173
Katyń 67
Kaukokalnie 168

- Kawkokalnie 168
Kazań 149, 150
Kieleckie 69, 71, 113, 116, 118–121, 123, 128, 129, 134
Kijów 58
Kolanka 129
Krakowskie 113, 116–119, 121, 127
Kraków 12, 13, 16, 27, 30, 31, 35–37, 39, 40, 47, 58, 72, 83, 109, 131
Krępak 75
Krkonosze 75
Krośnieńskie 113, 129
Królestwo Polskie 15
Królewiec 149, 172
Księstwo Meklemburskie 58
Kujawy 113
Kurken 169
Kurki 169
Kurkosadel 169
Kurpchen 169
Kurpie 129, 130

Liaoyang 36
Lida 120, 122, 125–128
Lidzkie 88, 147
Lipawa 150, 154
Lipsk 76
Litwa 10, 24, 49, 113, 120, 122, 123, 126–128, 138, 147, 151–153, 162–164, 166
Londyn 79, 94
Lubelskie 113
Lubelszczyzna 117, 130
Lublin 35, 180
Lucyńskie 88
Luzacja 58
Luzino 16
Lwów 18, 105

Łowickie 68, 113, 128, 132, 134
Łużyce 58

Mazowsze 24, 71, 113, 117, 121, 128–130, 132–134
Mazury 16

Mazury Pruskie 113
Melsack 172
Merecz 147
Moskwa 7, 21, 73, 82, 105

Narew 116
Niemcy 15, 133
Niemen 49, 88
Niepr 58
Norymberga 67
Nowogródek 123, 163

Olsztynek 169
Olwita 168

Pieniężno 172
Pilawa zob. Lipawa
Pińszczyzna 88
Poczdami 67
Podgórze 113, 121
Podlasie 117, 126
Podzittwa 11, 73, 153
Polesie 130
Polesie Wołyńskie 88
Polska 27, 82, 116, 136, 169, 172, 179–181
Pomorze 16, 113
Praga 11, 93, 98
Prusy 24, 82, 169, 173
Prusy Książęce 150, 169
Przemyskie 113, 120, 134
Psków 8

Radom 49
Radomskie 113, 128
Raszyn 49
Ratulów 49
Rawicz 49
Rogów 49
Rohman 173
Romanuppen 173
Romone 173
Ropczyce 131
Rosja 15, 49, 82, 169, 173
Ruś 74

- Ryżanówka 28
 Rzeczypospolita Obojga Narodów 58, 181
 Rzeszowskie 113, 118, 120, 121, 131, 134
 Rzeszów 49, 57
 Rzym 49

 Sambor 88
 Sandomierskie 113, 129
 Sanockie 113, 129
 Skorczyce 95
 Sławków 129, 132
 Słowiańszczyzna 82, 117, 180
 Smoleńsk 67
 Son 58
 Subartony 147
 Subortowicze 147
 Szczawnica 88
 Sztokholm 109
 Szydłowo 166
 Szydłów 166
 Szyłgale 168

 Śląsk 16, 24, 55, 58, 68, 119
 Święciańskie 88, 147

 Šiluva 166

 Tarnobrzeg 131
 Tarnów 57
 Tatry 75
 Telsze 166
 Trockie 88
 Tylża 149

 Ukraina 79, 153
 Uszew 121

 Warmia 16
 Warszawa 8, 11, 13, 15–17, 32, 33, 35, 36, 39, 40, 52, 59, 79, 88, 92, 94, 100, 103, 180
 Welawa 173
 Wielkie Księstwo Litewskie 141, 147, 151, 153
 Wielkopolska 24, 55, 57, 58, 113, 119, 120, 133
 Wigry 171
 Wileńszczyzna 11, 153
 Wilkiszki 150
 Wisła 28, 58, 116
 Wiszniewo 11, 28, 147, 153
 Wołyń 116, 153

 Zakopane 49
 Zbaraż 130

 Żmudź 155, 166
 Żywiec 40

 Вішнева 11

 Гусев 169

 Знаменск 173

 Подзітва 11

 Савино 173

Biblioteka „LingVariów”

- t. 1: *Listy Jana Baudouina de Courtenay do Henryka Ułaszyna z lat 1898–1929*, oprac. M. Skarżyński i M. Smoczyńska, Kraków 2007.
- t. 2: *W kręgu języka. Materiały konferencji „Słowotwórstwo – słownictwo – polszczyzna kresowa” poświęconej pamięci Profesor Zofii Kurzowej*. Kraków 16–17 maja 2008 r., pod red. M. Skarżyńskiego i M. Szpiczakowskiej, Kraków 2009.
- t. 3: *Język z różnych stron widziany. Materiały ogólnopolskiej doktorancko-studenckiej konferencji naukowej „Z zagadnień metodologii badań językoznawczych”*. Kraków 10–11 marca 2008 r., pod red. M. Skarżyńskiego i A. Czelakowskiej, Kraków 2009.
- t. 4: J. Godyń, *Studia historycznojęzykowe, edytorskie, kulturalnojęzykowe*, Kraków 2009.
- t. 5: *Polszczyzna mówiona ogólna i regionalna. Materiały ogólnopolskiej konferencji naukowej*, Kraków, 25–26 września 2008 r., pod red. B. Dunaja i M. Raka, Kraków 2009.
- t. 6: A. Czelakowska, *Opisy fleksyjne w gramatykach polskich lat 1817–1939*, Kraków 2010.
- t. 7: H. Ułaszyn, *Z Kopiowatej na katedry uniwersyteckie. Wspomnienia*. Z rękopisu opracował, opatrzył przypisami i wydał M. Skarżyński, Kraków 2010.
- t. 8: A. Czelakowska, M. Skarżyński, *Materiały do dziejów polskiego językoznawstwa. Listy Jana Baudouina de Courtenay, Jana Łosia, Kazimierza Nitscha, Jana Rozwadowskiego, Henryka Ułaszyna*, Kraków 2011.
- t. 9: *Symbolae grammaticae in honorem Boguslai Dunaj*, pod red. R. Przybylskiej, J. Kąsia i K. Sikory, Kraków 2010.
- t. 10: *Silva rerum philologicarum. Studia ofiarowane Profesor Marii Strycharskiej-Brzezynie z okazji Jej jubileuszu*, pod red. J.S. Gruchały i H. Kurek, Kraków 2010.
- t. 11: M. Rak, *Materiały etnograficzne z Podhala Ignacego Moczydłowskiego*, Kraków 2011.
- t. 12: T. Kurdyła, *Funkcje formantów rzeczownikowych w polszczyźnie ludowej (na przykładzie trzech wsi podkarpackich)*, Kraków 2011.
- t. 13: W. Cockiewicz, *Metaforyka Leśmiana (Analiza lingwistyczna)*, Kraków 2011.
- t. 14: *Badania historycznojęzykowe. Stan, metodologia, perspektywy*, pod red. B. Dunaja i M. Raka, Kraków 2011.
- t. 15: *Języki słowiańskie w ujęciu socjolingwistycznym. Prace przygotowane na XV Międzynarodowy Kongres Słowistów, Mińsk 2013*, pod red. H. Kurek, Kraków 2013.
- t. 16: K. Tutak, *O dedykacjach w drukach polskich XVI i XVII w. (grafia i interpunkcja)*, Kraków 2013.
- t. 17: *Badania dialektologiczne. Stan, perspektywy, metodologia*, pod red. M. Raka i K. Sikory, Kraków 2014.
- t. 18: M. Sagan-Bielawa, *Dziedzictwo pozaborowe. Społeczna świadomość językowa Polaków w Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków 2014.
- t. 19: M. Rak, *Kulturemy podhalańskie*, Kraków 2015.
- t. 20: A. Sieradzka-Mruk, *„Radość i nadzieja, smutek i trwoga” w nabożeństwie drogi krzyżowej. Wybrane aspekty ewolucji dyskursu religijnego w XX wieku na przykładzie leksyki dotyczącej uczuć*, Kraków 2016.

- t. 21: *Materiały do dziejów polskiego językoznawstwa. II: Jan Baudouin de Courtenay, Teksty mniej znane*, Wybór, przekład i opracowanie M. Skarżyński, Kraków 2016.
- t. 22: M. Rak, *Materiały do etnografii Podhala*, Kraków 2016.
- t. 23: *Słowiańska frazeologia gwarowa*, pod red. M. Raka i K. Sikory, Kraków 2016.
- t. 24: M. Karaś, *Ze studiów leksykologicznych i onomastycznych*. Wybór i opracowanie J. Reichan i M. Rak, Kraków 2017.
- t. 25: M. Rak, *Materiały do dziejów polskiej dialektologii i etnologii. Listy Cezarii Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutz-Jędrzejewiczowej, Adama Fischera, Antoniego Kaliny, Izydora Kopernickiego, Kazimierza Nitscha, Seweryna Udzieli, Juliusza Zborowskiego*, Kraków 2018.
- t. 26: M. Skarżyński i E. Smułkowa (oprac., wstęp i przypisy), *Materiały do dziejów polskiego językoznawstwa III. Korespondencja Kazimierza Nitscha i Antoniny Obrębskiej-Jabłońskiej 1925–1958*, Kraków 2018.
- t. 27: J. Labocha, *Składnia żądania we współczesnej polszczyźnie mówionej*, Kraków 2019.
- t. 28: *Słowiańska frazeologia gwarowa II*, pod red. M. Raka i V.M. Mokienki, Kraków 2020.
- t. 29: K. Sikora, *Życzenie w gwarze i kulturze wsi*, Kraków 2020.
- t. 30: M. Rak, *Jan Karłowicz w świetle materiałów archiwalnych. Dialektologia, etnolingwistyka i lituanistyka*, Kraków 2021.

Biblioteka „LingVariów”. „Seria Glottodydaktyka”

- t. 1: *Programy nauczania języka polskiego jako obcego. Poziomy A1 – C2*. Praca zbiorowa pod red. I. Janowskiej, E. Lipińskiej, A. Rabiej, A. Seretny i P. Turka, Kraków 2011; wyd. 2. poprawione, Kraków 2016.
- t. 2: T. Czerkies, *Tekst literacki w nauczaniu języka polskiego jako obcego (z elementami pedagogiki dyskursywnej)*, Kraków 2012.
- t. 3: B. Ligara, W. Szupelak, *Lingwistyka i glottodydaktyka języków specjalistycznych na przykładzie języka biznesu. Podejście porównawcze*, Kraków 2012.
- t. 4: A. Prizel-Kania, *Rozwijanie sprawności rozumienia ze słuchu w języku polskim jako obcym*, Kraków 2013.
- t. 5: E. Lipińska, A. Seretny, *Integrowanie kompetencji lingwistycznych w glottodydaktyce. Na przykładzie nauczania języka polskiego jako obcego/drugiego. Poradnik metodyczny z ćwiczeniami*, Kraków 2013.
- t. 6: P.E. Gębał, *Modele kształcenia nauczycieli języków obcych w Polsce w Niemczech. W stronę glottodydaktyki porównawczej*, Kraków 2013.
- t. 7: P.E. Gębał, *Krakowska szkoła glottodydaktyki porównawczej na tle rozwoju glottodydaktyki ogólnej i polonistycznej*, Kraków 2014.
- t. 8: A. Seretny, *Słownictwo w dydaktyce języka. Świat słów na przykładzie języka polskiego jako obcego*, Kraków 2015.
- t. 9: D. Gałyga, *Skuteczność nauczania cudzoziemców języka polskiego jako obcego na przykładzie działalności Instytutu Polonijnego Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1996–2004*, Kraków 2015.

- t. 10: *Umiejętność rozumienia i tworzenia tekstów w świetle Standardów wymagań egzaminacyjnych oraz Europejskiego systemu opisu kształcenia językowego. Monografia zbiorowa* pod red. E. Lipińskiej i A. Seretny, Kraków 2015.
- t. 11: M. Stawicka, *W poszukiwaniu nowej równowagi w nauczaniu języków obcych w szkole wyższej na przykładzie projektu edukacyjnego English++*, Kraków 2015.
- t. 12: *Tłumaczenie dydaktyczne w nowoczesnym kształceniu językowym. Monografia zbiorowa* pod red. E. Lipińskiej i A. Seretny, Kraków 2016.
- t. 13: *Język, literatura i kultura polska w świecie. Monografia zbiorowa* pod red. W. Miodunki i A. Seretny, Kraków 2016.
- t. 14: *Bilingwizm polsko-obcy dziś. Od teorii i metodologii badań do studiów przypadków. Monografia zbiorowa* pod red. R. Dębskiego i W. T. Miodunki, Kraków 2016.
- t. 15: *O lepsze jutro studiów polonistycznych w świecie. Glottodydaktyka polonistyczna dziś*, pod red. I. Janowskiej i P.E. Gębala, Kraków 2016.
- t. 16: W.T. Miodunka, *Glottodydaktyka polonistyczna. Pochodzenie – stan obecny – perspektywy*, Kraków 2016.

Sprzedaż prowadzi
WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA
ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel./faks: 12 431-27-43, 12 421-13-87
e-mail: publishing@akademicka.pl
Księgarnia internetowa: <https://akademicka.com.pl>

<https://akademicka.pl>

